

XI INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE

SCIENCE AND EDUCATION IN THE MODERN WORLD:
CHALLENGES OF THE XXI CENTURY

ASTANA, KAZAKHSTAN
OCTOBER 2022

**ОБЪЕДИНЕНИЕ ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ В ФОРМЕ
АССОЦИАЦИИ «ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОЕ
ДВИЖЕНИЕ «БОБЕК»
КОНГРЕСС УЧЕНЫХ КАЗАХСТАНА**

«SCIENCE AND EDUCATION IN THE MODERN WORLD:
CHALLENGES OF THE XXI CENTURY»

атты XI Халықаралық ғылыми-тәжірибелік
конференция
ЖИНАҒЫ

МАТЕРИАЛЫ

XI Международной научно-практической
конференции
«НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ:
ВЫЗОВЫ XXI века»

6. ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ И АРХЕОЛОГИЯ

УДК 378 (063)

ББК 74.58

С 940

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Е. Абиев (Казахстан)

Ж.Малибек, профессор;

Ж.Н.Калиев к.п.н.;

Лю Дэмин (Китай),

Е.Л. Стычева, Т.Г. Борисов (Россия)

Чембарисов Э.И. д.г.н., профессора (Узбекистан)

Салимова Б.Д. к.т.н., доцент (Узбекистан)

Худайкулов Р.М. PhD (Узбекистан)

Заместители главного редактора: Е. Ешим (Казахстан)

С 940

«SCIENCE AND EDUCATION IN THE MODERN WORLD: CHALLENGES OF THE XXI CENTURY» материалы XI Международной науч-прак. конф. (ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ И АРХЕОЛОГИЯ)/ сост.: Е. Ешим. – Астана, 2022 – 33 с.

ISBN 978-601-332-271-1

«SCIENCE AND EDUCATION IN THE MODERN WORLD: CHALLENGES OF THE XXI CENTURY» атты XI Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары жинағына Қазақстан, Ресей, Қытай, Түркия, Белорус, Украина, Молдова, Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан, Түрікменстан, Грузия, Монғолия жоғары оқу орындары мен ғылыми мекемелердің қызметкерлері мен ұстаздары, магистранттары, студенттері және мектеп мұғалімдерінің баяндамалары енгізілді. Жинақтың материалдары жоғары оқу орнындары мен ғылыми мекемелердегі қызметкерлерге, оқытушыларға, мектеп және колледж мұғалімдеріне, магистранттар мен студенттерге арналған.

XI Международная научно-практическая конференция «НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ: ВЫЗОВЫ XXI века», включают доклады ученых, студентов, магистрантов и учителей школ из разных стран (Казахстан, Россия, Китай, Турция, Белорусь, Украина, Кыргызстан, Узбекистан, Таджикистан, Молдавия, Туркменистан, Грузия, Монголия). Материалы сборника будут интересны научным сотрудникам, преподавателям, учителям средних школ, колледжей, магистрантам, студентам учебных и научных учреждений.

УДК 378 (063)

ББК 74.58

ISBN 978-601-332-271-1

УДК 39.(575.2)

ДАН ЭГИНДЕРИНЕ БАЙЛАНЫШКАН КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ЫРЫМ-ЖЫРЫМДАРЫ

Идирисова Севара Отабековна

ОшМУнун тарых факультетинин магистранты,
Илимий жетекчиси – доцент Сатыбалдиева Чыныхан Топчубаевна
Ош, Кыргызстан

Аннотация: Бул макалада кыргыз элинин салттуу маданиятындагы дыйканчылыгы жана дан эгиндеринен жасалган тамак-аштар жана аларга байланышкан ырым-жырымдары жөнүндө айтылат.

Ачкыч сөздөр: салттуу маданият, дан эгиндери, буудай, нан, тамак, ырым-жырымдар, кыргыз эли, камыр, ун, арпа, дыйканчылык.

Аппак күндөй нан керек,
Амач карма, жер айда.
Ай талааны чиймелеп,
Арпа, буудай, дан айда.

(Элдик ыр)

Дан эгиндери дегенде адамдын көз алдына тынчтык жана токчулук тартылат. Элибиз бата берип жатканда “кырманьң толо данга толсун” деп бекеринен айтпаган. Бул макалада кыргыз элинин жоголуп бара жаткан дан эгиндерине байланышкан ырым-жырымдары, дыйканчылыгы жана дан эгиндеринен жасалган тамак-аштары жөнүндө учкай кеп кылабыз. Кыргыздарда жаратылыштык шарты дыйканчылыкка ыңгайлуу болбогонуна байланыштуу XIX кылымдын үчүнчү чейрегине чейин алардын тамак-ашы мал чарбачылыгынын үстөмдүк кылып турушу менен аныкталган: аларда сүт азыктары жана эт басымдуулук кылган. Тарыхый маалыматтарга караганда, XIX кылымдын орто ченинде түндүктүк кыргыздар, таруудан ботко жасашканы менен негизинен “сүт жана адалданган малдын эти менен” тамактанышкан. Бул мезгилде, мисалы, Памирдин жана Каратегиндин кыргыздарына ун деген түшүнүк белгисиз болгон: алардын колуна ун тийип калган күндө деле андан нан жабышпастан анын ордуна ундан атала-жарма жасашкан.

Кыргызстандын территориясынан табылган археологиялык көп сандаган эстеликтер бул жерде байыркы мезгилде эле бай жана ар тараптан өнүккөн маданият болгондугун айгинелеп турат, ал маданият Орто Азия кош өзөнүнүн аймагында, ага канаатташ жаткан тоо-талаа жерлеринде жашашкан уруулардын жана элдердин маданияты менен тамырлаш. Байыркы мезгилде жана орто кылымдарда Тянь-Шанды жана Памир-Алайды мекендеген уруулардын урпактары тигил же бул даражада кыргыз элинин курамына кирген, ушундан улам бул территорияларда мурда жашап өтүшкөн элдин чарбачылык турмуш, тиричилик жана маданият салттары менен азыркы кыргыз калкынын бул жагынан белгилүү бир улантуучулугу бар экендиги байкоого болот. Кыргыздардын чарбачылыгы бир беткей өнүккөн эмес. Кыргыздардын мал чарбачылыгы дыйканчылык жана анча-мынча аңчылык менен да айкалыштырылган, чындыгында ал комплекстүү мүнөздө болгон. Анткен менен кыргыздардын ар түрдүү топторунун чарбачылык багыт алуусу бирдей болгон эмес. Азыркы кездеги кыргыздар мекендеп турган аймакта дыйканчылык маданияты алда качантан эле болгон. Ал байыркы мезгилде Ферганада кыйла өнүгүүгө жетишкен; биздин заманга чейинки I-миң жылдыктын экинчи жарымында дыйканчылык маданияты Чүй өрөөнүндө гүлдөө мезгилин башынан өткөрүп, ага Согдодан келген дыйкандардын таасири

тийген. Монголдор мезгилинен кийин түндүк Кыргызстанда дыйканчылыктын толук кедери кеткен. Көл кылаасынын, Чүй өрөөнүнүн аймактарында жана Түндүк Кыргызстандын башка райондорунда дыйканчылыктын кайра жаралышы бул жакка орус жана украин дыйкандарынын көчүп келиши (бул XIX кылымдын 60-70-жылдарында башталган) менен байланыштуу болду деген пикир келген эле [1].

Чындыгында, бул жердеги дыйканчылык маданияты андан алда канча мурда кайра жаралган. Ал маданиятты жайылтуучулар бул жергенин түпкүлүктүү тургундары — кыргыздар болгон, алар ойрот феодалдары XVII кылымда убактылуу басып алган мурдагы жерлерине келээр замат жерди иштете башташкан. Фергана менен канаатташ жаткан Тогуз-Торо өрөөнүндө (Тянь-Шань) XVII-XVIII кылымдардын тогошунда эле кыргыздар сугат дыйканчылыгын жүргүзүшкөн. Бул маалыматтар XVIII кылымдын соңку чейрегине таандык кытай даректеринде, ошондой эле капитан И. Г. Андреевдин XVIII кылымдын аягында жазган эмгекте ырасталат. И. Г. Андреев «Кыргыздар аштыкты кыйла көп өстүрүшөт, ал үчүн жай бою иштеп чыгышат», — деп билдирет. Фергана ойдуңунун жана аны курчап турган тоо этектеринин территорияларында кыргыздар шексизмындан мурда деле дыйканчылык кылышкан. В. П. Наливкиндин материалдарына XVII кылымда кыргыздар бул жерде ирригациялык чоң системаларды куруу үстүндө иштешкендиги көрүнүп турат.

Алда канча кийинки даректер Ысык-Көл ойдуңунда, Чүй жана Талас өзөндөрүнүн бойлорунда, ошондой эле Фергана өрөөнүндө, Кетмен-Төбө ойдуңунда жана климаттык шарттар мүмкүнчүлүк берген тоолуу жерлерде, кээде кыйла бийик жерлерде (мисалы, Ат-Башы өзөнүнүн бийик тоолуу өрөөнүндө) жашашкан кыргыздарда дыйканчылык кеңири таралганы жөнүндө жапырт айгинелеп турат. Муну Зибберштейн (1825-ж.) жана Чокон Валиханов (1850-жылдардын экинчи жарымы) ынандыруулары далилдешкен. [2., 339-б.]

Кыргыздардын дыйканчылык маданиятында отурукташкан коңшу элдердин - өзбектер менен тажиктердин жана отурукташкан уйгур калкынын (азыр Кытай Эл Республикасынын Синцзян-Уйгур автономдуу районунда жашап жаткан) дыйканчылык маданияты менен окшош көп белгилери бар. Демек кыргыздарда дыйканчылык чарба-маданияты Орто Азиядагы жергиликтүү дыйканчылык менен тыгыз карым-катышта өнүккөн.

Айдалбаган аңызга эгин эгилгенге чейин, айдашкан жана малалашкан, андан сон үрөн себилген. Баш кийимге, күрмөнүн этегине, көнөккө, торбого салынган үрөндү уучтап алып себишкен. Кийинчерээк үрөн себүүдө орустардын ыкмасы колдонулган: үрөндү капка салып алып эгишкен. Кыргыздарда үрөн себүүнүн көчмөндөр үчүн гана мүнөздүү ыктары али сакталып турган. Атчан бастырып баратып үрөндү аттын башынан ашыра себишкен. Малалоо бир нече жол менен жүргүзүлгөн. Долононун, арчанын ж. д. у. сыяктуулардын таңылган бутактары (мала, шак мала) же бутактуу устундар пайдаланылган. Көп учурда буурусунду капталынан жыгып алып, оор болсун үчүн анын үстүнө бир адамды чыгарып коюп малалашкан. Кийинчерээк жыгач же темир тиштүү малаларды пайдалана башташкан, аларды кандай жасоону келгин орустардан үйрөнүшкөн. Түшүм чаап-жыйноодо ороктун эки түрү — идирек миздүү кыргыз орок, кол орок жана Орто Азиянын башка жерлеринде да жайылган масгел бирденбир курал болгон [5]. Информаторлорду эскерүүлөрүнө таянсак, эгин чаап-жыйноо үчүн качандыр-бир кездерде койдун жаак сөөгү же жылкынын кабыргасы колдонулган [6]. Чакан аянттагы аштыктын баштарын жөн эле кол менен жулуп, же кадимки эле бычак менен кесип, же тамыры менен жулуп алышкан. Кийинчерээк орус чалгысы бир аздан жайыла баштаган. Орулган эгиндин боолорун адегенде же талаага үйүп коюшкан, же чийнеге жүктөп алышып түз эле кырманга тартып келишкен, бул үчүн чанда гана орус же украин арабалары колдонулган.

Дан бастыруу үчүн ар кыл ыктар колдонулган. Аштыктын аянты өтө чакталуу, эң алгачкы мезгилдерде кызылды аштыктын башы үйүлүп турган жеринде эле токмоктоп күбүп алышкан. Бул максат үчүн жыгач сокурларды да пайдаланышкан. Анткен менен малдарды (жылкыларды, өгүздөрдү, эшектерди) пайдалануу темин басуунун, пайкандын эң кеңири тараган ыгы болгон. Бул үчүн кырмандын ортосуна орнотулган момукка (мамыга) кийгизилген чыбык төңөлүккө — чалберекке аларды байлап коюп, төшөлгөн боолорду тебетип айдашкан. Түштүк Кыргызстанда эгин бастыруу үчүн өзбектер менен тажиктердин тик бурчтуу, чырпык менен ортосу тордолгон увалын (тажикче: чапар) колдонушкан. Орус жана украин келгиндеринен жана дунгандардан моло таш менен кызыл бастыруу жолун үйрөнүшкөн [1]. Кызылды биринчи жолу бешилик айры менен топондошкон, андан кийин, экинчи жолу бастырылган соң күрөк менен сапырышкан. Түштүктө данды “калбыр-барак” менен элеп алышкан. Эгинди бастыруу бүтүп, таза дан үймөктөлгөндөн кийин салттык сый чеч берилген. Бул үчүн кандайдыр-бир майда жандыкты союу жөндүү деп эсептелген. Жандыктын башына шыпыргы төшөп, канын күрөккө агызышкан. Данга жана таякка малдын канын чачышкан. Бул ырасымды баба дыйканга арнап өткөрүшкөн. Бул ырасым тажиктердин «чошбандисине» окшош болгон [3., 391-б.]. Бирок азыркы күндө бул ырымды колдонуудан калган.

Ун тартуу үчүн Орто Азияда жалпы типтеги суу тегирмендери менен катар көп учурда жаргылчактарды колдонушкан. Кыргыздар чарбачылыкта универсал курал кетменди колдонушкан. Жер казуу, арык чабуу ж. д. у. сыяктуулар үчүн колдонулган бул курал Орто Азиянын бардык жерлеринде кеңири тараган. Жалпысынан кыргыздардын дыйканчылыгы өзүнүн кээ бир эзелки, өзгөчөлүү белгилерин сактап калып, бүткүл Орто Азия элдеринин дыйканчылыгы менен табигый байланышта турган.

Буудайдын 30 дай жапайы жана эгилме түрү бар. Эгилме буудай ал Алдынкы Азияда Түркмөнстандан б.з.ч. 7-6 миң жыл илгери эле белгилүү болгон. Дүйнөдө жыйылган эгиндин 27% ин буудай түзөт. Жумшак жана катуу түрү дүйнөнүн көп жерлеринде айдалат. Даны жагымдуу, калориялуу, курамында белок, углевод, витаминдер, ферменттер, минерал заттар жана башка бар. Даны, улпагы жана башка калдыктары- баалуу аралаш тоют катары калын кеңири тараган. Саманы кесек (гувалак) тоютка жана малга төшөлгө катарыда пайдаланылат. Буудай бир жылдык маанилүү азык-түлүк дан өсүмдүгү; көп жылдыгы да бар. Ал күздүк жана жаздык болуп бөлүнөт [4].

Көчмөн турмушту башынын кечирген кыргыздардын материалдык маданияты жана руханий маданияты өтө бай жана байыркы болуп эсептелинет. Жашоо шартына ылайыкташып жасалган боз үйлөрү, кийген кийимдери, тамак-ашы, оокат-тиричилиги жана алыс сапарга жолоочулугу, мал-жан менен мамилелери, турмуштук жагдайлары ошол элдин тарыхый өнүгүшүн, рухий дүйнөсүн көрсөтүп турат. Кыргыздардын тамак-аштары малдын азыктарынан жана нукура дандан тургандыктан чоп отуна карата күчтүү, абдан кубаттуу келет. Бүгүнкү учурда кыргыз тамак-аштарын изилдөө-иликтөө, жандандыруу максатында жайылган дасторкондун айрым унутулган түрүн кайра эске алуу, аны сактоо алдыбызга тургандыктан жаш муунга түшүндүрдүрүү аракеттери абдан зарыл болшуп турат.

Камыр – арпа, будай жана жүгөрүнүн ударына (загыра) суу кошуп илешкек жумшак консистенцияга жеткирилип жуурулган абалы. Азыркы кезде көбүнчө буудай ундан жасалат. Ал эми загыра, асыресе арпанын уну унутулуп баратат. Кыргыздын улуттук ашканасында илгертен эле камырдын “ийиккен” жана ачыган түрлөрүн билген. Ийи канган кадимки камырдан кесме, бөлөк жупканын түрлөрүн нандарды бышырышкан. Улуттук ашканабызда камырдан болгон кургак оокаттарды негизинен оттун табына кактап жана майга бышырат.

Нан – дандан даярдалуучу бышырылган азык, токок. Буудай, арпа, жүгөрү, сулу унунан жуурулуп бышырышат. Археологдордун маалыматтарына караганда машактуу өсүмдүктөрдүн данын азык катары пайдалануу мындан X, XV миң жыл мурда башталган. Бул доордо от да колдонуп, данды кууруп (бышырып) жешке шарт түзгөн [2., 330-б.] Нандын түрлөрү: шыбама, казан нан, загыра нан, калама, көмөч, коруштуу, пияз көмөч, каттама, тандыр нан, патир нан, бурама нан, чаңгели, күлчө, шырман нан, сейдене нан, сүмөлөк нан.

Бул теманы Ош облусунун Өзгөн районуна караштуу Куршаб айылындагы информаторлордун айтымында төмөнкүдөй маалыматтар алынды. Нанды тебелебейт. Анын күкүмү түшүп кетсе да сөзсүз терип, өйдө алып коюш керек. Элибизде нанды тебелеген адам көр болот деп коюшкан. Нанды тескери койбойт. Нанды тескери койсо ал таарынат, үйдөн кут качат деп айтылып жүрөт. Нанды бир колдоп сындырбайт. Нанды сөзсүз эки колдоп сындыруу керек. Аны бир колдоп үзүп алуу - кесирликтин белгиси болгон. Ошондой эле аны өтө майдалап сындырса, жашоосу да майдаланып калат деген ишеним бар. Нанды таштандыга ыргытпайт. Каттып же көгөрүп кеткен нанды таштандыга ыргытуу туура эмес. Аны ит же тоокко берип, болбосо таштанды челекке өзүнчө баштыкка салып илип койгон туура. Нанды ар кай жерге таштаган адамдын иши оңбой калат деп айтылат. Нан менен ойнобойт. Балдарга нанга туура мамиле жасап анын улук экенин айтып, тарбиялоо - ата-эненин милдети. Нан менен ойноп, жерге таштап, аны кор кылган баланын ишине ата-эне күнөөлүү болуп калат. Нанды күйгүзүп бышырбайт. Нан канчалык жакшы бышса, ал ээсине ыраазычылыгын билгизет, эгер аны күйгүзүп салса, "сен да күйүп кал" деп каргайт имиш. Ушакты терип жесен бай болосун [2., 344-б.] Элибиз тилдеп жатканда да жаман сөздөрдү оозуна алган эмес, анын ордуна “кырманын данга толгур” деп тилдешкен.

Жыйынтыгында, жогорудагы кыргыздардын салттуу маданиятынын негизин түзгөн дан эгиндеринен жасалган тамак –аштары жана аларга байланышкан ырым-жырымдар ааламдашуу доорунда трансформацияга учурап же такыр жоголуп баратканы белгилүү болду. Бирок ошол эле учурда өзүбүздүн каада-салтарды, ырым-жырымдарыбызды билип жүрүү жана аны кийинки муунга өткөрүп берүү биздин милдет деп ойлойбуз.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Абрамзон, С.М. Кыргыз элинин маданиятынын очерки // Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер / Котор. С.Мамбеталиев, Д. Сулайманкулов, С.Макенов. – Бишкек: Кыргызстан - Сорос фонду, 1999. – Б. 59.
2. Кыргыздар: он төрт томдук. 12-том. –Б., “Бийиктик”, 2011. - 464 бет.
3. “Кыргызстан”. Улуттук энциклопедия: 2-том. /Башкы редактор Асанов Ү.А. –Б., “Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору”, 2007. – 808 бет.
4. <https://bilim-kg.com/nan-zhonundo-makaldar-2>
5. <https://ky.wikipedia.org/wiki/pedi>
6. Информатор: Юсупова Зуура, Ош обл., Өзгөн району, Куршаб айылынын тургуну, 65 жашта, пенсионер.

**ДІНМҰХАМЕД АХМЕТҰЛЫ ҚОНАЕВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН
ҒЫЛЫМЫНЫҢ ДАМУЫ**

Махамбетова Айнур Жагипаровна

Қызылорда медициналық жоғары колледжінің

«Қазақстан тарихы» пәнінің оқытушысы

Қызылорда, Қазақстан

***Аннотация:** Бұл мақалада Д.А.Қонаевтың экономиканы, әлеуметтік саланы, ғылымды, ұлттың мәдениетін дамыту ісінде Қазақстанның көп ұлтты халқының алдында сіңірген еңбегі қарастырылды. Оның басшылығымен ғылыми мекемелердің жұмысын кеңейту, оларды кадрлармен нығайту, ғылымның өндіріспен байланысын күшейту, мәдениет саласында дамытуға баса назар аударылып, Ғылым академиясының жұмысы жандандырыла түсті.*

***Түйінді сөз:** Д.А.Қонаев — аса көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері*

Қазақтың ХХ ғасырдағы ұлтымыздың ұлы перзенті, дара тұлға, аса көрнекті мемлекеттік қайраткер Дінмұхамед Қонаевтың елу жылдай кеңестік Қазақстанды басқарған, жалпы қазақ мемлекеттілігінің тарихында Алаштың ардақтысы, халқымыздың біртуар перзенті, аса көрнекті мемлекет және қоғам қайраткерінің алатын орны ерекше. Бүгінгі өскелең ұрпақтың Қазақстан мәдениеті, ғылымы, рухани өмірі мен сол мәдениетті жасаушыларға деген қызығушылықтарының күн санап арта түсуінен де ұлтымыздың ұлы тұлғаларына деген сүйіспеншілігі мен құрметі анықталады. Сондай өз ғасырының біртума перзенттерінің бірегейі ретінде тарихтың алтын парақтарында өмір жолы мен қызметі хатталып, халқының жадында мәңгілікке сақталып қалған есім – Дінмұхамед Қонаев.

Д.А.Қонаев партиялық және мемлекеттік қызметті ғылыми жұмыспен тығыз ұстастыра алған жан. Кен ісі саласындағы алғашқы ғылыми ізденістерінен бастау алған ғалымның жолы, осы саладағы өз мектебін қалыптастыра алған көрнекті ғалымдықтан ғылыми жұмыстардың аса көрнекті ұйымдастырушысы ретінде Қазақ КСР Ғылым академиясын, республика ғылымын дамытуға да көп еңбек сіңірді. Оның басшылығымен ғылыми мекемелердің жұмысын кеңейту, оларды кадрлармен нығайту, ғылымның өндіріспен байланысын күшейту, республиканың өндіргіш күштерін дамытудың өзекті де түйінді мәселелерін шешу, ғылыми әлеует пен материалдық ресурстарын тиімді пайдалану, сондай-ақ мәдениет саласында дамытуға баса назар аударылып, Ғылым академиясының жұмысы жандандырыла түсті.

Академик К.Нұрпейіс көрсеткендей «Әскери қорғаныс руднигі мен зауыты, Мәскеу мен Алматының арнайы қызмет орындары мен партия аппаратының қатаң бақылауында болуы жұмыс тәртібіне тиімді ұйымшылдық орнатуға, еңбек өнімділігінің өсуіне, демек, кәсіпорындарының жұмысына айтарлықтай ықпал жасады. Осылардың барлығы Д.А.Қонаевтың мінезіне де, жұмыс бабындағы іс-әрекеттеріне де өшпес із қалдырды. Ол басшылық жасаудың сан-алуан қыры мен сырын үйреніп, шындалды, атап айтқанда келешекті ойлап абай болу, нақтылы жағдайды бағалау, жүктелген жауапкершілікті толық сезіну сияқты қасиеттерді игерді. Қорыта айтқанда, осылардың бәрі Д.А.Қонаевтың қызмет бабындағы баспалдақпен жоғары көтерілуіне жол ашты, жолы болды» [1].

Д.А.Қонаев 1936 жылы Москва түсті металл және алтын институтын бітіргеннен кейін, өзінің кәсіптік қызметін Қоңырат кен байыту орнында бастап, Балхаш пен Қоңырат секілді ірі кен өндіру комбинаттарының құрылысына да тікелей араласады және де өз қолтаңбасын қалдырды. Ал 1936 жылы жас маман Риддер секілді атақты рудниктің директоры қызметін атқара жүріп ғылымнан бір сәтке де қол үзген емес. Атап айтар болсақ,

Дінмұхамед Ахметұлының ғылымға деген талпынысы мен құштарлығы 1948 жылы техника ғылымдарының кандидаты, 1963 жылы докторы ғылыми дәрежесіне диссертациялар қорғауына әкелді. Кандидаттық диссертацияның негізінде оның бірнеше ғылыми еңбектері «Қоңырат руднигіндегі бұрғылау-жару жұмыстары» (1949), «Қазақ КСР» (1958), «Соколов-Сарыбай кен байыту комбинаты карьерлерінде кен қазу жұмыстарының технологиясын жетілдіру» (1966), «Қазақстанда кен қазу жұмыстарының ашық әдістерін дамыту» (1950) және т.б. аса құнды еңбектер жазды. Аталған еңбектер өз уақытында жоғары бағаланды. Оның дәлелі, 1942 жылы «Қазақ КСР-і Жезқазған ауданының кен орындары» атты ғылыми еңбегі үшін Мемлекеттік сыйлықпен, ал 1958 жылы Орталық Қазақстанның металлогендік және болжау картасын жасағаны үшін Лениндік сыйлықпен марапатталды. Ұзақ жылғы ізденістердің нәтижесінде 1952 ж. Академияның толық мүшелігіне (академик) сайланады. Сондай-ақ ғалымның ұзақ жылғы ізденістерінің дәйекті қорытындысындай болып оның артында қалған 200-ден аса ірі-ірі ғылыми еңбектері бүгінгі сұраныстан тысқары қалған жоқ [2].

Міне, осылайша ғылымның күрделі де киелі аспалдақтарынан өте жүріп оны басқару қызметіне де кезек келді. Бұл жылдар Отан соғысынан кейінгі кеңінен етек алған «идеологиялық жұмысты күшейту» жөніндегі сталиндік тәртіптің барынша күш алып тұрған тұсы болатын. Кешенді түрде жүргізілген «идеологиялық шабуылдың» басты нысанасы қоғамдық өмірдің басы-қасында жүрген, ұйытқысы болған – зиялылар қауымы болды. XX ғасырдың 40-50-ші жылдарында өріс алған бұл идеологиялық саясаттың басты мақсаты әдебиет пен өнерге, ғылыми және көркем шығармашылыққа өзі ғана қалыптастырған стандарттан шықпауды, олардың бойына тұнған жалпы адамзаттық құндылықтарды сызып тастауға, басты алапаты – ұлттық сана-сезімді өшіру, тұншықтыру болды, сонымен қатар жалпы зиялылардың халықаралық байланыста, тәжірибе алмасуына қатаң тиым салды. Одақ көлемінде қанат жайған бұл саяси науқан Қазақстанда ВКП(Б) ОК идеологиялық мәселелер жөніндегі қаулысына сәйкес 1946 жылы 25-26 қыркүйекте өткен республика әдебиет және өнер қайраткерлерінің актив жиналысынан бастама алғаны анық. Жоғары оқу орындары мен академиялық зиялыларды қудалаудағы «идеологиялық саясаттың» негізгі өзегі 1947 жылы 21 қаңтарда қабылданған Қазақстан КП(б) ОК «Қазақ КСР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтының жұмысында жіберілген өрескел саяси қателіктер туралы» қаулысы болды. Осы қаулы негізінде жүргізілген тазарту жұмыстарының салдарынан және тоталитарлық жүйенің идеологиялық қалыбы жаңа қалыптасып келе жатқан қазақ ғылымын ғана емес, Ғылым академиясы және оның мекемелеріндегі ғалымдар мен қызметкерлерді, олардың соны ғылыми тұжырымдарын тұншықтырып қана қоймады, филология және тарихи зерттеу барысындағы жаңа тақырыптардың жабылуына да әкелді. Бұл салқындық қазақ ғылымының бар саласын шарпып өткені анық.

Сталиндік тәртіптің аяусыз жүргізген осы бір «идеологиялық шабуыл» саясаты, науқаншылдықтың суық ызғары қазақ ғылымының тоталитарлық жүйе қалыптастырған ағыммен ғана дамуына барынша әсер етіп қана қоймай, сол тар құрсаудан шығып кетпеулеріне баса назар аударылғандығы да анық. Ел ғалымдарын еріксіз қудалауға бастама болған 1950 жылдың 26 желтоқсанында «Правда» газетінде жарияланған «Қазақстан тарихи мәселелерін маркстік-лениндік тұрғыдан көрсетейік» деген тақырыппен жазылған мақала еді. Осыдан кейін Орталық Комитеттің VIII Пленумында «Республика партия ұйымдарында идеологиялық жұмыстың жағдайы және оны жақсарту шаралары туралы» үлкен мәселе қаралады.

Аталған мәселе ҚКП ОК хатшысы Ж. Шаяхметовтың Ғылым академиясының 1952 жылығы 17 сәуірде өткен Жалпы жиналысының сессиясында жасаған баяндамасында да қамтылды. Баяндамашы Академия жұмысындағы кемшіліктер:

а) Ғылыми-зерттеу жұмыстарын жоспарлауда және оларды орындауда жіберіліп отырған өрескел кемшіліктер әлі де орын алуда, ...

б) ғылымның жетістіктерін өндіріске енгізудегі әлсіздіктер;

в) бірқатар академиялық мекемелердің өмірден, практикалық сұраныстардан, халықшаруашылығының қажеттіліктерінен қол үзіп қалуында» деп көрсетеді. Сондай-ақ осы баяндамасында Ж.Шаяхметов Қазақстан тарихы, қазақ әдебиеті тарихы мен өнертануға қатысты мәселелерді жариялауда кейбір жекелеген тарихшылар мен әдебиеттанушылардың жіберген буржуазиялық-ұлтшыл сипаттағы өрескел қателіктерін ВКП(б) ОК-нің және оның орталық басылымы – «Правда» газетінің көмегімен ашылғандығы туралы да тоқталып өтеді. [3]

Д.А.Қонаев Ғылым академиясының басшылығына келген жылдары оның материалдық-техникалық базасы әлсіз, кадр тапшылығы да күн тәртібіндегі ашық мәселе болды. Осындай шешуін таппаған күрделі мәселелер туралы сессияда «1952 жылғы жұмыстың қорытындысы және партияның XIX съезінің шешімдеріне сәйкес 1953 жылғы міндеттер туралы» баяндама жасап, онда мыналарды атап көрсетті: Қарағанды бассейнінің көмірін зерттеу; Сталинград және Бас Түркмен каналының жоспарларын жасауға көмектесу; Орталық Қазақстанның экономикасы мен обводнение мәселелері; мал шаруашылығы жаңғырту сапасы; Қазақстан мал шаруашылығына қажетті азық-түлік базасын даярлау; Егістік далаларды ормандармен қоршау арқылы қорғау, өнеркәсіптік аудандарды көгалдандыру, орман алқаптарын қалпына келтіру және кеңейту; Кәсіптік ауруларды зерттеу және олардың алдын алу жолдарын анықтау; Адам және жануарлар арасындағы жұқпалы аурулардың ошағын зерттеу; Қазақ КСР тарихының мәселелері; Қазақ ағартушыларының қоғамдық-саяси, философиялық және құқықтық көзқарастары зерттеу және олардың шығармаларының жинақтарын дайындау; Қазақ және ұйғыр тілдерін лексикасын зерттеу және т.б. Сондай-ақ ірі теориялық мәселелердің ішінен 2 салаға - биология және медицина ғылымдары және гуманитарлық ғылымдарға баса назар аударылатынына тоқталады [4].

Республика Ғылым академиясының жұмысын жақсарту мақсатында Д.А.Қонаев КСРО Ғылым академиясынан тәжірибелік және маман кадрлармен толықтыруға көмек сұрайды. Осыған орай Орталықтан келген комиссия бірнеше бағытта жұмыс жасап, ғылыми-зерттеу институттарының жұмыстарына баға береді. 1954 жылғы 7 желтоқсанда өткен ҚазКСР Ғылым академиясы Төралқасының мәжілісінде КСРО ҒА-нан келген комиссия төрағасы Агошковтың жасаған қорытынды тұжырымдамасы да осы пікірді толықтай дәлелдейді. Және де республика ғылымы негізінен бір жақты дамып отырғандығын, яғни геология саласына баса назар аударылып келгендігін, көптеген институттарда ғылым докторларының өте аздығы не болмаса мүлдем жоқтығы, сондай-ақ философия мен шет тілдері кафедраларының осы күнге дейін ашылмағандығын көрсетті. Аталған кемшіліктер туралы КСРО Ғылым академиясының ғылыми қызметті үйлестіру жөніндегі кеңесінің XIV сессиясында да сынға алынғандықтан, Қазақстан ғылымында орын алған олқылықтар мен кемшіліктерді түзету үшін нақтылы шаралар жүргізіле бастады. Ең алдымен ұлттық ғылыми кадрларды даярлау ісіне баса назар аударылды. Ғылым академиясына қатысты мына бір жағдайды да назардан тыс қалдырмауымыз керек. 1954 жылы республика басшылығынан Ғылым академиясының құрамын нығайту мақсатында академиктер мен корреспондент-мүшелердің қосымша сайлауын өткізуге қолдау табуы үлкен жеңістің бірі еді. Сөйтіп, 1954 жылғы 30 қарашада өткен Қазақ КСР Ғылым

академиясының Жалпы жиналысының сессиясында сайлау өткізіледі де, нәтижесінде 13 толық (академик) және 17 корреспондент-мүше сайланады [5].

Осылайша, Қазақстан ғылымы ел экономикасы мен мәдениетін өркендетуде жаңа бағыттарға бет алды. Ғылыми мекемелер тізімі жаңадан ашылған институттар мен лабораториялардың есебінен ұлғая түсті, ал республика Ғылым академиясы ірі ғылыми орталыққа айналды. Міне осындай атқарылған игі істерді ұлт перзентінің – Д.Қонаевтың отандық ғылымға деген үлкен сүйіспеншілігі мен қамқорлығының ғана көрінісі емес, сол ғылымның жаңа биікке көтерілуіне сіңірген сара еңбегі деп бағалаймыз.

Республика ғылымын дамытуға қосқан үлесін бағамдауда академик Б.А.Төлепбаевтың пайымдауына жүгінсек: «Д.А.Қонаев ірі ғалым, әрі ғылымды білікті ұйымдастырушы ретінде Қазақстанның Ғылым Академиясының гүлденуіне көп еңбек етті. Оның басшылығымен ғылыми күштер мен материалдық ресурстар шоғырланған республика өндірістік күштерінің дамуының кешенді мәселелерін шешуде, сонымен қатар ұлт мәдениетінің көтерілуінде ғылыми мекемелердің жұмысы жандана түсті».[6]

Ұлт тарихын зерделеуде кейінгі өскелең ұрпаққа ата тарихымыз бен оны жасаушы тұлғалар туралы, олардың артында қалған мұрасы мен келелі ой-тұжырымдарын зерттеп-жеткізу, ұлт перзенттерін ұлықтау абыройлы парыз. Қазақ зиялы қауымының өкілдері біздің қоғамымызда шоқ жұлдыздай жарық шоғырын құрайды. Аты аңызға айналған тұлға Дінмұхаммед Ахметұлының өмірден өтсе де оның еңбектері бүгінде халық игіліне қызмет етіп отыр. Қазақстан тарихында есімі алтын әріптермен жазылған Дінмұхаммед Ахметұлы қазақ елінің дамып, көркеюіне сүбелі үлес қосып, халық есінде кеменгер тұлға ретінде мәңгілікке сақталады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1.С.Әбдірайымұлы «Елу жыл ел ағасы» «Санат», Алматы, 2002 жыл
3. Х.Ерғалиев «Тұғыры биік тұлға» «Егемен Қазақстан» 12.І.2002 жыл
4. Ғ.Мәулетов «Бекзат болмыс» «Егемен Қазақстан» 25.ІІ.2009 жыл
5. Б.Қасенов «Ел қастерлеген есім» «Егемен Қазқатан» 12.І.2000 жыл
- 6.Төлепбаев Б., Төлепбаева К. Дінмұхаммед Ахметұлы Қонаев – аса көрнекті мемлекеттік және саяси қайраткер.– Алматы: «Елтаным баспасы». – 2011жыл

ШУША – КУЛЬТУРНЫЙ ЦЕНТР АЗЕРБАЙДЖАНА

Фидан Ахмед кызы Талыблы

Докторант Бакинского Государственного Университета
Баку, Азербайджан

***Аннотация:** В данной статье рассматривается история города Шуша, ее оккупация и освобождение от армянских войск. В статье подробно освещаются культурные центры Шуши. А также отмечаются великие личности культуры и искусства.*

***Ключевые слова:** Шуша, культура, история.*

Шуша, бывшая столица Карабахского ханства, – это изумительная жемчужина неповторимой красоты в горах Малого Кавказа. Но она славится не только чудесными природными пейзажами. Это и культурная столица Азербайджана с богатейшим литературным и музыкальным наследием, уникальными традициями ковроткачества, историей, уходящей вглубь веков, и родина многих знаменитых азербайджанцев.

Шуша была основана в 1752 году карабахским правителем Панахали-ханом. В городе расположено большое количество исторических памятников Азербайджана. Именно здесь родились выдающиеся ученые и деятели культуры. Прекрасная Шуша, гордо возвышающаяся на горной вершине в Карабахе, – один из самых живописных уголков Азербайджана, колыбель национальной музыки и литературы и древний центр ковроткачества. А чарующая природа края не уступает по красоте и разнообразию богатому историческому наследию города. Среди других исторических достопримечательностей города – красивые старинные мечети. Самыми знаменитыми являются мечети Юхары (верхняя) Говхар-ага и Ашагы (нижняя) Говхар-ага, названные так по месту расположения. Сотканые в историческом центре азербайджанского ковроткачества, раритетные ковры из Шуши – большие, красивые, со сложным орнаментом и яркими красками, впитавшими в себя роскошь природы Карабаха, – прославились далеко за пределами края. Не случайно именно здесь был открыт Музей ковра, посвященный уникальной карабахской школе ковроделия и существовавший до оккупации города в 1992 году. Литература всегда была и остается значительной частью культурного наследия региона. Один из самых почитаемых среди многочисленных выдающихся мастеров пера из Шуши – Молла Панах Вагиф (1717–1797 гг.). Он был великим поэтом, основоположником реализма в азербайджанской поэзии и первым визирем карабахского ханства. [1]

Многие азербайджанцы, оставившие заметный след в истории и культуре страны, были уроженцами города. Хуршидбану Натаван, дочь последнего правителя Карабахского ханства Мехтигулу хана, чтут не только как автора проникновенных стихов и талантливую художницу. Она много занималась благотворительностью и социальными проектами. На ее средства в Шуше был построен первый водопровод, обеспечивший горожан чистой водой и действующий до сих пор. Шуша подарила миру многих знаменитых музыкантов, за что ее называют «консерваторией Кавказа». Среди них особое место занимают великий Узеир Гаджибеков, основоположник профессиональной азербайджанской музыки, и прославленный оперный певец Муртуза Рза оглу Мамедов, больше известный под именем Бюльбюль («соловей»).

В ущелье Дашалты головокружительной красоты возле одноименной реки к югу от города есть водопад, от одного вида которого захватывает дух. По форме он напоминает зонтик («четыре»), отсюда и название: водопад Четыр. Каскады воды, падающие на

заросшую мхом пещеру, создают завораживающий пейзаж, и это место давно стало излюбленным уголком отдыха шушинцев и гостей города.

Красоту природы Шуши, которая восхищает с первого взгляда, трудно передать словами, а попав на Джыдыр дюзю к югу от города, нельзя не проникнуться ее волшебным очарованием. С грандиозного плато открывается ошеломляющий вид на долину реки Дашалты и величественные горы Малого Кавказа. С древних времен оно было местом церемоний, народных гуляний и состязаний: например, празднования Новруза или увлекательной игры в човган (разновидность конного поло). После окончания войны, в мае 2021 года, на Джыдыр Дюзю вновь состоялся музыкальный фестиваль «Хары бюльбюль», собравший лучших исполнителей со всей страны. Свое название фестиваль получил в честь редчайшего цветка, растущего здесь и ставшего символом Шуши и Карабаха. А в будущем на плато пройдет еще немало интересных мероприятий.

Благодаря своему историко-культурному богатству и природным красотам Шуша считается городом-символом Азербайджана. Шушу также называют колыбелью азербайджанской культуры и музыки.

Покойный президент Гейдар Алиев называл этот город «великим памятником азербайджанского народа». «Шуша - заветный город, крепость - памятник для всех азербайджанцев» - подчеркивал общенациональный лидер азербайджанского народа. [2]

Следует отметить историю развития и роль в политической и культурной жизни Азербайджана этого древнего города с точки зрения культурного наследия. Также город является консерваторией и культурным центром Южного Кавказа.

Шуша – символ истории и культуры Азербайджана, стратегически важный пункт на пути в Ханкенди, крупнейший город нагорно-карабахского региона республики.

В начала 90-ых годов прошлого столетия Шуша стала одной из основных целей оккупационной политики Армении. Заручившись поддержкой русских, армяне оккупировали в 1991 году Ханкенди, а 26 февраля 1992 года - Ходжалы. В результате резни в Ходжалы были убиты 613 мирных жителей, в том числе женщины и дети. [3]

8 мая 1992 года была оккупирована Шуша. Впоследствии армяне оккупировали прилегающие к Нагорному Карабаху районы Азербайджана.

Таким образом, под армянской оккупацией оказались 20 процентов азербайджанских земель, более миллиона человек превратились в беженцев и вынужденных переселенцев. В боях за Шушу погибли сотни азербайджанцев, многие попали в плен или пропали без вести. Оккупация нанесла большой урон экономике Азербайджана. Тысячи людей были вынуждены покинуть свою землю. Было уничтожено более 300 исторических культурных памятников. После оккупации армяне поселились в Шуше, где до оккупации проживало более 20 тысяч азербайджанцев. [4]

Коренные жители Шуши, которые на протяжении 28 лет пришлось жить в других регионах Азербайджана вдали от родных домов, вернулись в родные дома. И все это - благодаря успешной контр наступательной операции азербайджанской армии под руководством президента Ильхама Алиева. 8 мая в Армении отмечали как праздник, а в Азербайджане эту дату на протяжении 28 лет вспоминали как трагический день.

И, наконец, 8 ноября 2020 года президент Азербайджана Ильхам Алиев объявил историческую новость - жемчужина Карабаха очищена от подразделений ВС Армении.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. <https://www.aa.com.tr/ru/>
2. <https://azerbaijan.travel/poezdka-v-shushu>
3. <https://meclis.gov.az/news.php?id=259&lang=ru>
4. <https://1905.az/ru/>

САЯСИ ҚУҒЫН СҮРГІН ҚҰРБАНДАРЫ САНАТТАРЫНЫҢ АЛУАНДЫҒЫ.

Данабекова Динара Ибадильдаевна

М.Х. Дулатиатындағы Тараз өңірлік университетінің
тарих-география кафедрасының оқытушысы
Тараз, Қазақстан

***Аннотация:** Бұл мақалада кеңестік билік жергілікті тұрғындардың ұлттық ерекшеліктері мен мүдделерін қорғаушыларға, ұлттық автономия құру идеясын қолдаушыларға тап жаулары, ұлтшылдар, жат пікірдегілер деген жаламен теріс көзқарас қалыптастырғандығы жайлы жазылған.*

***Тірек сөздер:** қуғын-сүргін, ұлттық автономия, контрреволюция, ашаршылық, интеллигенция.*

Кеңес өкіметі ұлттық ерекшеліктер мен жергілікті халықтың мүдделерін қорғаушыларға, ұлттық автономияны "таптық жау", "ұлтшыл", "шетелдіктер", "әлеуметтік қауіпті элементтер" ретінде құру идеясын жақтаушыларға жала жапты және оларға және халыққа теріс көзқарасқа ықпал етті. Филипп Исаевич Голощекиннің 1925 жылдың қыркүйегінде Қазақстанға басшылық қызметке келуі елдегі жағдайды нашарлатты. Ол Қазақстан кеңестік өзгерістерден артта қалды деп есептеді және сол жерде "Кіші Қазан" революциясын өткізу саясатын ұстанды. Ол жүргізген саясат ұлттық зиялы қауымды жаппай қуып жіберуге айналды. Голощекин оған қарсы шыққандарды қызметінен алып тастай бастады, оларды республикадан шығарып, жойып жіберді.

Саяси қуғын-сүргін Қазақстанда 1928 жылдың ортасынан Алаш қозғалысына қатысқан Алаш қозғалысының мүшелері мен қайраткерлерді тұтқындаудан басталды. Оларға «буржуазияшыл-ұлтшыл» деген айып тағылды. Олар әртүрлі мерзімге түрмеге қамалды, ату жазасына кесілді, еріксіз жер аударылды. Ұлт қайраткерлеріне негізінен КСРО-ны құлату үшін жасырын контрреволюциялық ұйымдар құрды деген заңсыз жала жабылды. Сонымен қатар молдалар мен діндарларды «басқаша, бөтенойлайтындар» деп айыптады [1].

31 мамыр – Қазақстан тарихының ең қайғылы беттерінің бірі - жаппай саяси қуғын-сүргін және миллиондаған адамның қаза болуына әкеп соққан ашаршылық. 1997 жылы Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың Жарлығымен 31-мамыр саяси репрессия құрбандарын еске алу күні болып белгіленді.

Қазақ халқы қуғын-сүргін кесірінен жазықсыздан жазықсыз, жапа шеккен қайраткерлердің есімдерін еске алу, олардың рухтарына құрмет көрсетуді әр уақытта да есінен шығарған емес. Сол себепті ұлы қайраткерлерімізді еске алу мақсатында тарихтан тағылым алып, құрбан болған тұлғаларды еске алу күнін белгілеген болатын.

Өткен ғасырда сталиндік репрессия салдарынан қазақтың 70 мыңға жуық көзі ашық, зиялы қауымы жазықсыз атылып кетті. Бұдан бөлек 100 мыңдаған адам қамалып, айдауға түсіп, Сібірге жер аударылды. Кеңес Одағының солақай саясаты бойынша, отарланған ұлттың бас көтере алмай, құлақкесті құл болуы үшін, көзі ашық, саналы азаматтарының барлығы да қуғынға түскен. Бүгінде репрессия құрбандарының басым көпшілігі ақталғанымен, жан жарасы жазыла қойған жоқ және жазылмақ та емес. Саяси қуғын-сүргін құрбандары ішінде Алаштың арыстары атанған Мағжан Жұмабаев, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Жүсіпбек Аймауытов, Міржақып Дулатов, Ахмет Байтұрсынұлы сынды бабаларымыз бар.

Отандық тарихтағы ең қатал және жаппай кісі өлтіру нәтижесінде қазақ интеллигенциясының бетке ұстарлары: А.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, О.Жандосов, С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, Б.Майлин, М.Тынышбаев, М.Жұмабаев, С.Асфендияров құртылған. Қазақстанда саяси қуғын-сүргін 40 және 50-жылдары да жалғасты, Қ.Сәтбаев, М.Әуезов, А.Жұбанов, Е.Бекмаханов және басқалар соның құрбандары болды. Басқаша ойлау тоқырау жылдарында да қатаң қуғындалды сол кезеңнің шарықтау шегі көтеріліске шыққан жастарды аяусыз басуға, қатысушылар мен жанашырларын жаппай ату мен қуғын-сүргіндеуге айналған 1986 жылдың қанды желтоқсаны болды.

20-жж. екінші жартысында Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірі күрт өзгерді. 1925 ж. желтоқсанда өткен өлкелік партия комитетінің V конференциясының «Ауылды кеңестендіру» туралы шешімі тап күресінің шұғыл шиеленісуне түрткі болды. Республикада «Кіші Қазан» төңкерісін өткізу үшін идеологиялық негіз жасалды, бұл күшпен ұжымдастыру және 1937-1938 жж. жаппай жазалаудәуірінде қазақ халқын құлақ есітпеген қайғы - қасіретке ұшыратты.

Ұлттар мен ұлтшыл-уклонистер туралы айқай-шуды ұшықтыруға және жергілікті кадрларды қудалауға Н. И. Ежов аз «үлес» қосқан жоқ. Ол Марий обкомынан БК(б)П Семей губкомының секретары қызметіне жіберілді, ал мұнан кейін өлкелік партия комитеті ұйымдастыру-нұсқаушылық бөлімінің меңгерушісі болып тағайындалды. Осымен бірге Қазақстанды голощекинлік-сталиндік үлгі бойынша «қайта құрумен» келіспеген көрнекті жауапты қызметкерлердің қарсылығы жанышталды. 1927-1929 жж. әртүрлі сылтаулармен көрнекті мемлекет қайраткерлері Т.Рысқұлов, Н. Нұрмақов, С. Кованов, М. Мырзағалиев республикадан аластатылды. Қазақстан Орталық Атқару Комитетінің төрағасы Ж. Мыңбаев, ағарту халық комиссары С. Садуақасов, Жер халық комиссары Ж. Султанбеков және басқалар қызметінен алынды. Қазақ қызметкерлерінің көпшілік бөлігі топқа бөлініп, жікшілдік күреске қатысқан деп кінәланды. Оған 1927 ж. қарашада өткен 3-өлкелік партия конференциясының қарарлары айқын куә. БК (б)П. Орталық бакылау комиссиясы негізгі «топка бөлінушілердің» бірі С. Садуақасовтың ісімен арнайы шұғыданғанына қарамай, мұндай топтардың барекенін таба алмады. И. В. Сталинге, В. М. Молотовқа, Л. М. Кагановичке жазған хатында Н. И. Ежов барлық қазақ кадрлары, барлық қазақ коммунистері ұлтшылдықпен және жікшілдік күреспен уланған, олардың арасында дені сау партиялық күш жоқ деп жеткізді». Болашақ КСРО Ішкі істер халық комиссары Мәскеуге ауысар алдында өзінің лауазымына осылай «даярланды», 1937ж. жаппай жазалау соның жанталасуымен жүргізілді.

20-жж. ақырында жағдайды ұшықтыру мен күдікшілдік жаппай сипат алды. Орталықта троцкишіл-зиновьевшіл оппозициямен және «оңшыл оппортунистермен» күрестің күшею ұлт республикаларында ұлт-азаттық қозғалысының өкілдерін жазалау түрінде көрініс тауып жатты. 1928 ж. ақырында «буржуазияшыл ұлтшылдар» деп аталғандардың - бұрынғы Алашорда қайраткерлерінің ішінен 44 адам жалған айып тағылып, қамауға алынды. Олардың ішінде А.Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов, Х. Ғаббасов және басқалар бар еді. Құрамында М.Тынышпаев, Х.Досмухаметов, Ж. Досмухамбетов, Ж. Ақпаев, К. Кемеңгеров және басқалары бар ұлттық интеллигенцияның (40 адамдай) басқатобы 1930 ж. қыркүйек-қазанда қамауға алынды. Кешікпей олардың ішінен 15 адам (М. Тынышпаев, Ж. Ақпаев, Х. Досмухамбетов, Ж. Досмухамбетов, К. Кемеңгеров және басқалар) Ресейдің Орталық қаратопырақты облысына жер аударылды. Бұлардың бәрі дерлік 1937-1938 жж. жазаланды [2].

Саяси қуғын-сүргін биліктің халыққа жасаған қиянаты еді. 1937 жылдары шығып тұрған газеттерде күзде егінді орып болғаннан кейін қалған масақты тергені үшін сотталып, тіпті халық жауы аталып, атылған адамдар туралы ақпарат бар. Мысалы «Еңбекші қазақ» газетінде Қызыл тақта және Қара тақта деген айдарлар болды. Осы екі айдардың аясында қызыл тақтаға қуғын-сүргін, ашаршылыққа қарамастан шолақ белсенділік танытып жүрген мекемелер, ұйымдар, колхоз-совхоздардың басшылары туралы мақтау-мадақтау материалдары болатын болса, қара тақтада масақ теріпхалық жауы атанған қарапайым, кінәсіз адамдардың есімі тізімге ілінді. Қара тақтаға ілінгендер күні ертең ату жазасына кесіліп отырды. Саяси қуғын-сүргін жан-жақты зерттелгенімен, мұнда тіпті бұл оқиғаларға кінәлі адамдардың аты ашық, анық айтылмайды. Тәуелсіздікке дейін, тәуелсіздіктен кейін шыққан кітаптар болсын, оларда көптеген саяси, тарихи қателер бар. Мысалға ала кетсек «Қазақстан тарихы» оқулықтарымызда репрессия тақырыбында тек біржақты мәліметтер берілген. Көп жағдайда тарихшыларымыздың өзі сол уақыттарда болған нақты цифрларды бізге ұсына алмайды. Бірі 2 миллион қазақ қырылды десе, бірі 4 миллион дейді. Ал басқалары ашаршылық пен қуғын-сүргіннен 10 миллионға жуық қазақ қырылды дейді. Қазақ даласындағы аштық, репрессия — бұлардың барлығы, менің түсінігімде, отарлау саясаты механизмдерінің бірі. Революцияға дейінгі аштық, қуғын-сүргін — патшаның отарлау саясатының жоспарлы түрдегі механизмі болатын болса, 30-жылдардағы репрессия, ашаршылық оқиғалары кеңестік жүйедегі отарлау саясатының механизмі деп айтар едім. Оның бәрі қолдан жасалған оқиғалар деп түсінемін.

ПАЙДАЛЫНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. АЛАШТЫҢ АРДАҒЫ:(елтанымдық және тілтанымдық жинақ).
Құрастырған Е.Е.Тілешов, Г.П.Әріпбек. Астана:"Руханият", 2010ж - 264 бет.ISBN 978-601-80133-1-7
- 2.Қазақстан тарихы очерктер Редакторлар:АлдажұмановҚ.С.БалақаевТ.Б.,Қозыбаев М.Қ.,Нұрпейісов К.Н.ISBN 5-86228-066-9
3. Ақтаңдақтар ақиқаты. Алматы, 1992.
4. Назарбаев Н. Әділеттің ақ жолы. Алматы, 1991.

FTAMP 03.20.00

ЖӘДИДШІЛДІК ИДЕЯСЫ МЕН ОНЫҢ ҚАЗАҚ АҒАРТУШЫЛАРЫНА ӘСЕРІ

М. Донбаева,¹ С. Билалов²

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, магистрант

² Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,
«Археология және этнография» ғылыми орталығының жетекшісі
Қызылорда, Қазақстан

Аннотация. Мақалада жәдидшілдік сияқты ағымның пайда болуы мен дамуы мәселелері қарастырылған. Жәдидшілдік патшалық Ресейдің бүкіл түркі тілдес халықтарын ағарту және біріктіру құралына айналады. Сондай-ақ Түркістан өлкесінде жәдидтік қозғалыстың туу себептерін анықтау әрекеті жүргізіледі. Мақалада мәселенің тарихнамасына қысқаша талдау жасалып, жәдидшілдік мәселесіне қатысты кеңестік кезеңдегі еңбектер мен заманауи зерттеулер қарастырылып, қысқаша талданады. Жәдидшілдік феноменіндегі маңызды жайттардың бірі бұл ағымның ұстанымдарының бүгінгі күнде де аса өзекті болуы деп білеміз.

Тірек сөздер: Жәдидшілдік, қазақ зиялылары, жаңа әдіс мектептері, Алаш партиясы, «Айқап» журналы, «Қазақ» газеті.

Кіріспе

Рухани жаңғыру мен отан тарихындағы ақтаңдақ беттерінің шынайы бейнесін қалпына келтіру мәселесі бүгінгі тарих ғылымында бұрынғыдан әлдеқайда өзекті болып отыр. Ұзақ уақыт бойы аса құпия айдарымен көмкерулі болған тарихымыздың көптеген беттері бүгінгі таңда ашыла түсуде. Дегенмен, бұл мәселелердің көпшілігінде зерттеулер жетіспейді немесе олар біржақты көзқараспен зерттелген. Отан тарихындағы осындай «ақтаңдақтар» қатарына «жәдидшілдік» ағымын жатқызуға болады. Жәдидтік қозғалыс алғашында ХХ ғ. басында әлеуметтік-мәдени қозғалыс ретінде пайда болғанымен, кейін 1905-1907 жж. Ресейдегі оқиғалар бұл қозғалысты қоғамды басқаруға қабілетті қуатты саяси күшке айналдырды.

Патшалық ресей, одан кейін большевиктік үкімет жүргізген саясат қазақ халқының көптеген әдет-ғұрыптары мен дәстүрлерін ұмыт қалдырды. Осы арада қазақ тілі ерекше қиын жағдайда қалып, орыстандыру саясатын жүргізген үкімет, оны ұмыттыруға жан-жақты тырысты. Ал Кеңес заманында ұлы Абай мен Ыбырайдың тілінде сөйлеген адам орыс тілді халықтың күлкісіне айналды. Өкінішке орай, аталған құбылыстың жаңғырығы қазіргі Қазақстан тұрғындары арасындағы үлкендердің де, жастардың да аузынан жиі естіледі.

ХІХ ғ. патша үкіметі жүргізген қазақ жеріндегі ағарту саясатының жергілікті халыққа пайдасынан зияны көп болып, қазақ халқының мүмкіндігін шектеді. Шын мәнінде олар қазақ даласына қоныс аударған орыс халқына ғана қолайлы болды. Осылайша, қазақтың алдына білім алу жолын таңдауда: оқу мен жазуды үйренгің келсе, орыс тілін үйрен деген бір ғана жол болды. Патшалық Ресей жергілікті ұлттарды (қазақ, татар, өзбек, тәжік, қырғыз, т. б.) күштеп «орыстандыру» саясатын жүргізгені бүгінде ешкімге де жасырын емес. Сайып келгенде, «бұратана» атанған халықтардың саяси, экономикалық және мәдени дамуына қасақана кедергі жасалып, ана тілінде зайырлы мектептер ашуға тыйым салынды. Мұсылман халықтардың ана тілінде оқулықтар, әдебиеттер, мерзімді басылымдар шығаруына тыйым салып отырды.

Ислам діні де ескерілмей, ұмыт қалып, Патша үкіметі тұсында тіпті мұсылман халықтарын шоқындыруға тырысты (Нұрғалиева, 2007), кеңестік дәуір саясаты кез келген дінге тыйым салды. Салынған тыйымдар адамдардың ұлттық санасын жойған жоқ, керісінше, зиялы қауымның пайда болуына, өсуіне ықпал етті. Аталған зиялы қауым өкілдері патша озбырлығына, кейін большевизмге қарсы мүмкіндігінше күресті. Жәдидшілдік те дәл осындай күш болды, оның негізгі идеясы мұсылмандық білім жүйесін жаңғырту – модернизациялау болды.

Мұсылмандық білім беру жүйесіндегі реформаторлық қозғалыстың бастауында Жамал ад-дин әл-Ауғани (1839-1897) және Мұхаммед Абдо (1849-1905) есімдерін атауға болады. (Калимуллин, 2011: 15-18). Олар барлық мұсылман халықтарын ислам идеологиясы аясында біріктіруді қажет деп санады. Аталған ағартушылардың пікірінше, дәстүрлі түрде ислам діні мұсылман халықтарының прогрессивті дамуында өзінің тарихи рөлін атқара алмайтынын, сондықтан ол ислам ілімдері мен философиясының ережелерін заманауи өмір шындығына қарай бейімдеп, реформалау қажеттігін алға тартты (Калимуллин, 2011: 15-18). Бұл идеяларды басқа реформаторлар да қабылдап, одан әрі дамытты. Мұсылмандық білім беру жүйесіндегі нағыз серпіліс – татар ағартушысы және қоғам қайраткері Исмаил Гаспринский негізін қалаған жаңа оқыту әдісі – «жәдидшілдіктің» қолданылуы болды (Гафаров, 2001).

Қолданылған деректер мен әдістер

Мақалада көтерілетін мәселелерді шешудің әдіснамалық негізіне – бүгінгі күнге дейін жәдидшілдік туралы жинақталған мәліметтер талдап, синтездеу әдістері қолданды. Аталған әдістер тақырыптың кейбір қырларының зерттелу дәрежесін анықтауға мүмкіндік берді. Ғылыми ізденістер барысында зерттеудің антропологиялық (тұлға тану) әдісі бірнеше рет қолданылды, бұл әдіс көптеген тарихи тұлғалардың Қазақстандағы жәдидшілдік ағымы дамуында алатын орны мен рөлін анықтауға мүмкіндік берді. Қарастырылатын құбылыстың қазіргі таңда маңызы мен мәнін анықтауға мүмкіндік беретін зерттеуді өзектілендіру әдісі де (өткен тарихи тәжірибені есепке алып, оның негізінде мүмкін болатын оқиғалар дамуын болжауға мүмкіндік беретін әдіс) кеңінен қолданылды.

«Жәдидшілдік» сөзі араб тілінде «жаңа» деген мағынаны білдіреді (БСЭ, 1996-1978). Бұл термин ХІХ ғ. аяғында пайда болып, ХХ ғ. кеңінен тарайды. Терминді алғаш қолданып, пайдаланған И.Гаспринский. Ол мұсылман мектептеріне балаларды оқытудың «усул-и джидиде» – «жаңа әдіс» деп аталатын жаңа бағдарламаны енгізуді жақтайды. И.Гаспринскийдің пікірінше, мұсылман мектептері – медреселерде балалар тек қана схоластикалық оқумен шектеліп, жеті-сегіз жыл бойы жерде отырып Құранды өздеріне бейтаныс араб тілінде оқып, үйренеді (Черновая, 2016: 13). Сондықтан ол білім берудің бұл жүйесін түбегейлі өзгертуді ұсынады. Кейін «жаңа әдісті мектептер» деген ұғым пайда болды. Мұндай мектептерде балаларды ана тілінде және батыс педагогикасының негіздерімен оқыту ұсынылды. Реформалар тек оқыту әдістеріне ғана емес, пәндердің мазмұнына да қатысты болуы керек еді. Ол бойынша бірқатар зайырлы пәндер енгізілуі тиіс еді, мысалы: арифметика, жаратылыстану, орыс тілі және кейбір басқа шет тілдері. И.Гаспринскийдің «жаңа әдісі» оқушылардың мұғалімді тыңдай отырып, есте сақтау және үйренуі керек нәрселердің барлығын жақсы түсінуін қамтамасыз етуге бағытталды және балалар тек ана тілін түсінетіндіктен, мектептер ұлттық тілдер мен мәдениеттердің дамуына негіз болды. Жаңа әдістеменің басты артықшылығы оқушылар жүргізілетін пәндердің мазмұнын меңгеріп, білім беру жүйесінде түркі тілдерін белсенді қолдануы болды. «Жаңа әдісті» мектептерде діни (Құран оқып үйрену) және зайырлы білім арасында теңгерімділік болуы керек еді. Бұл Патшалық Ресейдің түрлі аймақтарында мұсылман зиялыларының жаңа формациясының қалыптасуының алғы шарты болды. Сондықтан «жаңа әдіс» («usul-i ceded») атауынан кеңірек мағынаға ие «жәдидшілік» ұғымының өркендеуі кездейсоқ емес.

Бұл Патшалық Ресей мұсылмандарын әлемдік прогресс жетістіктерімен таныстыруға бағытталған жаңа қоғамдық қозғалыс тууына алып келді (Черновая, 2016: 14-15).

1883 ж. И.Гаспринский Бақшасарайда бірінші жаңа әдісті мектебін ашады. Кейіннен мұндай мектептердің саны Патшалық Ресейдің көптеген аймақтарында ашылады. Жәдид бағытындағы мектептерді қазақтың бірнеше белгілі адамдары бітіріп, олар сол заманда қазақ балаларын оқытумен айналысты. Осындай ағартушылар қатарында Уфадағы «Ғалия» медресесін бітірген Мағжан Жұмабаев, Нұғман Манаев, Манан Тұрғанбаев, Мұстакім Малдыбаевтарды атауға болады. Медреседе мұсылманша білім алып, жәдидтік ілім негізінде өзін-өзі дамытумен айналысқан ағартушылар: Жиенғали Тілепбергенев, Сәбит Дөнентаевтар көп ұзамай «Алаш» партиясы идеяларының жақтастары болды.

Мектептердің ашылуымен бірге И.Гаспринский «Тәрджиман» («Аудармашы») газетінің негізін қалайды. Басылым 20 жылға жуық жарыққа шығып отырды. Газетті шығарудағы негізгі мақсат – бүкіл түркі тілдес халықтардың ағартушылық ісіне ықпал ету болатын. Газет шығару үшін баспахана ашуға орыс шенеуніктерінен рұқсат алу кезінде, И.Гаспринский газет – ұлттың бет-бейнесі, баспасөзі мен әдебиеті жоқ ұлт – мылқау адам сияқты деп түсініктеме беріп отырды (Абдирашитов, 2011: 12). Ол газеттің алғашқы беттерінде: «Алланың атымен іске кірісіп, ақиқат пен ағартушылыққа қызмет ету үшін қолымызға қалам алдық...» (Черновая, 2016: 15) деп жазды. «Тәрджиманның» жаңалықтары тек татарлардың өміріндегі оқиғаларды ғана емес, сонымен қатар басқа да Ресей мұсылмандары тіршілігіне қатысты болды. Мысалы, газеттің 1905 ж. 22 ақпанындағы №14 санында: «Ташкент мұғалімдер семинариясына 25 жыл; Осы жылдар ішінде жергілікті тұрғындардан 51 қазақ, 9 сарт, 3 татар, 1 түрікмен бітірді» – деп көрсетеді. (Абдирашидов, 2011: 152). Газеттің 1905 ж. 12 қазанындағы № 81 санында мынадай деректер келтірілген: «Жетісу облысының мұсылман халқы. 1904 жылы өлке халқының жалпы саны 1 миллион 59 мың, көпшілігі мұсылмандар, қазақтар 529 500, қырғыздар 300 000, дүнгендер 17 000, сарт 19 000 және татарлар 9 000 болды» – деп айтылған (Абдирашидов, 2011: 156). Газетте сонымен қатар қазақтар туралы саяси оқиғалар да жиі жазылды, мысалы: 1910 ж. 16 сәуір №16 санында «Дума 8 сәуірде Түркістанға қоныстандыру жобасын қарады; Дума тек орыстардың мүддесін көздеп, қазақтың мүддесі ескерілмейді» – делінген (Абдирашидов, 2011: 179).

И.Гаспринскийдің идеялары қоғам өмірінің барлық салаларында реформалар жүргізу қажеттігін жақтаған прогрессивті зиялы қауым арасында тарала бастайды. Жаңа әдісті мектептер үлгісі бойынша оқу орындарын ашуды басқа да көптеген мұсылман елдері қолға ала бастады. Түркі тілдес интеллигенцияның көптеген өкілдері, жәдидшілдікті Патшалық Ресей мұсылман халықтарының күрделі қоғамдық-саяси өмірінде тығырықтан шығудың бірден-бір жолы деп есептеді. Оның маңызы мектеп реформасынан да асып түсті. Негізінде, күрес мұсылмандардың қоғамдық-саяси және діни өміріндегі модернизация үшін болды.

Жәдидшілдер саны Қырымда, Еділ бойында, Оралда, бүкіл Орта Азияда өсті. Мерзімді басылымдардың – газет-журналдардың ауқымы кеңейіп, жәдидшілдік идеялары бар кітаптар пайда бола бастайды (Гафаров, 2001)

Жәдидшілдік Орта Азия мен Қазақстанға XX ғ. басында Ресейдегі 1905 ж. революцияның күшті әсерінен еніп кетті. Бұл аймақта жәдидшілдіктің тез таралуына XX ғ. екінші жартысында белгілі бір негіз дайындалды. Өңірде жұмыс жасаған түрлі ойшылдардың, философтардың, педагогтарының қызметі мен еңбектерінің нәтижесі болатын.

Бастапқыда Қазақстандағы жәдидтік қозғалыс мәдени сипатта болды. Бірте-бірте орыс-қазақ мектептері, сонымен қатар жаңа әдісті мектептер ашыла бастады. Алдымен Қостанайда, Петропавлда, Ақмолада, Оралда, Верныйда, Семейде, Перовскіде, Қопалда

мектептер ашыла бастайды (Асфендияров, 1936: 40-51). Қазақ ағартушылары халық арасына білім негіздерін, орыс және еуропалық мәдениеттерді таратып, қазақтардың тұрмыс-тіршілігін өзгертуге, жалпақ тілмен айтқанда, патриархалдық негізде сіресіп қалған надандық бұғауынан шығаруға тырысты.

Қазақ балаларына дүниелік (зайырлы) білім берудің бастауында қазақ хандарының соңғысы Жәңгір ханның тұрғанын айтып өткеніміз дұрыс. Қысқа ғұмырындағы басты ісі – халқына білім беру болды. Алғашқы мектепті ол 1841 ж. ашқан (Қаз. энцикл., 2004: Т2, 292). Мектепті ашып оны қаржыландыру шығындарын Жәңгір хан толықтай өз мойнына алып, әрі Жәңгір ханның өзі мектепте сабақ берді. Әрине, Жәңгір хан мектебі өз мәні бойынша И. Гаспринскийдің жаңа әдісті мектебі емес еді. Алайда, соған қарамастан, мұнда оқыған қазақ балаларының алғашқы білімін ауыл молдаларынан алғаны және ислам дінін бұрыннан меңгергендіктен, оны зайырлы біліммен симбиозда, дін негіздері мен дүниелік білімдер оқушылар санасында жәдидтік ойлау типіп қалыптастырды. Осыдан келе Жәңгір хан мектебін 1844 ж. бітіргендердің бірі ХІХ ғ. аяғында өмір сүрген қазақ ағартушысы, қоғам және саяси қайраткер, Мұхамбет-Салық Бабажанов Қазақстандағы жәдидтік идеяларды жүргізген ағартушылар арасында алғашқылардың бірі болды (Қаз. энцикл. 2004: Т 1, 324-325).

Қазақ халқының ағарту ісінде Шоқан Уәлихановтың қызметі ерекше орын алады – Ф.М.Достоевский оны «толық еуропалық жолмен білім алған – бірінші қырғыз (қазақ)» деп көрсеткен (Кенемолдин, 2016). Ш.Уәлихановты қазақ қоғамының одан әрі тарихи дамуының қандай жолмен жүруі керектігіне алаңдатты. Қазақ халқының экономикалық, саяси және мәдени өрлеу жолын ол ағартушылық пен білім алудан көреді. Оның барлық ғылым жолындағы әрекеті ағартушылық сипатта болды. Ш.Уәлиханов өз халқын тезірек дамыған елдердің қатарына қосу үшін Ресей мен Қазақстанның өзара жақындасуының тарихи қажеттілігін терең де шынайы түсіне білді. Ш.Уәлиханов патшалық отаршылдық пен жергілікті билікке, қазақ даласындағы бюрократиялық озбырлыққа, заңсыздыққа табанды түрде қарсы шықты.

Сонымен қатар ұлы ойшыл, философ Абай Құнанбаевтың рөлі орасан зор. Еуропа және орыс халықтарының мәдениеті мен шығармашылығын жақсы білетін ағартушы, қазақтардың еуропалық мәдениетпен жақындасуын, білім мен мәдениеттің исламның ағартушылық рухында дамып, надандық пен зұлымдықтан арылуды насихаттайды. Абай Құнанбаев өз шығармалары арқылы халқына еуропалық және орыс мәдениетінің таралуына үлес қосты.

Абайдың жәдидтік ағымдағы идеяларын оның шәкірттері жалғастырды, зерттеушілер олардың арасынан ағартушы, ақын, аудармашы, Абайдың дарынды шәкірттерінің бірі Әріп Тәнбергеновті жиі атайды (Атишев 1979; Мұхамедханұлы, 1995). Абайдан тәлім алып, оның қазақ халқының тағдырына деген сезімін көрген Ә.Тәнбергеновтің өзі де қазақты ағарту идеясымен сусындады. Туған жерінің артта қалғанын аңғарып, ұстазы үнемі айтып жүретін білім жолына түсті. Ә.Тәнбергенов үйден балаларға мектеп ашып, мүмкіндігінше сауат ашу мен орыс тілін үйретті.

Жәдидшілдік идеяларының қалыптасу процесінде Қазақстандағы зайырлы білімнің негізін салушы ретінде Ыбырай Алтынсариннің рөлі зор. Ол жан-жақты білімді адам бола отырып, ауыл балаларының бойына зайырлы білімнің негіздерін сіңіруге тырысып, мектеп мұғалімі бола отырып, қазақ өлкесінде алғашқы мектептер ашып, оқу-ағарту іс-шараларының негізін қалады. Ы.Алтынсарин де өз халқының болашағын орыс мәдениеті және зайырлы біліммен танысуынан көрді. Бұл жолды еңсеру үшін, ағартушының ойынша, маңызды фактор ретінде қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін өзгертіп, көшпелі өмір салтынан отырықшылыққа көшуде екенін аңғарады. (Бермұхамбетова, 2006: 14-18) Ы.Алтынсариннің халық ағарту ісін қазақ ақыны, аудармашы, педагог-ағартушы, халық

педагогикасының негізін салушы Бекет Өтетілеуов жалғастырды. Ол орта мектеп ашып, қазақ балаларына арнап бірнеше кітаптар жазып, орыс классиктерінің шығармаларын аударған (<https://kraeved-kst.kz/ru/gordost/o-regione/gordost-zemli-kostanaiskoi/utetleuov-beket.html/>).

Сондай-ақ Ы.Алтынсариннің білім жолын оның тікелей шәкірті Спандияр Көбеев жалғастырды. Ол бүкіл саналы ғұмырын кедей қазақ балаларын оқытуға, оларға орыс тілі мен әдебиетінен сабақ беруге арнады. С.Көбеев өз еңбектерінде қазақтың патриархалдық өмірін, әйелдердің құқықтарының жоқтығын, кедейлердің езгісін айыптады (Қаз. энцикл., 2004: Т3, 241).

Қазақ зиялыларының көрнекті өкілі, ағартушы, әлеуметтік әділет жолындағы нағыз күрескер Сұлтанмахмұт Торайғыровтың сіңірген еңбегі орасан. Оның бүкіл өмірінің басты мақсаты – қазақ халқын ағарту болды. Оның шығармалар сарынының басты мазмұны кедейшілікпен, әлеуметтік әділетсіздікпен, әйелдер құқығының жоқтығына қарсы күрестен, және т.б. тұрады.

XIX ғ. соңы – XX ғ. басындағы жәдидтік идеяларды дамытуда көрнекті қоғам қайраткері, ақын, ағартушы, ұстаз Мұхамеджан Сералин сияқты қазақ ағартушыларының сіңірген еңбегі де зор. Орыс-қазақ мектебін бітіргеннен кейін қосымша білім алуға қаржылай мүмкіндігі болмаған М. Сералин ауылға оралып, ауыл балаларына мұғалім болып, өздігінен білім алуды жалғастырады. М.Сералин қазақ халқының болашағы білім алу мен зайырлы мәдениетпен танысуда, көшпелі өмірден отырықшылыққа көшуде екенін тамаша түсінді. Ол да қазақтар арасындағы кертартпалық пен надандықтан арылу үшін схоластикалық әдіспен оқытуға қарсы күресті. Өз көзқарастарын ол «Айқап» журналында жариялайды (<http://www.tarih-begalinka.kz/ru/history/revolution/figures/seralin/>).

Мерзімді басылымдарды, оның ішінде «Айқап» журналын шығару мәселесін алғаш рет белгілі қоғам қайраткері, заңгер – Жаһанша Сейдалин күн тәртібіне қойды. Сол кездегі зиялы қауым Ш.Уәлихановтың, Ы.Алтынсариннің, А.Құнанбаевтың және олардың ізбасарларының шығармашылық мұрасын халыққа жеткізудің бірден-бір көзі ретінде мерзімдік басылымдар шығару керек екенін алға тартты. Осы себепті 1906 ж. Ж.Сейдалин Орынборда қазақ тілінде газет шығару мәселесін көтереді (Бейсембиев, 1965: 10). Алайда, бай элитасының қарсылығы салдарынан «Айқап» журналы бес жылдан кейін ғана 1911 ж. ашылып, 1915 ж. дейін ғана қызмет етті.

XX ғ. басындағы жәдидтік идеялардың дамуы 1917 ж. құрылған Алаш партиясының қызметімен тікелей байланысты. Өткен ғасырдың басындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси жағдайы және жәдидшілдік идеяларының таралуы елімізде «Алаш» қоғамдық-саяси қозғалысының қалыптасуына ықпал етті. Оның негізін салушылар зайырлы білімді, озық жәдидтік идеяларды бойына сіңірген, сонымен бірге, ислам рухында тәрбиеленген қазақ зиялылары болды. Елдің саяси өміріне белсене араласуы Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов және Міржақып Дулатовты Алаш қозғалысын партияға айналдыруға итермеледі. Ал «Ең бастысы, қазақтың саяси элитасы, жәдидшілдік негізінде құрылған ұлттық-демократиялық қозғалыс қазақ қоғамының саяси дамуы уақытында алға қойған міндеттерді шешуде зор қабілет көрсетті» (Касабекова, 2006: 78).

Көпшілікті тәрбиелеу, ұлттық сана сезімін тәрбиелеу, тарихи жадыны қалыптастыру, саясатқа деген қызығушылығын ояту үшін қазақ зиялылары «Қазақ» газетін құрады. Газетті құрудағы өзекті мәселе қазақ халқының тағдыры мен болашағы болды. Газеттің мақсаты қазақ халқының арасында үгіт-насихат жүргізу болды (Кан, 2011: 156).

Осылайша, XX ғ. басында жәдидшілдік идеялар жаңа деңгейге көтеріліп, барған сайын саяси мағынаға ие болды. Қазақ зиялыларының Нижний Новгородта (1905 ж.), Орынборда (1917 ж. шілде, желтоқсан) өткен саяси съездерге халық атынан қатысуы қазақ қоғамын саясиландырудың алғашқы қадамдары болды. Бүкілресейлік мұсылмандардың

бірінші съезі кезінде Ресейдің барлық азаматтарының тіліне, дініне, ұлтына, нәсіліне және жынысына қарамастан теңдігін сақтауды талап ететін қарар қабылданды. Бүкілресейлік мұсылмандар ұйымын («Иттифақ әл Муслимин») құру туралы шешім қабылданды, оның міндеті елдегі мұсылман қауымын үйлестіру болды (Кан, 2011: 178).

Талдаулар мен нәтижелер

Жәдидтік қозғалыс жоқ жерден құрыла қалған жоқ. Қозғалыс түркі халықтарының ағарту жолындағы, Түркістан өлкесіндегі мұсылман халқы бастан кешкен дағдарыстан шығу үшін білімді адамдар тарапынан жүргізген күресінің бір түрі еді. Қазақ даласында ағартушылық қозғалыс, жоғарыда атап өткеніміздей, Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев ілімдеріне негізделді. Бұл халық ағартушылардың бірінші буыны, аса дарынды, бәрі де діни білімі бар, шығыс мәдениетін жетік меңгерген, сонымен бірге еуропалық тамаша білімге ие болған тұлғалар еді. Сондықтан болар, олардың ізбасарларының саны ХХ ғ. басында айтарлықтай өсті. Бұлар ағартушылықтан саясатқа дейін ілгері жүріп өткен алдыңғы буынның идеяларымен өскен дарынды адамдар еді. Жәдидтік қозғалыстың мақсаты – халық санасында төңкеріс жасап, «Батыстан» артта қалып, патшалық биліктің бұғауы мен консервативті исламшылдықтың бұғауында езілген түркі әлемін жаңа белеске шығару болатын. Жәдидшілер үшін ең маңызды саяси мәселе мемлекеттілікті құру болды, бұл мәселеде қазақ жәдиттерінің арасында қайшылықтар болды. Мысалы, жәдидшіліктің көрнекті жақтастарының бірі М.Шоқай түркі халықтарының бірігуін, Түркістан автономиясын құруды жақтады. Алаш қозғалысы мүшелері сонымен қатар Ресей құрамындағы Алаш Орда автономиясын жариялады. Екіншіке орай, олардың барлығын Кеңес өкіметі жойып жіберді.

Бүгінгі таңда жалпы жәдидшілдік мәселесі отандық тарихнамада ғана емес, шетелдік (орыс, ортаазиялық) тарихнамада да әлі толық зерттелмеген күйде қалып отыр. Ғылыми ортада бұл ұғым туралы нақты түсінік жоқ. Бұл үрдістің табиғаты да талас тудыруда. Айталық, кейбір зерттеушілер «жәдидшілдік» ағартушылық ағым деп бағаласа, екіншілері оны реакциялық, халыққа қарсы, ұлтшылдық, буржуазиялық деп бағалады (Лысенко, 2017: 9).

Бұл мәселеде исламның жәдидшілдіктегі орны мүлдем ашылмаған. Әлбетте, Ресейдің сол кездегі атеистік саясаты жалпы дін туралы сөз қозғауға мүмкіндік бермегендіктен, ислам дінінің жаңа әдіспен білім берумен байланысы тығырыққа тіреледі. Жәдидшілдік қазақ тарих ғылымында әлі жан-жақты зерттеу нысанына айналған жоқ. Оның кейбір тұстары ғана жеке-жеке қарастырылып, зерттеліп, бірқатар зерттеушілер тарапынан жеке мақалалар түрінде берілген.

Жәдидшілдіктің жеке мәселелері мен оның тарихнамасына барынша толық талдау С.В. Могуновтың еңбектерінде ұсынылған (Могунов, 2005; 2006; 2022). С.В. Могунов өткен ғасырдың 30-жж. бастап қазіргі уақытқа дейінгі мәселенің тарихнамасын қарастырды. Ол бұған дейінгі жазылған еңбектерді зерттеу хронологиясы бойынша әрі жәдидшілікті зерттеушілердің түсіндіру сипатына қарай бөліп қарастырады.

Осылайша С.В. Могунов жәдидшілдік феномені туралы алғашқы байыпты зерттеуін С.Асфендияровтың (Асфендияров, 1998: 262-266) еңбектерінен жәдидшілдіктегі әлеуметтік-мәдени бағытты, яғни: жаңа әдісті мектептер үшін күрес пен қалың бұқара арасында ағарту ісін анықтайды. С.В. Могунов шығармасында А.В. Пяковскийдің, К.Е. Бендрикованың, М.Г. Вахабовтың ХХ ғ. 50-60 жж. жазған еңбектерінен жәдидшілдіктің халыққа қарсы, реакциялық және таптық сипатын айқындайды (Могунов, 2005: 103). Сонымен қатар 1970 жж. жарыққа шыққан Х.Ш. Иноятовтың және ХХ ғ. 70-80 жж. басымға шыққан А.И. Сембаевтың, Г.М. Храпченковтың, А.А. Атишевтің еңбектерінен жәдидшілдікке ағартушылық баға берілгенін көрсетеді. (Могунов, 2005: 103) Қазіргі күні жәдидшілдікті зерттеушілер арасында Е.Б. Садықов пен Н.Д. Нұртазинаның

шығармаларында жәдидшілдік туралы көзқарастарын Қазақстан тарихындағы ағартушылық пен мәдениеттанушылық бағытындағы құбылыс ретінде түсіндіреді (Могунов, 2005: 104-105).

Қазақстандағы жәдидшілдік тарихнамасы бүгінде жаңа еңбектермен толығуда, олардың ішінде Д. А. Аманжолова, Р.Қ. Нұрмағамбетова, Л.З. Болатбаева, А.И. Исмаилов, Қ.Қ. Базарбаев, Б.Н. Жунусовтардың шығармаларын айтуға болады. Дегенмен, олар жалпыұлттық «Алаш» қозғалысының мәселелеріне баса назар аударып, жәдидшілік ағымын зерттеуде оған екінші дәрежелі рөл жүктейді.

Қазақстандағы жәдидтік қозғалыс туралы ең заманауи зерттеулердің қатарына Н.А. Қазбеков пен Н.А. Қазбекованың зерттеулерін атауға болады (Қазбекова, 2007; Қазбекова, 2011). Авторлар өз мақалаларында жәдидтердің ұлттық болмысты жаңғыртудағы, түркі халықтарының рухани мәдениетінің өзіндік ерекшелігін сақтаудағы рөлі мен маңызын, сондай-ақ XIX және XX ғасырлар тоғысындағы зайырлы білімнің қалыптасуының кейбір мәселелерін қарастырады.

Жәдидшілдік мәселелері Г.С. Сұлтанғалиеваның еңбектерінде бірнеше рет қозғалады. Автор жәдидшілдікті Еділ-Жайық және Қазақстан арсындағы түркі тілдес халықтардың өзара байланысы аясында қарастырады. (Сұлтанғалиева, 2001)

Философия бағыты бойынша ізденістерде де «жәдидшілдік» зерттеу нысанына айналады. Атап айтқанда Н.А. Байғаревтың (Байғараев, 2015) және Т. Темірбаевтың (Темірбаев, 2013; электронды ресурс) еңбектерінде көрініс береді. Н.А. Байғараев жәдидшілдік идеяларының қазақ халқының әлеуметтік-мәдени және саяси өміріне әсері жайында PhD диссертациясы қорғаған (Байғараев, 2016).

Қазақстандағы тарих ғылымының дамуына орасан зор үлес қосқан белгілі ғалым, академик Манаш Қозыбаев өз еңбектерінде қазақ халқының ағарту мәселелерін де қарастырған. Оның ерекше қызығушылығының объектісі XIX-XX ғғ. тоғысындағы Қазақ даласындағы қоғамдық-саяси оқиғалар болды. Оның пікірінше, бұл кезеңде Қазақстан көп-векторлы әлеуметтік-саяси үрдістермен сипатталады. Осындай оқиғалар ағымында қазақ халқының одан әрі қарайға дамуы тағдырына мүдделі алаштықтар мен жәдидшілер өз қызметін жүзеге асырды. Ғалым жәдидшілерді батысшылдар қатарына жатқызды (Қозыбаев, 2000), өйткені олар Ресей империясындағы мұсылмандардың өмірін заманымыздың жаңа талаптары мен ағымдарына бейімдеп, реформалауды жақтады. Қазақстандағы жәдидшілдік туралы тарихнама зерттеулерінің тізімі осымен шектеледі.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, жәдидшілдік ағымы қазақ халқының мәдени және қоғамдық-саяси өмірін өзгертуде қуатты серпін болды. Сондай-ақ жәдидшілдік қазақ ортасында өз халқының бостандығы мен тәуелсіздігі үшін күрес жолына түскен білімді қазақ зиялыларының тұтас бір шоқжұлдызының қалыптасуына ықпал етті.

Бүгінде жәдидшілдік идеяларының пайда болғанына бір ғасырдан астам уақыт өтіп, қоршаған әлем мен өмір сүру деңгейі өзгерген және жалпы орта білім жоғары сапалы әрі баршаға қолжетімді болды. Зайырлы білім берудің заманауи жүйесі орасан зор өзгерістерді бастан өткерді, жаңа технологиялар енгізілді, IT-технологиялар кеңінен қолданылуда. Дегенмен, біз жастардың рухани-адамгершілік өмірінде үлкен кемшіліктер бар екенін байқаймыз. Жас ұрпақты тәрбиелеу қиындай түсуде. Діни құндылықтар ұмытылып, қай діннің болмасын адамгершілік, имандылық, әдептілік құндылықтары бүгінгі қоғамда бағаланбайды. Адам санасына рухани-адамгершілік құндылықтарды дарытпай оны әрі қарай дамытып, нығайтпай ешбір қоғамның болашағы жоқ екенін түсіну қажет. Осы орайда өскелең ұрпақты тәрбиелеу мен оқытуда жәдидшілдік элементтерін толықтай қолдануға болады. Жәдидшілдік діни білім беру жүйесінде неғұрлым қолайлы екені анық. Дегенмен, оның қағидаларын зайырлы білім беруде орынды қолдану өскелең ұрпақ пен жалпы қоғам

үшін өз жемісін бере алады. Өйткені, жәдидшілдік тарихы қоғамды жаңартуға бағытталған істер нәтижесін бір кездері қазақтың білімді зиялыларының тұтас бір шоқжұлдыз өкілдерінің шығуымен көрсетті.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- Абдирашидов З. (2011). Аннотированная библиография туркестанских материалов газеты «Таржуман» (1883-1917). Токио университет. – 234 б.
- Асфендияров С. Д. (1936). Национально - освободительное восстание 1916 года в Казахстане. Алма-Ата-Москва. – 151 б.
- Асфендияров С. Д. (1998). История Казахстана (с древнейших времен). – 3-е издание. Под ред. проф. А.Такенова. – Алматы: Санат. – 304 б.
- Атишев А. А. (1979). Политическая мысль Казахстана второй половины 19 – начала 20 века. Алма – Ата.
- Байғараев Н. А. (2015). Революцияға дейінгі және кеңестік әдебиеттерде жәдидшілдіктің зерттелу тарихы: зерттеулердің ерекшеліктері. ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. № 2 (77).49-55 бб.
- Байғараев Н. А. (2016). «Влияние идей джадидизма на процесс социо-культурного и политического развития Казахской степи (вторая половина XIX – начало XX вв.)», дис. PhD.: 6D020900 - Востоковедение, КазНУ имени аль-Фараби. – 158 б.
- Бейсембиев К. (1965). Прогрессивно-демократическая и марксистская мысль в Казахстане в начале XX века. Алма-Ата. Изд.: «Наука». – 304 б.
- Бермухамбетова Б. Б. (2006). Проблемы истории в научно-просветительском наследии И. Алтынсарина. Известия НАН. Серия общественных наук. Источниковедение и историография. Алматы, №4. Б. 14-18
- Большая советская энциклопедия: в 30 т. (1969 – 1978) / Гл. ред. А. М. Прохоров. М.: - 3-е изд. Электронный ресурс. <http://bse.uaio.ru/> (сайтқа жүгінген уақыт: 25. 03. 2022. 10.53).
- Гафаров С. (2001). Исмаил Гаспринский – великий просветитель / сост. Зиядинов Ф. – Симферополь: Тарпан. – 256 б.
- Казахстан. Национальная энциклопедия. (2004) / Гл.ред. Б. Аяган. – Алматы: Гл.ред. «Казак энциклопедиясы». Т1. Т2. Т3.
- Казбекова Н. А. (2007). Джадидизм и народное образование в Казахстане в конце XIX – начале XX вв. / Вестник КарГУ.
- Казбеков Н. А., Казбекова Н. А. (2011). Роль мусульманской и либеральной интеллигенции в становлении системы образования Казахстана в конце XIX - начале XX вв. / Международный научный журнал «Актуальные проблемы современности». Караганда: Изд.: Болашак Баспа. № 9 (74).
- Калимуллин Р. Х. (2011). Модернизированный джадидизм в России: монография [Текст].- Уфа: Изд-во БГПУ. – 126 б.
- Кан Г. В. (2011). История Казахстана. Алматы. Изд.: «Алматы кітап». – 312 с., илл.
- Касабеков С. (2006). Идеино-политические ориентиры политической деятельности мыслителей казахской степи. Журнал Казахская цивилизация. № 3.
- Кенемолдин М. (2016). Мыслями возвращаясь к Шокану. Электронный ресурс - «Mangi El», 01-02, 2016. С. 76-83//e-history.kz/ru/news/show/3840/ (сайтқа жүгінген уақыт: 24. 03. 2022. 15.10).
- Козыбаев М. К. (2000). Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски. В двух книгах. Книга первая. – Алматы: Галым. 420 б.
- Лысенко Ю. А. (2017). Этнополитические процессы в центральноазиатских окраинах России в период революций 1917 г.: Монография / Барнаул: Изд. Алт. Ун-та, - 384 б.

Могунов С. В. (2005). Некоторые вопросы историографии джадидизма в Казахстане. «Евразийский ежегодник». Астана: ЕНУ. Б. 328-333.

Могунов С. В. (2006). Некоторые методологические вопросы исследования джадидизма в Казахстане / Материалы республиканской научно-практической конференции «Козыбаевские чтения – 2006». Т. 2. - Петропавловск. Источник: <https://e-history.kz/ru/seo-materials/show/29881/> (сайтқа жүгінген уақыт: 18. 03. 2022. 17.15).

Могунов С. В. (2022). Использование методологической концепции М. Козыбаева в изучении джадидизма как направления общественно-политической мысли в Казахстане на рубеже 19-20 веков. Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». №1 (29). (сайтқа жүгінген уақыт 12. 04. 2022. 13.53).

Мұхамедханұлы Қ. 1995 Абайдың ақын шәкірттері; жалпы ред. басқ.: М. Қ. Орынбаев, Х. М. Матаев, М. Ж. Шайжүнісов – Алматы Дәуір. – 3 кітап. – 319 б., порт.,сурет.

Нургалиева А. М. (2007). Христианизация и казахская степ (XIX - начало XX вв.). Электронный ресурс «naukarus» <<https://naukarus.com>. (сайтқа жүгінген уақыт 17. 05. 2022. 22.24).

Султангалиева Г. С. (2001). Джадидизм и взаимодействие тюркоязычных народов Урало-Поволжья, Казахстана (конец - начале XX в). // Вестник КазГУ им. аль-Фараби. Серия историческая № 3(22). - С. 38.

Темирбаев Т. (2013). Джадидизм и реформа мусульманского образования / Темирбаев Т. Джадидизм и реформа мусульманского образования. Актуальные проблемы развития мировой философии. Том I. Электронный ресурс - <https://dspace.enu.kz/> (сайтқа жүгінген уақыт: 20. 03. 2022. 15.07).

Темирбаев Т. Алаш и джадидизм. Электронный ресурс - <https://www.academia.edu/> (сайтқа жүгінген уақыт: 20. 03. 2022. 11.15).

Черновая С. (2016). Личность и деятельность Исмаила Гаспринского в перспективе времени / От религиозного реформаторства к европеизации культуры мусульман. К 155-летию со дня рождения Исмаила Гаспринского. Сборник статей. – М.: ГИИ. Б. 11-33.

Электронный ресурс - <https://kraeved-kst.kz/ru/gordost/o-regione/gordost-zemli-kostanaiskoi/utetleuov-beket.html/> (сайтқа жүгінген уақыт 08. 04. 2022).

Электронный ресурс <http://www.tarih-begalinka.kz/ru/history/revolution/figures/seralin/> (сайтқа жүгінген уақыт 19. 05. 2022. 18.39).

УДК 314.7.045

КОРЕЯНЫҢ ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫНДАҒЫ ДЕПОРТАЦИЯ МӘСЕЛЕСІ: ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ӘСЕРІ

Мухамедгалиева Айдана Кенжеболатовна

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
Халықаралық қатынастар факультеті,
«Шығыстану» мамандығының 3 курс студенті,
Ғылыми жетекші – Тажигулова Гульмира
Астана, Қазақстан

***Аңдатпа:** Мақалада Кореяның қазіргі заман тарихы бойынша депортация мәселесін, сондай-ақ Корея Республикасы азаматтарының қоныс аударудан кейінгі өмірі жайындағы қызықты материалдар ұсынылған. Мақаладағы басты мақсат – кәрістердің ХХ ғасырдың екінші ширегінде болған бастан кешірген қиыншылықтарын сипаттау, әрі сол қиыншылықтардан мойымай жат елде тұрғанымен, өзінің ұлттық деңгейлерін жоғалтпағандығын көрсету. Мақаладағы басты идея – «корё сарамдардың» 80 жылдан астам уақыт өз елінен тыс жерде тұрғанымен, өз мәдениетін әлі күнге дейін жалғастырып, келер ұрпаққа жеткізуін зерттелу барысында жинақталған бірнеше аргументтер мен тезистер арқылы дәлел ету. Сондай-ақ тарих бойынша кешегі күннен бүгінге дейін, бүгін күннен болашақта жалғасын табатын корей мәдениетін, яғни тілін, салт-дәстүрін, жоғалтпай, аманат ретінде, болашақ ұрпаққа жеткізудің маңыздылығы және жолдары туралы толық түсінік берілді. Мақалада кәріс мәдениетінің қазіргі таңда Орталық Азия жерінде сақталып «корё сарамдарға» кеңінен насихатталып жатқандығы туралы, сонымен қатар Қазақстандағы кәрістер мен қазақтардың ұқсастықтары, ерекшеліктері және байланыстары туралы қарастырылды. Зерттеу мақаламызда кәрістердің қазіргі өмірі, сондай-ақ Қазақстан мен қазақ халқына деген көзқарасы туралы оқушы мен тыңдаушы үшін ой елегінен өткізу мақсатында алдыңғы ғасырдан бері біздің елде тұрып жатқан кәрістердің арнайы сұхбаттары дайындалып, көрсетілді.*

***Кілттік сөздер:** корё сарам, депортация, мәдениет, Қазақстан, Корея, салт-дәстүр, тіл, ұрпақ.*

Қазақстан Республикасының Конституциясы бойынша елде тұрып жатқан әр азаматтың құқықтар қорғалады және адам өмірі басты қазына болып саналады. Қазақстан Республикасы – көпұлтты мемлекет, себебі қазіргі таңда елімізде 130-дан астам ұлт пен ұлыс өкілдері тұрақты түрде тұрып жатыр. Соның ішінде қазақтардан кейінгі орында саны бойынша орыстар, өзбектер, украиндар, ұйғырлар, дүнгендер, кәрістер, татарлар, немістер және беларустар Қазақстан халқының құрамына енеді. Қазіргі уақытта корей тілін меңгеріп, тарихы мен әдебиетімен, мәдениеті және географиясымен танысқанымызға 3 жылдан аса уақыт болса да, осы саланы таңдағаннан бері Корей еліне деген қызығушылығым одан әрі арта түсті. Сол себепті де мақаламыз арқылы Қазақстандағы кәрістер туралы толыққанды зерттеу жүргіздік. Осы уақыт аралығында Корея еліне деген қызығушылығым одан әрі арта түсті. Сол себепті де өз мақаламда білім алып жатқан бағытым бойынша Қазақстандағы кәрістер туралы толыққанды түрде зерттелген материалдарымды ұсынамын. Тәуелсіз мемлекеттер достастығына кіретін мемлекеттердің барлығын дерлік қосқанда Қазақстан Республикасында тұратын кәрістердің саны әлдеқайда көп. Қазақ жерінде кәрістер ең көп шоғырланған аймақтар - Алматы облысы Үштөбе қаласы және Қызылорда облысы болып саналады. ТМД мемлекеттері үшін жер аударып әкелінген кәрістердің ғылыми тілдегі ортақ атауы - «корё сарам» деп аталады.

Жалпы, «корё сарам» дегеніміз – корей адамы дегенді білдіреді, яғни «Корё» - 918-1392 жылдар аралығында қолданылған Корей мемлекетінің бұрынғы атауы, ал «сарам» - халық, адам дегенді білдіреді.[1] Бұл атау тек қазақстандық кәрістерге қолданылмайды, бұл қазіргі ТМД мемлекеттерінде тұрып жатқан кәрістерге арнайы ойлап табылған атау. Қазіргі кезде Қазақстанда 103952 кәріс тұрып жатыр, пайыздық көрсеткіште 1,52 %-ды құрайды.[2] Тарихқа шолу жасасақ, 1926 жылы Қазақстанда небәрі 42 кәріс тұрды. Кейін 1937 жылы Ресей территориясының Қиыр Шығысынан жаппай жер аударыла бастады. Бастапқы кезде Ресейдің Қиыр Шығысына кәрістер сол кезде орныққан Жапон экспансиясынан қашып келген екен. Сонымен қатар, 1938 жылы Жапон басшылығы Ресейдің Сахалин аралдарына 16 мың кәрісті (қағаз жүзінде 16 мың болса, іс жүзінде одан да көп болды) жұмыс бабымен, яғни көмір өндіру, орман жұмысымен айналысу және теміржол салу мақсатында көшірген болатын.[3] Ал кейіннен И.В. Сталинның бұйрығымен Ресейдің Қиыр Шығыс облыстарынан кәрістер Орта Азияға көшірілді. Депортация, яғни көшіру жүк поездарымен жүргізілді және соның барысында 11 мың кәріс азаматтары жолда өмірлерімен қош айтысты.[4] Осылайша, бүкіл Кеңес Одағы бойынша кәрістер 182339 адамды құраса, тек бір Қазақстанның өзінде 96453 адамды құрады. Санақ бойынша, 1989 жылдарға қарай Қазақстандағы кәрістердің саны 103315 адамға өсті.[5]

Жер аударылып келген кәрістердің жағдайы мүлдем нашар болғаны бәрімізге аян. Олардың адам төзгісіз түрлері мен жағдайлары, сонымен қатар күнделікті қаражаттарынан бөлек, үй-жайларының, азық-түлігінің, мал-мүлкінің болмауы өте қиын өмірді бастан кешіргендігінің дәлелі болып саналады.[5] Мұндай еріксіз түрде жүргізілген жер аудару негізгі 3 бағытта жүргізілді: біріншісі – Қазақстанның экономика саласын жоғары деңгейге көтеру мақсатында өнеркәсіптерге жұмыс күші ретінде жіберілді, екіншісі – әлеуметтік топтардың қудалануы себебімен жер аударылды, үшіншісі – ең ауыр күйде болғандары, яғни бұларды ұлттық белгісіне қарап жер аударттырған болатын.[5] Көшірілгендердің әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері, өз тілдері және тұрмыстары мүлдем өзгерді. Сол бағытта болған көптеген ұлттар осындай қиыншылықтардан өтті, солардың бірі кәріс ұлты еді.[5]

Қазіргі уақытта «корё сарамдар» 4 (5) ұрпаққа бөлінеді: 1-ші ұрпақ – 1945 жылға дейін және 1945 жылы туылғандар, 2-ші ұрпақ – 1960-1965 жылдары туылғандар, 3-ші ұрпақ 1980-1990 туылғандар, 4-ші ұрпақ 2000-шы жылдары туылғандар. Нақты ақпараттардың жоқтың қасы, алайды 5-ші ұрпақтың болуы әбден мүмкін деген ойлар да бар. Алғашқы уақыттарда жер аударылған кәрістер құпия жағдайда болсын өз дәстүрлері мен тілдерін жат елдерде қолданып келді. Депортация және тілге қатысты сұхбат барысында қойылған сауалдарға «корё сарамдар» былай жауап берді: *сұрақ*: сіздің отбасыңыздың «корё сарам» ретіндегі тарихтарыңыз қай уақыттан бастау алады? *«1-ші сұхбат беруші*: Мен және менің ата-анам Қазақстанда туылдық. Бірақ менің әкемнің ата-анасы Қазақстанға ХХ ғасырдың басында жер аударылып келген». *«2-ші сұхбат беруші*: Менің әкем 1908 жылы Приморск өлкесінде туылған. Кейін КСРО мен Жапония арасындағы соғыс уақытында 1937 жылы Өзбекстанға жер аударылады. Мен Өзбекстанда дүниеге келдім, ал 9 жасымда отбасыммен бірге Қазақстанға көшіп кеттім және қазір де осы елде тұрып жатырмын». Тіл бойынша «Сіз корей тілін білесіз бе немесе алдағы уақытта меңгергіңіз келе ме?» деген сұраққа екі сұхбат беруші де «иә, корей тілін ауызекі сөйлеу деңгейінде білеміз» деп жауап берді. Бүгінгі күнге дейін корей елінің дәстүрлі ойындары мен тамақтарының ТМД елдері ішінде қолданылып келе жатқандығының дәлелі осыда жатыр. Мәселен, мынадай әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлер әлі күнге дейін өз күшін жойған емес: баланың бір жасын тойлау, 60 жылдық мерейтой, тіпті адамды жерлеу рәсімдеріне дейін корей дәстүрі бойынша орындалады. «Корё сарамдардан» алынған сұхбатта да осы мәселе қозғалды: *«Сұрақ*: өз отбасыңызда корей салт-дәстүрлері сақталып келе ме? Қандай салт-дәстүрлерді айта аласыз? Жауап: Иә, біздің отбасыда корей салт-

дәстүрлері міндетті түрде сақталады, мәселен, баланың 1 жасқа толуы, 60 жылдық мерейтой сияқтыларын біз қазіргі кезде де тойлаймыз».

«Корё сарамдар» Қазақстандағы, қазақ ұлтын санамағанда, басқа ұлттардың ішінде ой-өрісі бойынша интеллекті жоғары және ғылым мен білім саласында биік жетістікке жеткен халық ретінде танылады. Осыған байланысты тек депортация ұшыраған кәрістерде ғана емес, жалпы корей ұлтында «열공» деген түсінік пайда болды. Бұл «열심히 공부하자» деген сөздердің қысқартылған түрі, яғни 열심히 – ынтамен, ал 공부하자 – оқиық дегенді білдіреді. Басқа сөзбен айтқанда, Қазақстандағы қаншама ұлттың ішінен кәрістер білім жағынан болсын, жалпы қай саланы қарастырсақ та, үнемі суырылып алға шығады. Себебі 80 жылдан астам уақыт жат елде өмір сүрсе де, қанынан дарыған бұл қасиет ешқайда кетпейді, мәселен тарихшы Герман Ким, әнші Анатолий Цой, жазушы Анатолий Ким, және т.б., оған қоса қазіргі уақытта әлемдегі ең беделді және танымал қаржы-экономика саласында басылып шығарылған журналдаға «Қазақстанның ең бай 50 бизнесмендерінің тізіміне» енетін Қазақстан кәрістер – Вячеслав Ким мен Владимир Кимді айта кеткен жөн.[1] Демек, түп тамыры «корё сарамдар» бола тұрып, түп тамыры кәрістер болғандықтан, әр бастаған істі ынтамен жасауға және еңбекке деген құлшынысы әрдайым жоғары тұрады.

Депортация әсерінен корейлер кейбір дәстүрлерін сақтап қалды және егде жастағы «корё сарамдар» өздерінің туған тілдерін ұмытпады, алайда аз да болсын Орта Азияда және Қазақстанда тұрып жатқан кәрістердің қазіргі кездегі Кореяда тұрып жатқан кәрістерден өзгешелігін байқай аламыз. Мәселен, корё сарамдардың асханасына келер болсақ, тарихи қиындықтарға қарамай, олардың корей тағамдарын жақсы сақтап қалғандары таңғаларлық жайт. Корё сарамдардың асханасы Солтүстік Кореядағы Хамген провинциясының тағамдарымен ұқсастау келеді, олар да ет сорпалар мен тұзды гарнирлерді көптеп жейді. Тіпті дайындалу жолдары мен керекті қоспалары бірдей, алайда «корё сарамдар» жергілікті тағамдарға бейімделгендіктен, жаңа қоспалар арқылы жасалған тағамдардың пайда болуына алып келді.[6] Бізге белгілі мысалдардың бірі Кеңес Одағында «корей сәбіз салаты» деп аталатын ащы салат болып табылады. Бұл Оңтүстік Кореяда белгілі болмаған «корё сарамдардың» өнертабысы болып есептеледі. Бір қызығы бұл ойлап табылған тамақ әлемдік деңгейде мойындалып, ТМД елдерінің көптеген асханаларында беріліп, супермаркеттерінде сатылымға түсті.[6] Оңтүстік Кореяда қолданыстағы тағамдары – пульгоги, бибимпап және самгепсаль сынды кейбір тағамдары «корё сарамдар» арасында кең танымалдылыққа ие болмады. Дәстүрлі түрде «корё сарамдардың» арасында танымал тағамдардың қатарына пигоди, куксу, косари че, качи че, панчан жатқызылады.[6] Мұны Қазақстанда әлі күнге дейін тұрып келе жатқан «корё сарамдардан» алынған сұхбаттар да дәлел бола алады: *сұрақ:* отбасыңызда корей дәстүрлері сақталып, қолданылып келе ме? *Жауап:* біздің отбасыда корей асханасына байланысты дәстүрлер сақталып келеді. Біз әлі күнге дейін куксу, пигоди, кимчи және түрлі корей салаттарын жасаймыз.

Қорыта айтқанда, мәдениеттің, дәстүрдің, тілдің сақталуы тікелей халықтың өзіне байланысты екен. Әрине, 80 жылдан астам уақыт басқа елде тұрып, өмірінде небір қасіреттер мен қиыншылықтар көргеніне қарамастан, қалай да болсын келешек ұрпаққа корей мәдениет сақтап қалу сонау ғасырдағы жас азаматтардың қазіргі замандағы қариялардың басты мақсаты еді. Жүргізілген сұхбатқа байланысты барлық сұхбат берушілер Қазақстан жерін өзінің туған Отаны санайды. Шынымен де қиын-қыстау заманда корей азаматтарына пана бола алған қазақ жері басқа ұлттарға қашан да болсын туған жері ретінде қала бермек. Көшіп келген азаматтардың жастық шағы, өмірінің барлық дерлік кезеңдері Қазақстан территориясында өтті. «Корё сарамдар» мен қазақ жері арасындағы байланыс өте жоғары деңгейде екенін көрсетеді. Сол уақытта қазақ халқының корей

азаматтарына көмек қолын созуы қазіргі уақытта да жалғасын табуда. Алдыңғы жылы Қызылорда облысына Корея Республикасының делегациясы - КР патриоттар және ардагерлер істері министрі Хван Ги Чхол, Корея Республикасының Қазақстан Республикасындағы Төтенше және Өкілетті Елшісі Ку Хонг Сок, "генерал Хон Бом До мемориалы" қорының төрағасы У Вон Шик, актер Чо Вон Джун және басқа да сала қызметкерлері келді. Жұмыс сапарының басты мақсаты өткен ғасырдың басында жапон басқыншыларына қарсы корей партизандық қозғалысының батыры генерал Хон Бом Доның сүйегін Отанына әкету және екі ел арасындағы ынтымақтастықты дамыту жөніндегі бірлескен жобаларды талқылау болды.[7] Хон Бом До да қазіргі «корё сарамдар» сияқты КСРО-дан Қазақстанға, Қызылорда облысына 1937 жылы депортацияланды, ал 1943 жылы Қазақстан жерінде дүние салды.[8] Қаншама жылдар өтсе де қазақтардың бөтен ел азаматының сүйегін бұзбай, сау күйінде сақтап қалуы корей халқы мен қазақ халқын одан сайын жақындастыра түсті. Бұл қазақтардың басқа ұлттарға деген құрметін, сыйластығын көрсетеді. Сондай-ақ сол жылы, яғни 2021 жылы 17 тамызда Қазақстан Республикасының Президенті және делегациясы Корея Республикасына жұмыс сапармен аттанды. Қ.К. Тоқаев өз сөзінде Хон Бом Доның сүйектерін Қазақстанның корей халқына деген шынайы құрметінің көрінісі деп атады. "Біздің халық жер аударылған барлық корейлерді панасына алды. Олар қазақ жерінен баспана тауып, біздің отандастарымыз болды. Біздің елімізде әрбір этностың өз тамырынан алшақтамауы, тілі мен менталитетін сақтауы үшін барлық жағдайлар жасалған. Корей диаспорасы да осы мүмкіндіктердің барлығына ие", - деп атап өтті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев. Дәл сол сапарда Кореяның Сеулдегі «Cyber University of Korea» университеті аумағында Абайдың бюсті орнатылды. Қ.К. Тоқаев бұл маңызды оқиғаның Қазақстан мен Оңтүстік Корея арасындағы достық қарым-қатынасты нығайтуға ықпал ететінін атап өтті.[9] Президентіміздің «Біздің корей бауырларымыз ел экономикасының дамуына елеулі үлес қосып, көптеген салаларда табысты еңбек етуде. Қазақстанда тұратын корейлер біздің елдеріміздің арасындағы қарым-қатынасты нығайтуға белсенді қатысады. Болашақта біздің ынтымақтастығымыз достық рухында нығая түсетініне сенімдімін» деген сөздері, шынымен де, тарихымыз ұштаса байланысып жатқан корей халқымен кешегі уақытта бір шатырдың астында тұрғанымыз, бүгінде жұмыла жұмыс жасап жатқанымыз – ертеңгі күні ең мықты деген дипломатиялық қатынастар орнатқан екі дамыған мемлекет ретінде болашаққа қол ұстаса қадам басуымыздың үлкен себебі бола бермек.[10]

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%d0%9a%d0%be%d1%80%d1%91-%d1%81%d0%b0%d1%80%d0%b0%d0%bc#:~:text=%d0%a1%d1%80%d0%b5%d0%b4%d0%b8%20%d0%b8%d0%b7%d0%b2%d0%b5%d1%81%d1%82%d0%bd%d1%8b%d1%85%20%d0%ba%d0%be%d1%80%d1%91%2d%d1%81%d0%b0%d1%80%d0%b0%d0%bc%20%d0%bc%d0%be%d0%b6%d0%bd%d0%be,%d0%90%d0%bd%d0%b8%d1%82%d1%83%20%d0%a6%d0%be%d0%b9%2c%20%d0%b1%d0%be%d0%ba%d1%81%d1%91%d1%80%d0%b0%20%d0%9a%d0%be%d1%81%d1%82%d1%8e%20%d0%a6%d0%b7%d1%8e>
2. https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D1%80%D0%B5%D0%B9_%D0%B4%D0%B8%D0%B0%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D0%B0%D1%81%D1%8B
3. <https://www.vesti.ru/article/2654513>
4. https://kk.wikipedia.org/wiki/%D2%9A%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D2%9B%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D2%93%D1%8B_%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%B5%D0%B9%D0%BB%D0%B5%D1%80
5. <https://abai.kz/post/5425>
6. <https://ru.wikibrief.org/wiki/Koryo-saram>

7. <https://www.gov.kz/memleket/entities/kyzylorda/press/news/details/242132?lang=ru#:~:text=%D0%9F%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B5%20%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%87%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%8F%20%D0%93%D1%80%D0%B0%D0%B6%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9%20%D0%B2%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D1%8B%20%D0%A5%D0%BE%D0%BD,%D0%9A%D1%8B%D0%B7%D1%8B%D0%BB%D0%BE%D1%80%D0%B4%D0%B5%20%D0%B2%20%D0%B2%D0%BE%D0%B7%D1%80%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B5%2075%20%D0%BB%D0%B5%D1%82.>
8. <https://ru.sputnik.kz/20210817/tokaev-khon-bom-do-17878861.html>
9. <https://ru.sputnik.kz/20210817/byust-abay-seul-17884743.html>
10. <https://ru.sputnik.kz/20210817/tokaev-khon-bom-do-17878861.html>

УДК 39(395)

ОСОБЕННОСТИ ТРАДИЦИОННОГО СЕМЕЙНОГО ЭТИКЕТА ТУНГУСОВ (ЭВЕНОВ И ЭВЕНКОВ) ЯКУТИИ

Алексеева Сардаана Анатольевна

Старший научный сотрудник

Института гуманитарных исследований и проблем малочисленных народов
Севера СО РАН, Якутск, Россия

***Аннотация.** В данной статье описаны особенности традиционного семейного этикета в этнолокальных группах эвенов и эвенков Якутии. Проанализированы внутрисемейные отношения, которые были подчинены правилам этикета, рассмотрены традиции гостеприимства и роль старшего поколения в жизни тунгусского общества.*

***Ключевые слова:** этикет, семейные отношения, традиции гостеприимства, тунгусы.*

Одно из первых мест в шкале морально-этических ценностей тунгусов занимает уважение к старшим, почитание родителей, традиции гостеприимства. Большую роль семейной, общественной жизни эвенов и эвенков играли старики и старухи – главные хранители всех традиций, обычаев и заветов предков, их авторитет держался на жизненном и трудовом опыте, практических познаниях. Традиционное уважение вообще к людям старшего поколения, было связано с древней родовой организацией, когда роль людей, умудренных жизненным опытом, была очень велика.

Как писал по этому поводу В.А. Туголуков, «еще одним важным принципом древнего тунгусского правопорядка являлось уважением к старшим по возрасту и безусловный приоритет старшинства в любых случаях жизни» [7, с. 75].

Непререкаемый авторитет стариков являлся еще одним средством, при помощи которого поддерживается стабильность внутриэтнических межпоколенных связей, стабильность всего коллектива [1, с. 113].

Без согласия стариков тунгусы не предпринимали никаких важных акций. Еще в начале XX века исследователь аянских эвенков (Охотское побережье) Э.К. Пекарский писал о них: «Стариков почитают: при встречах с ними в знак почтения подают две руки, а не одну, как остальным. Во время перекочетов за стариками ухаживают; в случае болезни старика останавливаются до тех пор, пока он не выздоровеет» - отмечал В.А. Туголуков [7, с. 75]. Особым уважением пользовались пожилые опытные женщины.

Внутрисемейные отношения были подчинены правилам этикета. Существовала патриархальная этикетная субординация на основе подчинения младших старшим, женщин – мужчинам. Возглавлял семью отец семейства или старший по возрасту мужчина, реже – женщина, обычно вдова.

Необходимо отметить, что тунгусская женщина пользовалась в семье очень большим уважением и почетом, обладала самостоятельностью и свободой.

Муж, прежде чем принять решение по какому-либо вопросу, обязательно советовался с ней. «Во многих вопросах, касающихся житейских проблем, муж и жена действовали всегда сообща. Например, ни мать, ни отец никогда не решали единолично такие дела, как женитьба сына и выход замуж дочери» [5, с. 139].

Отмечали независимое и равное положение с мужчиной положение женщины и документы XVII в. Например, в 1600 г. жена ключетского тунгуса Токуя приходила на р. Акиму с котом для торговли с оленными тунгусами... В 1641 г. «тунусская баба Чагакчан» сообщила администрации, что «верхненленские де тунгусы Челкагиры говорили, ясак государю не хотели дать»; она же вызвалась помочь: «... а я да стану посылать детей своих к верхненленским тунгусам ... и сама стану ездить и говорить им, чтобы они государю ясак давали». В 1701 г. причиной вражды между родами Эден и Бута было убийство Колди Эдена женщиной Бапкая Бута» [2, с. 140].

Также она подчеркивала особую роль брата матери для детей в семейном строе тунгусов: в традиции жизни молодых после свадьбы в семье невесты и в последующем угощении (*нядьюмин*) в семье жены, в связи с чем буквальный смысл термина *эдылэ*- (выйти замуж) – «привести мужа». Отсюда авторитет пожилых женщин и их высокое положение в семье. В фольклоре: женщины-богатыри – в сказаниях; солнце, месяц, земля, река, огонь представлены женщинами – в мифах; женщины-шаманки. Далее в охоте и в охотничьем обряде: традиция снятия шкуры с головы лося и оленя старой женщиной; предложение самой старой женщине съесть первый кусок мяса с головы оленя и первую ложку сэвэна; появление духа – хозяина тайги охотнику во сне в виде женщины и девушки; наличие персонажа хозяйки тайги в сказках; танец двух (вместе с шаманом) старух, держащих в руках изображения людей в первый день охотничьей мистерии-икэнипкэ. ...

У сымских эвенков сохранился древний обычай приветствования родственниц (МА, 1931). Когда молодой родственник впервые посещал чум, где находилась девушка, он должен был войти в пол оборота и подойти к ней, не глядя на нее. Она вставала, и оба подходили друг к другу спиной – *шэгдэнд 'эт долдым, налдем* (букв. «спиной слушаю», «за руки берусь»), затем они должны были взяться за руки и три раза обернуться друг к другу, после чего, немного прикрывая лицо, могли разговаривать. Если ему надо было поздороваться со старой родственницей, они также вставали спиной друг к другу, но брались не за руки, а за палку или полено [2, с. 148-149].

В семейной жизни эвенов были сильны патриархальные традиции, хотя и не в такой жёсткой форме, как среди коряков, - пишет Н. В. Слюнин о камчатских эвенах: «Все заботы по дому и весь хозяйственный труд лежит на женщине, тунгус знает только охоту и рыбную ловлю; даже пасти стада оленей он посылает молодых девушек... Между тем это не то подневольное, боязливо рабское положение женщины, какое мы видели, например, у коряков; в среде тунгусов отношения между мужем и женой дружественны и симпатичны» [6, с. 370].

Как показывают материалы наших полевых исследований, у быстринских эвенов Камчатки «несмотря на все, последнее слово в семье остается за женщиной. Однако она не говорила прямым текстом, а только деликатно подсказывала мужу: «а может быть надо было туда ехать, а не сюда, может, надо было так-то сделать, а не так». И интересный момент про взаимоотношения в семье: как нам рассказывала информант Лилия Егоровна

Банаканова «я учу невестку, жену своего брата, что женщина и сейчас, как и раньше всегда должна идти сзади мужа, чуть поодаль» [ПМА, 2015, 2017 – информант Л.И. Банаканова].. Это было связано с предохранительными мерами, принятыми в тайге, когда мужчина, идя впереди, защищая своих родных, подвергая себя опасности, вел за собой семью.

Бывает, что мужья и вообще взрослые члены семьи-мужчины уходят на промысел в тайгу неочевым порядком, и надолго. В таких случаях женщинам приходится взять на себя, помимо своих чисто женских дел, и все мужские работы по хозяйству. Занимаясь повседневно шитьем, всякой починкой, стряпней, варкой, заготовкой дров и воды, уходом и кормлением детей и. т.п., она должна еще в этом случае и смотреть сама за оленями, ловить их и кочевать с ними с места на место. Но при всем этом многообразии дела, при отсутствии грудного ребенка, тунгуска вполне справляется со всем [3].

Таким образом, нами проанализирован традиционный этикет в этнолокальных группах эвенов и эвенков Якутии, рассмотрены особенности семейного этикета, основанные на патриархальной этикетной субординации, показаны древние традиции уважения к старшим.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Алехин К.А. Этнокультурная характеристика локального сообщества: На материале эвенков Суринды. Проблемы коммуникативной культуры: дисс. канд. истор. наук: 07.00.07 / Ин-т археологии и этнографии СО РАН. – Новосибирск, 2001. – 196 с.
2. Василевич Г.М. Эвенки. Историко-этнографические очерки (XVIII – начало XX в.). М.: Наука, 1969. – 304 с.
3. Васильев В.Н. Материалы по этнографии тунгусов, 1928.
4. ПМА, 2015, 2017.
5. Николаев-Сомоготто С.И. Эвены и эвенки Юго-Восточной Якутии. Якутск: Кн. изд-во, 1964. – 202 с.
6. Слюнин Н.В. Охотско-Камчатский край: естественно-историческое описание. Т. 1, 1900. – 370 с.
7. Туголуков В.А. Идущие поперек хребтов. Красноярск: Сибирские промыслы, 2016. – 160 с.

СОДЕРЖАНИЕ CONTENT

ИДИРИСОВА СЕВАРА ОТАБЕКОВНА (ОШ, КЫРГЫЗСТАН) ДАН ЭГИНДЕРИНЕ БАЙЛАНЫШКАН КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ЫРЫМ-ЖЫРЫМДАРЫ	3
МАХАМБЕТОВА АЙНУР ЖАГИПАРОВНА (ҚЫЗЫЛОРДА, ҚАЗАҚСТАН) ДІНМҰХАМЕД АХМЕТҰЛЫ ҚОНАЕВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН ҒЫЛЫМЫНЫҢ ДАМУЫ.....	7
ФИДАН АХМЕД КЫЗЫ ТАЛЫБЛЫ (БАКУ, АЗЕРБАЙДЖАН) ШУША – КУЛЬТУРНЫЙ ЦЕНТР АЗЕРБАЙДЖАНА	11
ДАНАБЕКОВА ДИНАРА ИБАДИЛЬДАЕВНА (ТАРАЗ, ҚАЗАҚСТАН) САЯСИ ҚУҒЫН СҮРГІН ҚҰРБАҢДАРЫ САНАТТАРЫНЫҢ АЛУАНДЫҒЫ	13
М. ДОНБАЕВА, С. БИЛАЛОВ (ҚЫЗЫЛОРДА, ҚАЗАҚСТАН) ЖӘДИДШІЛДІК ИДЕЯСЫ МЕН ОНЫҢ ҚАЗАҚ АҒАРТУШЫЛАРЫНА ӘСЕРІ	16
МУХАМЕДГАЛИЕВА АЙДАНА КЕНЖЕБОЛАТОВНА (АСТАНА, ҚАЗАҚСТАН) КОРЕЯНЫҢ ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫНДАҒЫ ДЕПОРТАЦИЯ МӘСЕЛЕСІ: ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ӘСЕРІ	25
АЛЕКСЕЕВА САРДАНА АНАТОЛЬЕВНА (ЯКУТСК, РОССИЯ) ОСОБЕННОСТИ ТРАДИЦИОННОГО СЕМЕЙНОГО ЭТИКЕТА ТУНГУСОВ (ЭВЕНОВ И ЭВЕНКОВ) ЯКУТИИ	29

Научное издание

**XI Международная научно-практическая
конференция
«НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ:
ВЫЗОВЫ XXI века»**

Сборник научных статей
Ответственный редактор – Е. Абиев
Технический редактор – Е. Ешім

Подписано в печать 05.11.2022
Формат 190x270. Бумага офсетная. Печать СР
Усл. печ. л. 25 п.л. Тираж 50 экз.

**ОБЪЕДИНЕНИЕ ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ В ФОРМЕ
АССОЦИАЦИИ «ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОЕ
ДВИЖЕНИЕ «БОБЕК»
КОНГРЕСС УЧЕНЫХ КАЗАХСТАНА**

НАУЧНАЯ ЭЛЕКТРОННАЯ
БИБЛИОТЕКА
eLIBRARY.RU

РИНЦ

**«SCIENCE AND EDUCATION IN THE MODERN WORLD:
CHALLENGES OF THE XXI CENTURY»**

**атты XI Халықаралық ғылыми-тәжірибелік
конференция
ЖИНАҒЫ**

МАТЕРИАЛЫ

**XI Международной научно-практической
конференции**

**«НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ:
ВЫЗОВЫ XXI века»**

7. ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

I ТОМ

УДК 378 (063)

ББК 74.58

С 940

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Е. Абиев (Казахстан)

Ж.Малибек, профессор;

Ж.Н.Калиев к.п.н.;

Лю Дэмин (Китай),

Е.Л. Стычева, Т.Г. Борисов (Россия)

Чембарисов Э.И. д.г.н., профессора (Узбекистан)

Салимова Б.Д. к.т.н., доцент (Узбекистан)

Худайкулов Р.М. PhD (Узбекистан)

Заместители главного редактора: Е. Ешим (Казахстан)

С 940

«SCIENCE AND EDUCATION IN THE MODERN WORLD: CHALLENGES OF THE XXI CENTURY» материалы XI Международной науч-прак. конф. (ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ)/ сост.: Е. Ешим. – Астана, 2022 – 81 с.

ISBN 978-601-332-271-1

«SCIENCE AND EDUCATION IN THE MODERN WORLD: CHALLENGES OF THE XXI CENTURY» атты XI Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары жинағына Қазақстан, Ресей, Қытай, Түркия, Белорус, Украина, Молдова, Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан, Түрікменстан, Грузия, Монғолия жоғары оқу орындары мен ғылыми мекемелердің қызметкерлері мен ұстаздары, магистранттары, студенттері және мектеп мұғалімдерінің баяндамалары енгізілді. Жинақтың материалдары жоғары оқу орнындары мен ғылыми мекемелердегі қызметкерлерге, оқытушыларға, мектеп және колледж мұғалімдеріне, магистранттар мен студенттерге арналған.

XI Международная научно-практическая конференция «НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ: ВЫЗОВЫ XXI века», включают доклады ученых, студентов, магистрантов и учителей школ из разных стран (Казахстан, Россия, Китай, Турция, Белорусь, Украина, Кыргызстан, Узбекистан, Таджикистан, Молдавия, Туркменистан, Грузия, Монголия). Материалы сборника будут интересны научным сотрудникам, преподавателям, учителям средних школ, колледжей, магистрантам, студентам учебных и научных учреждений.

УДК 378 (063)

ББК 74.58

ISBN 978-601-332-271-1

DEVELOPMENT OF HEALTH-MEDICAL TOURISM IN KAZAKHSTAN**Janibekova Nursaule Nurgozhayevna**

Al-Farabi Kazakh National University, Master's degree of Tourism speciality

Scientific adviser: Aktymbayeva B.I.

Almaty, Kazakhstan

Abstract: *This article discusses the representation of health-medical tourism and its main role in the development of the country. The main advantages of the development of health-medical tourism, as well as the factors hindering its development are analyzed. The analysis of Kazakhstan's potential in the development of rural tourism has been carried out.*

Key words: *health-medical tourism, sustainable tourism goals, sanatorium-resort tourism, development program, healthcare industry.*

The scope of medical and health-improving therapy in our country grew steadily until 1989, when social policy became less of a priority for the state during the revolution, and financial funding for the direction began to diminish. The country's health tourism failed during the 1991- 1998 crisis. Due to the low profitability of medical and health organizations, trade unions, which owned many health resorts at the time, sold sanatoriums and boarding houses to private firms. In fact, many sanatoriums and boarding houses began to operate in the technological mode of hotels as a result of a forced reduction in the volume of medical and health-improving services supplied. Such measures were tactically appropriated in light of the situation at the time, but it is now evident that such a course of growth is strategically unpromising. It is required to make a long and medium-term development forecast to examine the existing condition of health tourism, including evaluating the role and location of the sanatorium and resort destination, as well as identifying all possible choices for future tourist development. For these purposes, can employ the most complex and widely used extrapolation approach for these objectives.

Its purpose is to research and transfer historical and present sustainable development ideas into the future. This method, however, has a significant drawback: in the case of long-term forecasting, it is hard to obtain a valid forecast due to the influence of unaccounted-for factors. In general, the definition of medical tourism allows residents and non-residents to travel within and outside of the state for a period of at least 20 hours and no more than 6 months for leisure purposes in order to avoid various ailments of the human body. Along with the phrase "health tourism," the notion of "medical tourism," which is a synonym for "health tourism," is frequently employed in scientific practice. [1].

Health tourism has a number of distinctive features:

1) treatment at resorts is expensive. Although relatively cheap tours have been developed recently, this type of tourism is designed mainly for wealthy clients who are increasingly focused not on a standard set of medical services, but on an individual treatment program;

2) another feature is that people of the older age group go to resorts when chronic diseases worsen or a weakening body is unable to cope with everyday stresses at work and at home. Accordingly, these tourists make a choice between resorts specializing in the treatment of a particular disease, and resorts of a mixed type, which have a general strengthening effect on the body and contribute to recuperation [2].

The modern sanatorium-resort complex of the Republic of Kazakhstan has evolved from the Soviet sanatorium-resort system, so its current state is still largely determined by the approaches developed in the pre-reform period. These approaches contradict the principles of

a market economy and are the source of many modern problems of industry management.

The Government of Kazakhstan is now faced with the task of developing a new economic development model that would ensure the country's global competitiveness. There are five priority areas, one of which is "accelerated technical modernization of the economy," which relies on the development of areas such as healthcare and education. The following six healthcare-related initiatives have been identified as part of this focus area:

- Improvement of the healthcare sector's efficiency through the introduction of mandatory social health insurance;
- Market liberalization and reduction of barriers to private healthcare organizations;
- Attraction of investments and development of public private partnerships;
- Creation of a unified healthcare information space;
- Development of the pharmaceutical market;
- Development of medical tourism.

The Ministry of Health has designed ten sectoral projects for the implementation of these objectives, nine of which are overseen by the Republican Center for Health Development (RCHD). RCHD has created a roadmap that includes short-term, medium-term, and long-term tasks in order to ensure the project's success.

Following the completion of the short-term activities, a marketing plan is being developed, which will include an assessment of potential demand for Kazakhstan's medical services, the selection of Kazakhstan's competitive areas, a communication program, and a strategy for attracting international patients.

The medium-term activities will produce a Conceptual Framework including strategic aims and objectives, increase of the country's international profile by participating in international conferences and exhibitions related to medical tourism, creation of a unified web-portal and a contact center and networking with global companies and associations in the field of medical tourism. In the long-term, a brand of Kazakhstan's healthcare providers will be established, the development of the healthcare workforce will be focused on training in hospital services provision. The goal of the project of development of medical tourism is to create a competitive healthcare sector integrated into the global market system in medical tourism. In order to achieve best results the Government will develop competitive fields of medical tourism and promote Kazakhstan medical organizations[3].

The initiative also includes the development of integrated service focusing on patients from the CIS and the Central Asia. But it concerns the patients not only from the CIS and the Central Asia the medical tourism will also attract patients from abroad. But first there should be potential growth of medical organizations and its services for the realization of this project. For conformance with international standards the Government will involve global leading companies in the field of medical service provision for managing medical organizations.

According to the very minimum standard each organization should have an integrated site and call-center. So the project includes this issue into the step for developing. The key challenges to the development of medical tourism in Kazakhstan include:

- Flawed legislation regulating the approaches to provide services to incoming medical tourists;
- Inadequate efforts of medical organizations to attract tourists;
- Lack of a systematic approach, planning and mechanisms of large-scale attraction of medical tourists;
- Lack of comprehensive record-keeping of medical tourists by authorized bodies;
- Lack of an accessible website and a call-center, the tools of regulating the streams of incoming medical tourists;

- Incomplete preparedness of medical organizations for the provision of services to foreign tourists (lack of flexible pricing and service packages, inadequate level of services);
- Lack of recognizable brands of medical organizations.
- Lack of recognizable brands of medical organizations.[4]

To overcome these challenges will require some time and effort. Firstly it needs elaboration of new legislation for the development of medical tourism and statistical record-keeping of medical tourists. As it was said before, creation of a unified web-portal and call-center for the provision of medical information and consultations will help to improve the quality of services supplied. The Government will introduce the practice of forming a comprehensive package of services in clinics, provision of services to patients and relatives in foreign languages, provision of further support for patients through telemedicine and online consultations.

For international expansion PR campaigns and branding of Kazakhstan medical organizations are need to be done. Moreover, in accordance with the Tourism Industry Development Concept 2023: There is a work on increasing the number of direct flight services with other countries, including price optimization for flight tariffs, for the purposes of attracting tourists.

The visa policies for incoming tourists will be simplified to the greatest possible extent. The infrastructure and transport logistics is improving. Hospitality and catering services are being developed at the moment. Also, there is a work on attracting investments with the framework of public private partnerships for the construction of modern clinics. The neighboring countries (the CIS and Central Asia) are identified as the potential consumers of services.[5]

According to the Statistics Committee, there are 154 sanatorium-resort organizations (hereinafter referred to as SKO) with a capacity of 21,291 beds in Kazakhstan, of which 18,475 are year-round beds. 80% of sanatoriums are private structures, state sanatoriums are departmental health resorts of the Medical Center of the Presidential Administration, Ministries of Internal Affairs, Health, etc[6]. Tourist companies selling travel packages within the country note a small activity of sanatoriums in terms of the development of agency networks with the involvement of travel companies.

In conclusion, the development of medical tourism in Kazakhstan will be provided an additional incentive for the development of the healthcare industry, since the development of medical tourism forces the medicine of countries to develop at a faster pace and will contribute to improve the health of the population of the Republic of Kazakhstan, promote the development of domestic tourism, leveling seasonality in tourism, will ensure a longer stay of tourists in the country, will give additional income, since the check of a medical tourist is on average 1.3 times higher than the check of an ordinary tourist, it will provide a multiplicative effect (accompanying medical tourists live in hotels, etc.). Medical tourism will ensure the development of the sanatorium and resort industry, systematize the use of natural healing factors, will create additional jobs, increase investment attractiveness.

REFERENCES:

1. Mikhailova K.Yu. Innovative directions of development of the world tourism industry. Herald Agro-industrial complex of Stavropol. 2016. No.1(21). pp. 260-264.13
2. Sikorskaya V.A. Development of medical and health tourism in modern conditions. Bulletin of the RMA. 2014. No.3. pp. 34-40
3. Official website of the Agency of the Republic of Kazakhstan on Statistics (2015) Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan Statistics Committee. (separation of tourism and culture). [Online]Link: <http://www.stat.kz> [July 1, 2015]

4. Yerdavletov S.R. Geography of tourism in Kazakhstan.- Almaty: Gylym, 1992-192 p.
5. Deonandan R. Recent trends in reproductive tourism and international surrogacy: ethical considerations and challenges for policy. Risk Manag Healthc Policy. 2015;8:111–9.
6. Berger I, Ahmad A, Bansal A, Kapoor T, Sipp D, Rasko J. Global distribution of businesses marketing stem cell-based interventions. Cell Stem Cell. 2016;19:158–62.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ САҚТАНДЫРУ НАРЫҒЫН БАҒАЛАУ

Оспанова Арайлым Едігеқызы

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Қаржы мамандығы 4 курс студенті

Ғылыми жетекші- Мусиров Ғалым Мусирович

Ақтөбе, Қазақстан

***Аннотация.** Мақалада Қазақстан Республикасындағы сақтандыру нарығын реттеу мәселесі қаралды. Зерттеудің сақтандыру нарығының жай-күйінің өзгеруінен және сақтандырудың нормативтік базасын үнемі жетілдіруден тұратын мәні көрсетілген. Республиканың сақтандыру секторы талданды, сақтандыру ұйымдары активтерінің жиынтық көлемінің, жиынтық меншікті капиталдың, сақтандыру ұйымдарының міндеттемелері мен сақтандыру резервтерінің көрсеткіштері талданды. Жинақтаушы сақтандыру өнімдерін дамыту жолдары, сақтандыру төлемдерін салық салудан босату және сақтандыру жарналары бойынша қолданыстағы салық жеңілдіктерін жою жолымен салық салу тәсілдері қаралды. Халық пен бизнес үшін сақтандыру қызметтерінің қолжетімділігін, сапасын және құнын арттыруға, сақтандыру қызметтерін тұтынушылардың құқықтарын қорғауға, сондай-ақ қор нарығын жандандыруға бағытталған нормативтік құқықтық актілердің негізгі аспектілері айқындалды.*

***Түйін сөздер:** сақтандыру нарығы, сақтандыру, сақтандыру ұйымдары, сыйақы, сақтандыру төлемдері*

Мемлекеттің сақтандыру нарығын реттеу проблемасы сақтандырудың қазіргі заманғы отандық теориясы мен практикасында аса өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Оны зерттеудің маңыздылығы Қазақстанда сақтандыру нарығының дамуына қарамастан, оны мемлекеттік реттеу жүйесі әлі толық қалыптаспағандығымен байланысты сақтандыру нарығының өзінің жай-күйі өзгеруде, сақтандырудың нормативтік базасы үнемі жетілдірілуде.

Сақтандыру нарығын мемлекеттік реттеу жүйесінің тұрақсыздығы сақтандыру нарығының ішкі факторларынан ғана емес, сонымен бірге тұтастай макроэкономикалық процестердің, экономика проблемаларының тікелей салдары болып табылады.

Барлық өнеркәсібі дамыған елдердің экономистері бүкіл экономиканы және жекелеген стратегиялық маңызды салаларды, оның ішінде сақтандыруды мемлекеттік реттеу қажеттілігін растайды.

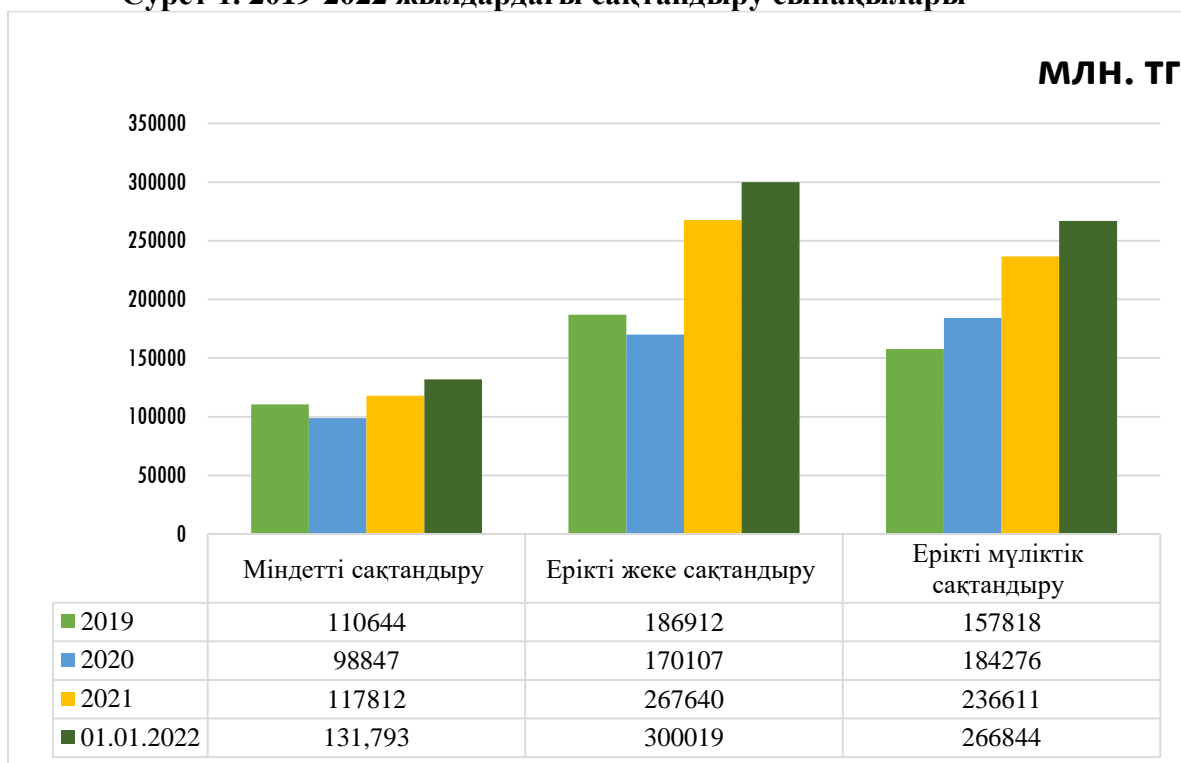

Сақтандыру нарығын мемлекеттік реттеу жүйесін зерттеудің өзектілігі отандық сақтандыру әдебиетінде сақтандыру нарығын мемлекеттік реттеу мәселелері ұзақ уақыт бойы іс жүзінде қарастырылмағандығымен байланысты. Сақтандыру нарығын мемлекеттік реттеу қажеттілігі белгілі болғаннан кейін коммерциялық компаниялардың пайда болуымен сақтандыру теориясы бойынша мамандар осы мәселеге назар аудара бастады.

2022 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша Қазақстан Республикасының сақтандыру секторына 27 сақтандыру ұйымы, 9 сақтандыру брокері және 60 актуарий ұсынылған.

Сақтандыру ұйымдары активтерінің жалпы көлемі 2021 жылы 23% - ға артып, 2022 жылғы 1 қаңтарда 1 828 612 млн.теңге құрады. 2022 жылы 1 қаңтарда жарғылық капитал 9,9% - ға ұлғайып, 376 883млн.теңге болды. Сақтандыру ұйымдары міндеттемелерінің сомасы 1 087,2 млрд.теңгені құрайды, бұл 2021 жылдың басындағы мәлімет бойынша 32,4% - ға артық. Сақтандыру резервтерінің сомасы 892 354 млн. теңгені құрайды, ол міндеттемелердің немесе міндеттемелердің жиынтық көлемінің 82,1% - ын құрады.

Сурет 1. 2019-2022 жылдардағы сақтандыру сыйақылары

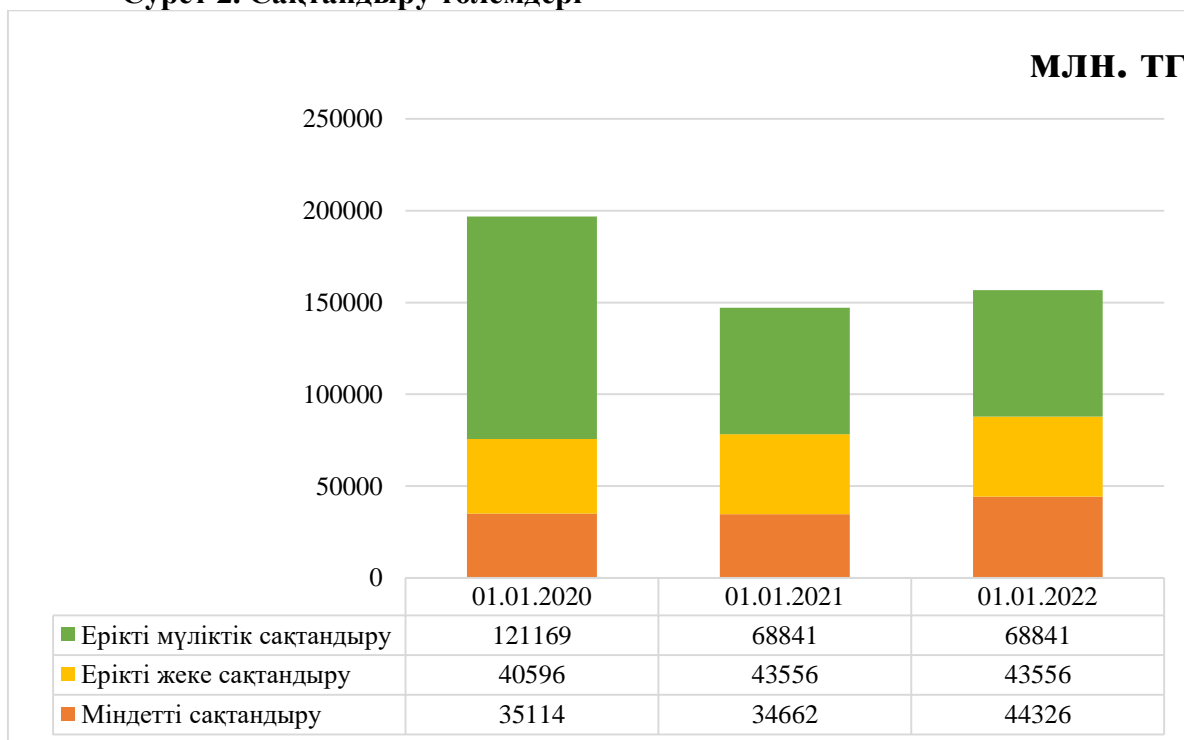
*сурет автормен құрастырылған

*мәліметтер <https://www.gov.kz/> сайтынан алынған

2022 жылы сақтандыру жарналарының көлемі 698 696 млн. теңге құрады-2021 жылға қарағанда 36,7% артық (сурет.1). Бір қызығы, қазақстандықтар сақтандыру компанияларына ерікті жеке сақтандыру жағдайында көбірек жүгінеді екен.Осылайша, ерікті жеке сақтандыру сегментінде сыйлықақылар 300 019 млн.теңгені құрады-2021 жылға қарағанда 57,4% - ға артық. Мүлдікті ерікті сақтандыру 266 844 млн. теңгені құрайды. Мәндетті сақтандыру бойынша жиынтық сыйақылардың 18,9%-ын (131 793 млн. теңге)құрайды.

Сурет 2. Сақтандыру төлемдері

*сурет автормен құрастырылған

*мәліметтер <https://www.gov.kz/> сайтынан алынған

2022 жылғы 1 қаңтарда сақтандыру шарттары бойынша сақтандыру төлемдерінің жалпы көлемі 126 926 млн.теңге және 2021жылмен салыстырғанда 13,7% төмендеді. Сақтандыру түрлері бойынша сақтандыру төлемдерінің құрылымында ерікті жеке сақтандыру 40,1%-ды, міндетті сақтандыру-34,9% - ды, ерікті мүлдітік сақтандыру-24,9% - ды құрайды.

ҚР сақтандыру нарығының сенімді дамуына қарамастан, сақтандыруға қатысты әдеттегі наным-сенімдермен және стереотиптермен бетпе-бет келуге болады. Осылайша, сақтандыру төлемдерін алу қиын деген қате пікір бар, ал сақтандыру компаниялары бұл төлемдерді беруге кедергі келтіреді.

Жинақтаушы сақтандыру өнімдерін дамытуды ынталандыру мақсатында 2017 жылы сақтандыру төлемдерін салықтан босату және сақтандыру жарналары (алымдары) бойынша қолданыстағы салық жеңілдіктерін алып тастау жолымен оларға салық салу тәсілі қайта қаралды, бұл жинақтаушы сақтандыру бойынша салық салуды әкімшілендіруді айтарлықтай жеңілдетеді. Заңнамадағы өзгерістер сондай-ақ қызметкердің салық салынатын табысынан қызметкерлерді ерікті медициналық сақтандыру шарттары негізінде жұмыс беруші төлейтін сақтандыру сыйлықақысының сомасын ең төменгі жалақының сегіз еселенген мөлшерінде алып қоюды көздейді.

Бірақ Қазақстан Республикасының сақтандыру жүйесінде әлі күнге дейін шешілмеген бірқатар проблемалар бар.

Бұл көптеген факторларға, соның ішінде сақтандырудың міндетті түрлері саласында жинақталған проблемаларға, сақтандырудың ерікті түрлері бойынша сақтандыру өнімдері мен қызметтерінің дамымауына, сақтандыру ұйымдары қызметтерінің төмен сапасы мен өңірлік қол жетімсіздігіне, сақтандыру мәдениетінің төмен деңгейіне және халық пен бизнестің сақтандыру құралдарына сеніміне байланысты болды.

Осыған байланысты 2018 жылғы 2 шілдеде "Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне сақтандыру және сақтандыру қызметі, бағалы қағаздар нарығы мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы" 2018 жылғы 15 шілдедегі № 166-VI Қазақстан Республикасының Заңы (бұдан әрі – заң) қабылданды, ол 2018 жылғы 15 шілдеде күшіне енді.

Заң халық пен бизнес үшін сақтандыру қызметтерінің қолжетімділігін, сапасын және құнын арттыруға, сақтандыру қызметтерін тұтынушылардың құқықтарын қорғауға, сондай-ақ қор нарығын жандандыруға бағытталған.

Заң мынадай негізгі бағыттарды көздейді:

1. Халықтың сақтандыру компаниялары кеңсеге бармай-ақ немесе агенттің қатысуынсыз электрондық сақтандыру шарттарын жасасу мүмкіндігі бар онлайн-сақтандыруды қолдану;

2. Қазақстандық туристерді қорғау мақсатында заң жобасында шетелге шығатын туристің мүлктік мүдделерін міндетті сақтандыруға көшу қарастырылған. Туроператордың немесе турагенттің азаматтық-құқықтық жауапкершілігін міндетті сақтандыру саласындағы қолданыстағы заңнама туристердің мүдделерін қорғауға мүмкіндік бермейді;

3. Халықаралық тәжірибені ескере отырып, сақтандыруды бөліп төлеуге енгізу ұсынылады. Кейінге қалдырылған сақтандыру-бұл жеке кәсіптер үшін міндетті сақтандыру, бірақ оның шарттары заңмен тікелей анықталмайды, бірақ сақтандыру компаниясы мен оның клиенті арасындағы келісім;

4. Сақтандыру омбудсменінің өкілеттіктерін сақтандырудың барлық сыныптарына (міндетті және ерікті) кеңейту, тараптардың сотқа жүгіну құқығын сақтау көзделеді;

5. Өмірді сақтандырудың жекелеген әлеуметтік маңызы бар өнімдері бойынша төлемдердің болмауы (зейнетақы аннуитеттері және еңбекке қабілеттілігін жоғалтқан қызметкерлердің аннуитеттері бойынша сақтандыру төлемдері) заңмен бірқатар жағдайларда сақтандыру қорын сақтандыру төлемдерімен қосымша қамтамасыз етуді көздейді.;

6. Сақтандыру нарығына қатысушылардың ашықтығын арттыратын қадағалау сипатындағы заңнамалық түзетулер.

Қорытынды. Соңғы уақытта Қазақстанның сақтандыру бизнесі нарықтың белгісіздігі мен жоғары тәуекел жағдайында дамуда. Сыйлықақы мөлшерінің әдеттегі өсуі сақтандыру нарығының осы сандық көрсеткішінің күрт төмендеуімен қатар жүруі мүмкін деп күтуге болады. Мұның себебі-сақтандыру өнімдеріне тұтынушылық сұраныстың нашар дамуы.

Бүгінгі күні дағдарыс жағдайында өмір сүрудің дәстүрлі тәсілі жоқ, және сақтандыру компанияларына одан әрі даму үшін ішкі әлеуетті байыпты іздеуге тура келеді. Сақтандыру нарығында оңтайлы бағасы және қызметтердің стандартты жиынтығы бар жаңа сақтандыру өнімдері ұсынылуы тиіс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН АҚПАРАТ КӨЗДЕРІ:

➤ Балабанов И.Т. Страхование. Организация. Структура. Практика. - М.: Питер, 2018. - 256 с.

➤ Бакиров А.Ф. Формирование и развитие рынка страховых услуг. - М.: Финансы и статистика, 2016. - 692 с

➤ <https://www.gov.kz/memleket/entities/ardfm/documents/details/45698?lang=kk>

➤ <https://www.nationalbank.kz/kz/news/svodnyy-str-sektor/rubrics/662>

МИРОВАЯ ЭКОНОМИКА И РК ПУТИ ЕЕ РАЗВИТИЯ

Бекбаев Даурен Капашевич

Преподаватель экономических дисциплин.
ГКП на ПХВ «Высший Политехнический колледж» г.Астана

***Аннотация:** В глобальный век прогрессивной инновационной технологии в мире ,где все быстро меняется с каждым днем и используются передовые технологии как в мирных так и военных целях это индикатор показателя развития любой страны.*

Современный миропорядок есть и остается тем важным показателем где стабильность и благополучие это гарантия развития любой страны и любого народа. Казахстан бесспорно является тем примером стабильности и благополучия где инвестиционный климат находится на высоком уровне.

Век рыночных отношений это вызов современным реалиям происходящих сейчас в современном мире. Бесспорно, также взаимовыгодные экономические связи во всех сферах жизнедеятельности также это является показателем экономического роста во многих сферах жизнедеятельности человека.

***Ключевые слова:** Инвестиционный климат, инвестиции, экономический показатель, страны, гарантия безопасность развитие, миропорядок, экономические связи, Казахстан.*

На рубеже в конце 20 века когда страны бывшего СССР (ныне это СНГ) получили Независимости, появилась необходимость стратегического развития как самостоятельного Государства, и у многих конечно был свой путь и своя модель развития. Казахстан бесспорно также являлся одной из тех стран где в основном были все ресурсы и сырье (Полезные ископаемые, животноводство и так далее) но к сожалению было мало именно производства у себя что очень представляло большой недостаток, в основном Казахстан был сырьевой Республикой где брали ресурсы для производства а именно в самом Казахстане такого цикла производства не было.

С приобретением независимости встал большой вопрос естественно что и как делать дальше? Ведь в СССР если это было все единое то теперь страны стали независимы и все стали развиваться в условиях рыночного отношения где система экономических связей совсем другая.

{«Стратегия 2050»: «Новый политический курс состоявшегося государства»
Послание Президента страны 14 декабря 2012 год.

Уважаемые Казахстанцы!
Дорогие соотечественники!

Сегодня мы собрались накануне Дня Независимости.

Вот уже более 20 лет все мы с гордостью отмечаем этот великий праздник.

16 декабря 1991 года мы, народ Казахстана, выбрали суверенитет, свободу, открытость миру. Сегодня эти ценности стали частью нашей повседневной жизни.

Тогда, в начале пути, все было совсем другим. Теперь же, благодаря нашим общим усилиям, страна преобразилась, ее не узнать.

Сегодня мы – успешное государство, имеющее свое лицо, свои особенности и свою позицию.

Взятие первого рубежа досталось нам дорогой ценой.

Страна более 20 лет работала на укрепление суверенитета и политического веса. 20 лет спустя эта цель достигнута. Период становления успешно завершен.

Казахстан начала XXI века независим и уверен в себе.

Изменения, происходящие в мире под влиянием затянувшегося глобального кризиса, нас не пугают. Мы к ним готовы. Теперь наша задача – сохраняя все, чего мы достигли за годы суверенитета, продолжить устойчивое развитие в XXI веке.

Наша главная цель – к 2050 году создать общество благоденствия на основе сильного государства, развитой экономики и возможностей всеобщего труда.

Сильное государство особенно важно для обеспечения условий ускоренного экономического роста.

Сильное государство занимается не политикой выживания, а политикой планирования, долгосрочного развития и экономического роста.

Поэтому именно сегодня, в канун празднования Дня Независимости, я обращаюсь к вам, мои дорогие сограждане, с новым Посланием.

Это мое видение перспектив развития нашей страны.

Это – новый политический курс.

Состоявшийся Казахстан – испытание кризисом нашей государственности, национальной экономики, гражданского общества, общественного согласия, регионального лидерства и международного авторитета.}

Естественно Казахстан достиг хороших успехов и результатов тогда в 2012 году однако мы знаем что экономическая волна она бывает различной и находясь в едином пространстве и связанные хоть косвенно или прямо в сотрудничестве с мировыми странами и мировой экономикой надо знать что это также будет затрагивать в любом случае рано или поздно всему свое время, главное конечно быть готовым к любым прогностическим событиям в этом мире.

{ «Исследование о природе и причинах богатства народов» Адам Смит автор.

Адам Смит предложил свой взгляд на роль государства в экономике, который в дальнейшем назвали классической теорией. В соответствии с ним государство должно обеспечивать безопасность жизни человека и его собственности, разрешать споры, гарантировать соблюдение правил. Иными словами, государство должно делать то, что индивидуум либо не в состоянии выполнить самостоятельно, либо делает это неэффективно. В своём описании системы рыночной экономики Адам Смит доказывал, что именно стремление предпринимателя к достижению своих частных интересов независимо от его воли и сознания приводит к достижению экономической выгоды и пользы для всего общества. Предприниматель «невидимой рукой» направляется к цели, которая совсем и не входила в его намерения. Главным условием достижения таких результатов является требование, чтобы для всех субъектов хозяйственной деятельности реализовать и гарантировать основные экономические свободы: свободу выбора сферы деятельности, свободу принятия решений, свободу конкуренции и свободу торговли}

Данная модель Адама Смита имеет свою жизнеспособность думаю и модель можно применить в сельском хозяйстве нашей страны, так как Казахстан является очень мощной сельскохозяйственной страной и может также производить продукции высокого класса (Все мы знаем Казахстан славится пшеницей является в мире самой лучшей Казахстанская и Канадская) где конечно бизнесменам в аграрной индустрии будет свои положительные результаты. Да сельское хозяйство считается самой рискованной отраслью, тем не менее данные статистики показывают что Казахстан является сильным и конкурентно способным .в мировой арене и показала и доказала это.

Условие миропорядок это конечно безопасность, крепкие взаимовыгодные экономические связи, гарантия соблюдения всех международных норм и прав, развитие любой отрасли для общего блага и для народа а не торможение ее, И бесспорно инвестиционный благополучный безопасный климат как гарантия в совокупности развития всего в целом и страны и повышение благополучия народа населения.

Современный миропорядок естественно требует к себе пристального внимания и уделять самые большие возможности в плане безопасного экономического развития и без различных препятствий (пример экономические санкции наложенные на РФ) которые очень также имеют влияние и на экономическое развитие Казахстана, и соответственно тут происходит нарушение экономического баланса и экономического мирового порядка(тут и поставки и время и сроки и обязательства и так далее) и конечно нужны и необходимы другие пути выхода и альтернативные решения в данном моменте и в данной ситуации.

Казахстан также является и в среднеазиатском регионе очень востребованным стратегическим партнером что также является экономическим показателем в данном направлении.

Как все прекрасно знаем «Великий Шелковый путь» именно проходил через Казахстан и связал с собой многие экономические отношения и страны которые бесспорно готовы и заинтересованы в развитии и в этом направлении.

КНР И РФ являются самыми большими во всех планах и направлениях партнерами Казахстана и также Казахстан являясь самой выгодной в экономическом плане и не только «старшим братом» для среднеазиатского региона и выходом к ним показывает большие и тесные активные экономические связи и конечно миропорядок во всех сферах жизнедеятельности.

Укрепление сотрудничества, союз в экономическом, социальном, политическом и других сферах между странами создают миропорядок и гарантию безопасности и развития любого государства и его народа. Казахстан всегда за конструктивный диалог и миролюбивую политику в отношении любого государства и страны. И доказала и показала это на деле.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. «Стратегия 2050». «Новый политический курс состоявшегося Государства». Послание Президента страны народу Казахстана. 14.12.2012г.
2. Адам Смит «исследование о природе и причинах богатства народов».

УДК331

КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ РИСКОВ

Гельманова Зоя Салиховна,

канд. экон. наук, проф., Карагандинский индустриальный университет

Петровская Асия Станиславовна,

м.э.н., ст.преп., Карагандинский индустриальный университет

Латыпова Марина Александровна,

м.э.н., ст.преп., Карагандинский индустриальный университет

Алдабаева Асем Егимбаевна,

м.э.н., ст.преп., Карагандинский индустриальный университет

***Аннотация:** В статье дано определение риска. Выделены типы рисков и риски в технологических предприятиях (управленческий, агентский, рыночный, технологический, риск оценки, проектный, риск роста, риски сроков). Выявлены участники рисков. Рассмотрены аспекты управления рисками. Введено понятие диверсифицируемые и систематические риски.*

***Ключевые слова:** риски, предпринимательство, инновации, предприятие, управление*

Риск широко распространен в человеческой деятельности. Наиболее общепринятое определение гласит, что риск - это вероятность того, что определенное действие приведет к нежелательному эффекту. Хотя слово "риск" имеет негативный оттенок, нежелательные последствия могут быть как положительными, так и отрицательными[1,2]. В деловом секторе риски имеют реальные денежные и операционные последствия. Каждое предприятие, вступая на рынок, неявно соглашается нести риски в рамках бизнеса. Риски различаются по секторам, типам организационной структуры и (воспринимаемой) серьезности. Эксперты сходятся во мнении о двух основных типах риска: диверсифицируемый и систематический. От первого типа фирма может застраховаться или перераспределить (передать на аутсорсинг); второй тип риска невозможен и должен быть четко прописан в бизнес-плане фирмы. Оба вида риска должны быть учтены в плане управления, но рассматриваются по-разному. Новые предприятия, как правило, несут более высокие риски для инвесторов.

У организаций есть заинтересованные стороны и клиенты. Заинтересованная сторона - это "любой человек, на личное благополучие которого влияет успех организации"[3]. Клиенты - это сторона спроса. В зависимости от структуры фирмы, клиенты и заинтересованные стороны играют несколько разные роли в ведении бизнеса и оценке рисков. Сами клиенты и заинтересованные стороны также могут увеличивать риск, возникающий при ведении бизнеса. Например, если клиенты ожидают определенного уровня обслуживания или качества продукта, а продукт не соответствует ожиданиям, предприятие может ожидать высокий уровень возвратов и недовольства. Это ничего хорошего для будущего предприятия.

Заинтересованные стороны обычно имеют финансовую долю в компании. В зависимости от финансовой структуры[4], заинтересованные стороны могут требовать часть прибыли по определенному графику. Без адекватного обсуждения рисков фирмы и реалистичных прогнозов экономического успеха эти обязательства перед заинтересованными сторонами могут быть не выполнены.

Согласование целей заинтересованных сторон имеет решающее значение для определения уровня риска, на который готова пойти организация, и способов управления

им. Было бы справедливо сказать, что в литературе до сих пор не существует четкого списка четко определенных рисков для бизнеса: определений и конкретных видов риска очень много[5], например, перечисляет пять типов: Рыночный риск: Готов ли рынок к выходу на него? Есть ли спрос на продукт? Операционный риск: Эффективна ли внутренняя организация бизнеса для поставки товаров? Риск финансовой модели: Вероятность того, что бизнес не будет работать из-за цифр. Финансовый риск: Материальная стоимость, которую потеряют инвесторы, если бизнес потерпит неудачу. Риск возможностей: Стоимость возможностей предпринимателя: Какова альтернатива созданию рассматриваемого бизнеса?

По сути, такие списки пытаются воспроизвести процессы создания бизнеса и отразить препятствия на пути к успешному, приносящему прибыль бизнесу. Например, даже если бизнес хорошо управляется, имеет достаточное финансирование и производит качественный продукт, рынок может быть уже перенасыщен, и найти нишу для вашего продукта практически невозможно. Это пример рыночного риска, который требует от опытного предпринимателя с самого начала, чтобы понять, в какой момент нужно представить продукт или начать бизнес.

Рассмотрим аспекты управления рисками в молодых предпринимательских компаниях. В частности, различные виды риска со стратегиями снижения риска в недавно созданных наукоемких предприятиях .

Простая табуляция данных показывают, что преобладающей процедурой управления рисками является создание новых компаний в областях, в которых предприниматель имел значительный предыдущий опыт. Значительный финансовый риск вынудил подавляющее большинство наших предпринимателей финансировать свои новые предприятия за счет собственных средств. Подавляющее большинство респондентов отметили высокий риск конкуренции. Конкуренция присутствует как в отношении качества, так и в отношении цены. При составлении рейтинга различных факторов, формирующих конкурентное преимущество, явным победителем оказалась способность адаптировать продукты/услуги к потребностям клиентов, за ней следуют качество продукта/услуги и новизна. Рыночный риск/неопределенность были важным воспринимаемым препятствием для роста компании, за ними следовали трудности с финансированием (финансовый риск) и трудности с наймом высококвалифицированных сотрудников (риск найма). Отсутствие технологических ноу-хау и технологический риск/неопределенность оказались в конце списка препятствий.

Целый ряд внешних факторов были признаны важными препятствиями для деятельности компании, включая часто меняющиеся правила налогообложения, высокие налоговые ставки, бюрократию при получении разрешений и лицензий, плохое соблюдение антимонопольного законодательства и слабую защиту интеллектуальной собственности. Все это составляет систематические риски, которые должны быть учтены в бизнес-плане.

Компании рассматривают технологический риск как несистематический (диверсифицируемый), активно им управляют и пытаются снизить его с помощью сетевого взаимодействия. Временной риск также является диверсифицируемым - он зависит в основном от обстоятельств компании - и, таким образом, также активно управляется. С другой стороны, мы видим, что риск конкуренции, рыночный риск, финансовый риск, считаются систематическими. Следовательно, они не так легко поддаются управлению. Здесь следует отметить, что рыночный риск и финансовый риск были поставлены (именно в таком порядке) на первое место в списке препятствий для успешной деятельности компании. Сетевое взаимодействие, по-видимому, является способом, которым компании пытаются защититься от них.

Из этого анализа вытекают три важных следствия. Во-первых, необходимо, в первую очередь, сосредоточиться на оказании помощи молодым предпринимательским компаниям в отношении факторов, лежащих в основе систематических рисков, то есть рисков, которые компании не могут хеджировать или диверсифицировать.

Необходимо сосредоточиться на факторах, лежащих в основе риска найма персонала, который является одним из наиболее важных препятствий для роста наших компаний. В частности, речь идет о доступности квалифицированного персонала для найма[6]. Управление рисками - это "выявление, оценка и определение приоритетности рисков с последующим скоординированным и экономичным применением ресурсов для минимизации, мониторинга и контроля вероятности и воздействия неблагоприятных событий или для максимальной реализации возможностей"[3]. Ответственное управление рисками означает разработку системы, которая не слишком далеко отстоит от осторожности или беспечности [3]. Это также означает, что риск является неотъемлемой частью корпоративной стратегии и финансирования.

Риск нельзя устранить; скорее, им нужно управлять. Необходимо избегать трех заблуждений: (1) риск - это всегда плохо, (2) некоторые риски настолько плохи, что их необходимо устранить любой ценой, и (3) играть в безопасность - это самое безопасное, что можно сделать. Если думать о риске в соответствии с одним из этих заблуждений или даже в их сочетании, ценность управления рисками теряется.

Риск - это не хорошо и не плохо. Он просто существует, и в зависимости от того, как им управлять, результат становится либо помехой, либо благом. Устранение определенных рисков любой ценой, вероятно, создает больше осложнений, чем если бы риск изначально управлялся должным образом. Согласно Culp[3], риск следует рассматривать в контексте вероятности наступления события и его последствий. Выгода и затраты на снижение риска должны быть уравнены, или, по крайней мере, выгода должна быть впереди. Принятие решения о концепции управления рисками, которая пронизывает весь бизнес, облегчит такой анализ затрат и выгод. Ценности и приоритеты фирмы будут определять концепцию управления рисками в компании.

Международная организация по стандартизации, расположенная в Женеве, занимается вопросом стандартизации управления рисками. В 2018 году она опубликовала новый стандарт ISO 31000: Risk Management-Principles and Guidelines. ISO 31000 разработан как международный стандарт для оценки рисков предприятия (ERM) и функционирует как документ по лучшей практике управления[7]. ISO 31000 подчеркивает необходимость формального внутреннего процесса для выявления риска, а затем способов присвоения этому риску значения (по сути, сортировка рисков). Хорошо продуманный план управления рисками может иметь решающее значение для будущего текущего или предстоящего предприятия[8]. План должен быть сосредоточен на контроле рисков - минимизации потерь путем их предотвращения, избежания или снижения. Обучение на нежелательном опыте является ценным для общего плана управления рисками предприятия.

Новые предпринимательские предприятия, даже успешные состоявшиеся предприниматели могут не решаться инвестировать в новые предприятия, которые они считают рискованными. Восприятие рисков всеми сторонами, связанными с предприятием (предпринимателями, инвесторами, клиентами, партнерами и т.д.), может сильно различаться. Эти различия могут стать проблемой для целей финансирования [9] утверждают, что традиционные меры риска не подходят для новых предприятий. Традиционные меры создают иллюзию, что предприниматель рискует больше других, что может отпугнуть потенциальных инвесторов. Форлани и Маллинз[10] обнаружили, что предприниматели реже выбирают предприятия с высоким уровнем изменчивости, но в среднем готовы идти на больший (предполагаемый) риск ради прогнозируемого большего

вознаграждения. Среди инвесторов широко распространено мнение, что инвестиции в технологические фирмы на ранних стадиях связаны с более высокими рисками, чем инвестиции в нетехнологические предприятия. По сути, таким образом проводится различие между неопределенностью и риском, "плохим" и "хорошим" для бизнеса.

Это, в свою очередь, может привести к снижению потенциала финансирования для первых фирм[4]. Если вся предполагаемая ценность предприятия заключена в голове одного из его основателей, потенциальным инвесторам трудно спроецировать эти знания на реальную прибыль.

В своем анализе Мейсон и Харрисон [11] утверждают, что восприятие более высоких рисков в технологических предприятиях основывается на рассмотрении следующих источников риска: "Управленческий риск: технологические предприниматели, скорее всего, обладают отличными научными/инженерными знаниями, но не имеют опыта в коммерческом использовании технологических инноваций. Агентский риск: Инвесторы столкнутся с большими трудностями при проведении комплексной проверки и понесут более высокие затраты из-за новизны и сложности технологии, продуктов и рынков и, как следствие, более масштабного сбора информации. Рыночный риск: инвесторам трудно оценить рыночный потенциал продуктов, которых может не существовать или которые могут создать новый рынок. Технологический риск: технология, скорее всего, не доказана, и ее применение еще не продемонстрировано; разработка может занять больше времени, чем ожидалось, она может не сработать или ее могут вытеснить конкуренты. Риск оценки: оценка компаний, основанных на новых технологиях, может быть затруднена, поскольку она в значительной степени зависит от потенциальной стоимости "мягких" активов, в частности, патентов, торговых марок и человеческого капитала. Традиционные методы оценки, основанные на финансовых показателях, скорее всего, будут неприменимы в таких обстоятельствах. Проектный риск: скорость технологических траекторий часто требует быстрых темпов коммерческого использования - и, следовательно, больших финансовых вливаний - до появления конкурирующих продуктов или увольнений. Риск роста: технологическим компаниям необходимо расти, выходить на международный рынок и разрабатывать новые продукты в короткие сроки. Это предъявляет исключительные управленческие, финансовые и технические требования к новому бизнесу. Риск сроков: технологические фирмы часто характеризуются короткими "окнами возможностей", поэтому они могут оказаться неуспешными, если выйдут на рынок слишком поздно или слишком рано". Некоторые из этих рисков более управляемы (диверсифицируемы), чем другие, в том смысле, что они в значительной степени зависят от внутренних решений компании. Такими рисками могут быть управленческий риск, технологический риск и риск роста. Другие в большей степени зависят от внешних по отношению к компании факторов и могут быть описаны как систематические, например, рыночный риск, проектный риск и риск сроков. Взаимодействие различных источников риска создает значительную неопределенность в отношении результатов нового бизнеса[12], в результате чего инвесторы в технологические компании сталкиваются с высоким риском неблагоприятного отбора. Например, сочетание технологического риска, проектного риска и риска сроков часто оказывается смертельно опасным.

Стартапы требуют от директора инвестировать время и ресурсы в продукт и продвигать его на рынке. Их предпринимательские способности имеют значение, поскольку успешные стратегии будут отличаться для высокотехнологичных и низкотехнологичных предприятий[13]. Гибкость фирмы и ее способность поставлять продукт, адаптированный под клиента, является сильным показателем долгосрочного выживания. Не только уникальный продукт определяет успех. По мере глобализации услуги, прилагаемые к продукту, уникальные или нет, становятся востребованными товарами.

Несмотря на прогресс в понимании предпринимательского риска, его оценка остается скорее искусством, чем наукой. Таким образом, в инновационных предприятиях риск должен быть назначен, по крайней мере, частично субъективно. Рид и Смит[14], например, предполагают, что достаточно таких категорий, как "высокий", "средний" или "низкий". Более того, оценка риска должна быть индивидуализирована: по крайней мере, в некоторой степени, риск должен быть концептуализирован в соответствии с конкретной фирмой в конкретном секторе.

"Инновации без риска парадоксальны, потому что процесс, в котором риск наиболее естественно устраняется, часто является инновацией - замена старого новым часто делает мир более безопасным"[3]. Предприниматели выходят на рынок с инновационными идеями и продуктами, призванными решить проблему, сделать что-то лучше или создать что-то совершенно новое. Наличие продуманной стратегии управления рисками в значительной степени способствует долгосрочному успеху предприятия, особенно нового. Наличие квалифицированного персонала является ключевым фактором. Это указывает на необходимость хорошо функционирующих систем образования на всех уровнях, включая также профессиональную и иную профессиональную подготовку.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Leitch M. (2010), ISO 31000:2009 —The new international standard on risk management, *Risk Analysis: An International Journal*, 30(6), 887-892.
2. Гельманова З.С., Лисецка К. Идентификация и действия в отношении ключевых рисков в деятельности компании // *Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований*. – 2017. – № 1-1. – С. 114-118; URL: <https://applied-research.ru/ru/article/view?id=11107> (дата обращения: 14.10.2022).
3. Culp C. L. (2011), *The risk management process: Business strategy and tactics*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
4. Ben-Ari, G. & Vonortas, N.S. (2007), Risk financing for knowledge-based enterprises: mechanisms and policy options, *Science and Public Policy*, 34(7), 475-488.
5. Ebben, J. (2005), Managing risk in a new venture, *www.Inc.com*, Retrieved from URL: <http://www.inc.com/resources/startup/articles/20050301/risk.html>
6. Гельманова З.С., Гарт Н.А. Риски в контексте качества подготовки специалистов высшего образования // *Современные наукоемкие технологии*. – 2015. – № 8. – с. 65-68; URL: <https://top-technologies.ru/ru/article/view?id=35102> (дата обращения: 14.10.2022).
7. Baker N. (2018), Managing the complexity of risk, *Internal Auditor*, 68(2), 35-38.
8. Longenecker, J. G., J. W. Petty, L. E. Palich, and C. W. Moore (2010), *Small business management: Launching & growing entrepreneurial ventures* (15th ed.) South- Western.
9. Janney J. J., & Dess G. G. (2006), The risk concept for entrepreneurs reconsidered: New challenges to the conventional wisdom, *Journal of Business Venturing*, 21(3), 385-400.
10. Forlani D., & Mullins J. W. (2000), Perceived risks and choices in entrepreneurs' new venture decisions, *Journal of Business Venturing*, 15(4), 305-322.
11. Mason C. M. and R. T. Harrison (2004), Does investing in technology-based firms involve higher risk? An exploratory study of the performance of technology and non-technology investments by business angels, *Venture Capital*, 6(4): 313-332.
12. Gompers P. A. and J. Lerner (2001), *The Money of Invention: How Venture Capital Creates New Wealth*. Boston: Harvard Business School Press, Haar, N. E., Starr, J., & MacMillan, I. C. (1988), Informal risk capital investors: Investment patterns on the east coast of the U.S.A. *Journal of Business Venturing*, 3(1), 11-29.
13. Kakati M. (2003), Success criteria in high-tech new ventures", *Technovation*, 23(5), 447-457.
14. Reid G. C. and J. A. Smith (2008), *Risk Appraisal and Venture Capital in High Technology New Ventures*, New York: Routledge.

УДК 330.53

НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ПАРТНЕРСТВА ГОСУДАРСТВА И ЧАСТНОГО СЕКТОРА В КАЗАХСТАНЕ

Гельманова Зоя Салиховна,

канд. экон. наук, профессор, Карагандинский индустриальный университет

Акмаганбетова Алия Сурагановна,

ст. преп., м.э.н. Карагандинский индустриальный университет

Алдабаева Асем Егимбаевна,

ст. преп., м.э.н. Карагандинский индустриальный университет

Арзакулова Айжан,

магистрант Карагандинского индустриального университета

***Аннотация:** В статье рассматриваются правительственные мероприятия по реализации ПГЧС. Представлены основные проблемы, представляющие интерес для государства и частного сектора, и учитываемые при разработке программ. Показана примерная структура программы развития инфраструктуры частным сектором. Рассмотрена процедура специальной программы «Regional Flagship Initiative» и примеры реформ рыночной структуры в различных странах.*

***Ключевые слова:** инфраструктура, частный сектор, государство, программы, мероприятия*

В настоящее время в большинстве стран мира развитие экономики характеризуется консолидацией усилий государственного и частного секторов в нахождении новых форм и методов управления и регулирования инфраструктуры. Проекты ПГЧС являются реальным механизмом взаимодействия государственного сектора и частного капитала в сфере создания, модернизации, содержания и эксплуатации объектов инфраструктуры.

Организация мероприятий в рамках ПГЧС влечет за собой решение множества юридических, институциональных и экономических вопросов, включая создание или наделение соответствующими полномочиями государственных органов, которые будут ответственны за реализацию программы ПГЧС. При этом роль государства, которое будет выступать координатором таких процессов, и предоставлять необходимую поддержку для ПГЧС, является самым важным фактором в эффективности ПГЧС.

Обобщение мирового опыта в процессе становления новой роли государства в рамках ПГЧС позволяет выработать конкретные предложения по внедрению ПГЧС в РК.

Внедрение инфраструктурных концессий в РК требует определения следующих аспектов, представляющих основу эффективного привлечения частного сектора к решению проблемы изношенности основных средств в области инфраструктуры и удовлетворения потребностей пользователей в качественных услугах: принятие политического решения в отношении развития объектов инфраструктуры частным сектором путем их передачи в концессию; изменения в системе государственных органов, на которые возложены функции по регулированию инфраструктуры; принятие концессионного законодательства в области инфраструктуры и внесение изменений и дополнений в существующие нормативные акты, затрагивающие вопросы развития и регулирования инфраструктуры; влияние концессионных механизмов на хозяйственные процессы в стране с учетом таких факторов, как: государственный бюджет, структура инвестирования в объекты инфраструктуры, связь с различными государственными программами (например, улучшение качества питьевой воды и т.д.), предоставление различной государственной поддержки для создания конкурентоспособной нормы прибыли у частных компаний, тарифообразование.

Для успешного внедрения ПГЧС, оно должно быть обозначено как значительная государственная инициатива, требующая ясную политическую поддержку. Основными предпосылками такой инициативы должны стать следующие факторы: недостаточность финансовых средств у государства; неразвитость производственной и социальной инфраструктуры; общая техническая и технологическая отсталость предприятий; существенный рост износа основных средств в инфраструктуре; потребности населения в качественных общественных услугах; поиск новых форм взаимодействия с частным сектором, способных внести эффективность и выгоды; создание конкуренции при выходе на монопольный рынок; недостаток государственного опыта в реализации программ по привлечению частного сектора в инфраструктуру; желание государства внедрить международные стандарты и технологии в отечественных компаниях.

Правительственные мероприятия по внедрению ПГЧС или концессионных механизмов представляют собой комплекс основополагающих мер от создания прогрессивной среды до заключения соглашения о концессии и ее регулировании (таблица 1).

Таблица 1 - Правительственные мероприятия по реализации ПГЧС

Процесс	Мероприятия
Среда для PPP	Высокий политический уровень согласия в проведении PPP. Социальная приемлемость проекта. Принятие законодательной базы для предоставления концессий. Разработка программы развития инфраструктуры частным сектором. Установление или идентифицирование регулирующих органов. Определение государственной поддержки в проектах инфраструктуры. Управление общественными отношениями и информацией
Идентификация проектов и проведение анализа	Идентификация проектов, применительно к концессиям (включая незапрошенные предложения и проекты, которые могут быть одобрены на основании прямых переговоров). Приоритетность проектов применительно к концессиям. Проведение предварительного обзора издержек и преимуществ проекта, особенно в случаях, где правительство принимает часть рыночного риска. Обзор юридических и регулятивных вопросов. Определение предварительных критериев отбора. Предоставление разрешений для проекта (например, для открытия процесса предложения цены). Установление временных рамок для реализации проектов. Технический и финансовый анализ, влияние на окружающую среду, использование земельных участков, потребности, цены, платежеспособность, использование техники, предварительный анализ доходности. Выбор и найм консультантов
Поддерживающие меры для специфических проектов	Выдача разрешений и других необходимых документов. Определение формы поддержки государства для каждого проекта
Проведение проекта	Действующее законодательство в области концессии. Регулирование ПГЧС. Финансовое положение страны. Создание рабочей группы. Опубликование в СМИ объявления о проведении тендера и необходимой документации
Структура консультаций	Эксплуатационные условия. Альтернативы/варианты. Опыт претендента
Проведение консультаций	Международные нормы проведения тендеров. Прогрессивная процедура отбора. Переговоры с предвыбранными конкурсантами (shortlisting). Передача риска и оптимизация стоимости денег
Разработка соглашения о концессии	Выбор юридических инструментов. Распределение обязанностей и рисков. Выбор и разработка правил ценообразования и целевых показателей по проекту. Определение бонусов и штрафов. Определение сроков действия и завершения. Разработка механизмов адаптации для новых или непредвиденных обстоятельств. Выбор и разработка механизмов урегулирования конфликта
Завершение и подписание соглашения	Проект соглашения с учетом конечных финансовых и юридических ограничений. Свободный доступ компании ко всем необходимым данным
Осуществление регулятивных функций по исполнению контракта. Социально-экономические эффекты	Разрешения на строительство и эксплуатацию. Одобрение дизайна и работ. Выполнение регулятивных правил. Мониторинг. Применение административных процедур (например, наложение штрафа). Поставка услуг/продукции по проекту

Поддержка государства в успешной реализации проектов инфраструктуры частным сектором является главным условием. Для определения политики привлечения частных инвестиций в проекты инфраструктуры, государством предусматривается принятие специальной концепции или программы, которая может быть названа программой развития инфраструктуры частным сектором. Такая программа должна определять потенциальные проекты инфраструктуры, подходящие для участия частного капитала. Все эти проекты должны соответствовать государственным планам развития инфраструктуры, обеспечивающие рост экономики страны. Для каждого проекта должно быть проведено тщательное изучение воздействия на социальную, экономическую и финансовую среду.

В таблице 2 представлены основные проблемы, представляющие интерес для государства и частного сектора, и учитываемые при разработке программы .

Таблица 2 - Основные проблемы, представляющие интерес для государства и частного сектора

Заинтересованная сторона	Вопросы
1. Государство	Непрерывный характер предоставления общедоступных услуг. Неуклонное соблюдение стандартов принимающей страны в области защиты окружающей среды, здравоохранения, техники безопасности и качества. Справедливое ценообразование (тарифы). Недискриминационный режим для потребителей. Транспарентность в предоставлении информации о деятельности объектов инфраструктуры. Гибкость, необходимая для приспособления к изменяющимся условиям, включая расширение предоставления услуг для удовлетворения дополнительного спроса
2. Частный сектор	Стабильность юридических и экономических условий в принимающей стране. Прозрачность законов и норм, предсказуемость и беспристрастность в их применении. Возможность принудительного применения исполнения имущественных прав в случае нарушений со стороны третьих лиц. Гарантии уважения частной собственности принимающей страной. Гарантии того, что меры, затрагивающие частную собственность, будут приниматься исключительно на основании публичных интересов и только при условии выплат компенсации. Свобода сторон договариваться о коммерческих условиях, обеспечивающих разумную норму прибыли на вложенный капитал, сопоставимую с рисками, принимаемыми на себя частными инвесторами

Разработка такой программы важна, так как страна создает основу для такой политики. Структура данной программы может состоять из таких элементов, как стратегия развития, основные принципы, процесс управления и средства реализации. Наличие таких элементов в программе представляет особый интерес у частных инвесторов при проведении анализа.

При разработке программы также должно быть учтено, что гибкий подход дает право государству воспользоваться различными вариантами при обсуждении специфичных проектов и ввести специальные правовые механизмы защиты общественных интересов и условия к индивидуальным проектам.

Несмотря на огромный международный интерес к развитию ПГЧС имеются случаи, когда принятые меры на государственном уровне по развитию инфраструктуры частным сектором не привели к ожидаемым результатам.

Известный современный экономист Дж. Стиглиц вводит такое понятие, как «систематическая несостоятельность государства» и называет четыре основные причины систематической несостоятельности государства в достижении поставленных целей: его недостаточную информированность, ограниченный контроль над реакцией частного сектора на его деятельность, слабый контроль над бюрократией и ограничения, налагаемые политическими процессами. Признание государством названных четырех ограничений

государственной деятельности есть предпосылка выработки успешной государственной стратегии [1].

Международный опыт показывает, что одним из основных препятствий в эффективной реализации программ ПГЧС явился недостаток знаний государства в разработке и реализации таких программ. Для решения этой проблемы в РК возможно создание специальной рабочей группы или комиссии, в которую входили бы заинтересованные государственные органы, представители частного сектора, имеющие интерес в развитии проектов инфраструктуры, а также международные эксперты, занимающиеся проблемами развития инфраструктуры частным сектором. В случае отсутствия необходимых финансовых средств возможно получение грантов от различных международных организаций, входящих в группу Всемирного Банка или ООН.

В Китае, например, Государственная комиссия по планированию развития при содействии ЮНИДО внедрила пилотную программу привлечения частного сектора к развитию инфраструктуры по модели ВОТ(строительство – управление – передача), разработанной ЮНИДО для развивающихся стран. Совещательный орган по государственно-частной инфраструктуре при Всемирном Банке, главной целью работы которого является содействие развивающимся странам в улучшении качества инфраструктуры через участие частного сектора, предоставляет техническую и финансовую помощь в реализации программ по привлечению частного сектора.

Новая экономическая политика, направленная на вовлечение частного сектора в развитие объектов инфраструктуры, также может быть поддержана региональными институтами развития. Например, для расширения привлечения иностранного капитала правительство Китая запустило серию экспериментальных концессионных проектов по строительству дорог, мостов, объектов водоснабжения и электростанций .

Привлекательная инвестиционная среда является одним из важных факторов для участия отечественных и иностранных инвесторов в инфраструктурных проектах.

На рисунке 1 показана примерная структура программы развития инфраструктуры частным сектором.

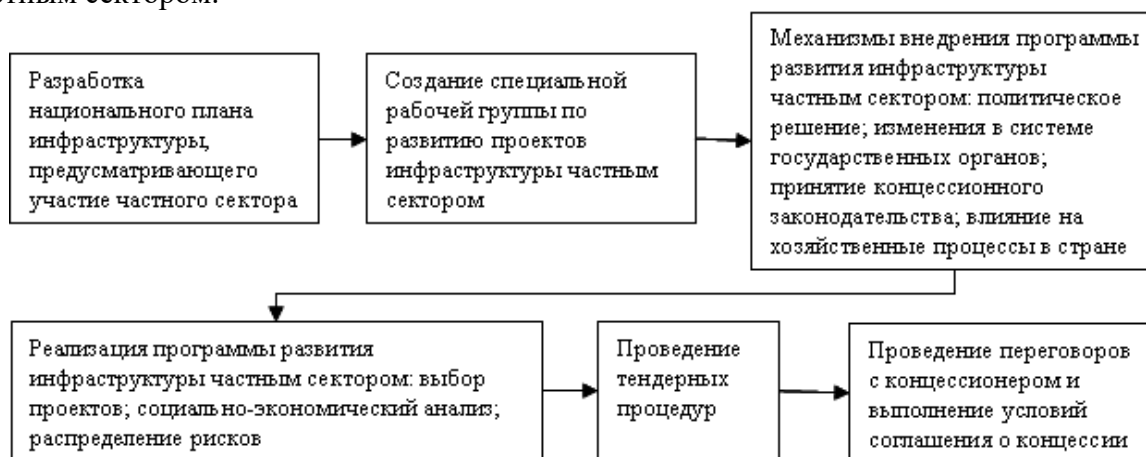

Рисунок 1 - Структура программы развития инфраструктуры частным сектором

Правительства некоторых стран обозначили ряд секторов инфраструктуры, которые открыты для частных инвестиций. Турция, например, указывает следующие области, которые доступны для частного капитала, реализуемым по схемам ВОТ: электростанции, гидроэлектростанции, создание и эксплуатация СЭЗ, мосты и тоннели, автомобильные и железные дороги, порты и аэропорты, телекоммуникации.

Согласно филиппинскому закону BOT, следующие секторы открыты для частных инвестиций: электростанции, автодороги, порты, аэропорты, каналы, дамбы, гидропроекты, водообеспечение, ирригация, телекоммуникации, железные дороги, транспортные системы, промышленные здания и районы, домостроительство, государственные здания, проекты туризма, рынки, бойни, склады, бытовые отходы, информационные технологические системы и инфраструктура баз данных, образование и объекты здравоохранения, канализация, дренажи, и другие инфраструктурные и развивающиеся проекты.

В странах Юго-Восточной Европы был использован пошаговый механизм внедрения программы ПГЧС. При этом следует отметить ключевую роль международных организаций, занимающихся проблемами развития инфраструктуры частным сектором. Данный механизм может послужить наглядным примером для Казахстана в построении стратегических взаимоотношений государства и частных компаний в области развития инфраструктуры.

ЕЭК ООН разработал специальную программу «Regional Flagship Initiative» (далее – «RFI») для развития ПГЧС в инфраструктуре, проводимой согласно Пакту стабильности для Юго-Восточной Европы. Миссия данной программы состоит в: развитии проектов ПГЧС, которые дают выгоды для населения (в средне- и долгосрочном периоде, программа устанавливает цели для увеличения процентной доли в общем объеме частных инвестициях в инфраструктуру); создании поддержки для региональной кооперации в развитие среды для частного финансирования в инфраструктуре; росте понимания среди государственного сектора в новых технологиях проектного финансирования и развитие навыков среди служащих по разработке, содействию и проведению переговоров по проектам, финансируемым из частных источников; создании возможностей для локальных бизнес общин; улучшении правовой и регулятивной базы для соответствия законам стандартам ЕС, установление которых требует устранения конституционных и правовых препятствий для участия частного сектора, также как и создания регулятивных органов, которые свободны от политического вмешательства; усилении координации согласно Пакту Стабильности в области инфраструктуры таким образом, что различные мероприятия международных и двусторонних доноров, международных и региональных финансовых институтов могли обеспечить требуемые результаты.

Программа «RFI» состоит из трех этапов. На первом этапе планируется создание альянса ПГЧС, в состав которого входят представители высшего уровня государственного аппарата, Министерства финансов, экономики и т.д., а также руководители компаний, работающие в сферах инфраструктуры и финансов.

На втором этапе предусмотрено создание стратегических целевых групп для регионального партнерства в проектном развитии. Под покровительством альянса ПГЧС проводятся партнерские встречи в каждом секторе инфраструктуре, по приглашению принимающего правительства. Встречи открыты для всех правительств, экспертов и частных компаний. Эта деятельность проводится совместно с ЕБРР. Целевые группы состоят из двух человек с частного и двух человек государственного секторов.

Первая целевая группа - водообеспечение и другие муниципальные услуги. Программа водоснабжения и очистки отходов на муниципальном уровне с целью развития региональных проектов в различных странах с использованием практики, приобретенной другими региональными органами в области городов Софии и Бухареста. Вторая целевая группа - энергетика. Независимые энергетические проекты уже дают результаты странам и эти схемы должны быть расширены. Акцент должен быть установлен на реконструкции, которая важна для соответствия нормам окружающей среды и эффективности производства энергии. Третья целевая группа - транспорт. Программа для реализации проектов ПГЧС в

строительстве автомобильных дорог и коридорных сетей, портов, железных дорог и аэропортов. Обеспечение коммерциализации услуг инфраструктуры с целью достижения эксплуатации частными компаниями региональных автомобильных дорог, железной дороги и объектов аэропорта. Четвертая целевая группа – телекоммуникации. Развитие ПГЧС в проектах мобильной связи и телефонной инфраструктуры означает соответствие требованиям ЕС, т.е. создание независимого национального регулятора, прозрачного режима лицензирования, универсальных услуг и пр. для обеспечения необходимой структуры для частного финансирования. Для этого государства должны достигнуть консенсуса по общим процедурам для разрешения доступа частным операторам.

Целью создания стратегических целевых групп для регионального партнерства является развитие приоритетных проектов. Это будет достигнуто несколькими путями. Во-первых, члены целевой группы вносят приобретенный опыт в проекты для развития подобных проектов в регионе. Во-вторых, представители правительства представляют проекты, которые могут быть реализованы частным сектором для первоначальной оценки. В-третьих, члены целевой группы определяют уровень государственного участия и поддержки, для того чтобы сделать проект жизнеспособным. В-четвертых, участники оценивают возможности региональной кооперации в развитии таких проектов. Наконец, целевые группы проводят оценку правовых и институциональных требований для развития таких проектов.

Процесс гармонизации региональной правовой и регулятивной базы предполагает, что для развития правовой и регулятивной структуры региона при содействии ЮНСИТРАЛ проводится региональный симпозиум по правовым вопросам в отношении ПГЧС. Этот симпозиум открыт для правительств, юристов и экспертов из частного сектора. Симпозиум устанавливает руководящие принципы к законам в области концессий, секторного регулирования, разрешению споров и арбитражу и процедурам, предлагающим проекты на основе ПГЧС.

Очень важно, когда правительства знают, как защитить свои интересы и своих граждан при проведении переговоров с опытными представителями частного сектора, иначе желаемые результаты (хорошее качество и приемлемые тарифы) не будут достигнуты. Большинство из этих проектов носят долгосрочный характер и некачественно проведенные переговоры по таким проектам могут внести проблемы в среднесрочном или долгосрочном периоде. Для решения таких проблем проводятся региональные тренинги для сторон, участвующих в переговорах, используя опыт реализованных проектов ПГЧС. Также предусматривается организация учебных поездок в страны, которые уже инициировали ПГЧС.

Развитие структуры ПГЧС внутри правительств предполагает, что государственные органы нуждаются в совместной выработке структуры общих правил, политики и методов, координируемых и руководимых центральным органом. Такой орган должен стать примером для государственного сектора и местом по принципу «one-stop-shop» для частного сектора. Такие взаимоотношения с течением времени обеспечивают ясность и эффективность в отношении проектов ВОТ или концессии. Это вносит меньший риск и более точные объемы финансирования, которые ведут к лучшей стоимости денег и меньшим тарифам с потребителей. Координирующий орган, который регулирует политику и приобретает опыт от реализованных проектов, обычно создается при Минфине или при Премьер-министре. Для достижения правительствами таких результатов, Группа по развитию проектов по схемам ВОТ ЕЭК ООН рекомендует государствам создать целевую группу по ПГЧС для развития проектов на основе ПГЧС. Затем проводятся тренинги по созданию и развитию таких групп, структуры и методов развития проектов и программы по

оценке проектов. Программа будет основываться на опыте не только западных стран, но также и стран с транзитной экономикой, где такие программы уже развиваются.

На третьем этапе предусмотрено создание регионального комплекса ПГЧС. Впоследствии с ростом региональной кооперации будут созданы условия для развития общей структуры кооперации. Предполагается организовать целевые группы по ПГЧС для других стран. Они будут основаны в качестве партнерства путем содействия ЕЭК ООН через трастовые фонды и взносы стран-участников, пропорционально экономическому размеру страны. Такое партнерство будет иметь следующие выгоды: вклад от всех стран в регионе; важный сигнал для инвесторов; создание услуг соответствующего качества для стран, которые очень малы или имеют проекты небольшого размера (это даст стране дополнительный рычаг в привлечении инвестиций); оказание помощи в проведении переговоров для соблюдения интересов государства; качественно подготовленные проекты; гарантии инвесторам в успешной реализации проектов.

Ключевыми партнерами в реализации программы «RFI» являются: Группа по развитию проектов по схемам ВОТ ЕЭК ООН, ЕБРР, организация «Инициатива кооперации в Юго-Восточной Европе», ЮНСИТРАЛ, ОЭСР.

В Казахстане уже есть предпосылки внедрения программы привлечения частного сектора к развитию инфраструктуры, которые могут оказать позитивное влияние на весь ход реализации программы. В первую очередь это желание частных компаний реализовывать проекты инфраструктуры различного масштаба, а также наличие законодательной базы по инвестиционной деятельности и отдельной главы в Налоговом кодексе, предусматривающей предоставление инвестиционных налоговых преференций по объектам инфраструктуры согласно Перечню приоритетных видов деятельности. Однако отсутствие законодательной базы по концессиям является главным препятствием в эффективном привлечении инвестиций в инфраструктурные проекты.

Принятие программы ПГЧС может служить альтернативой одного из методов государственного финансирования инфраструктуры в стране за счет использования рынка ценных бумаг, а именно путем выпуска облигаций местных исполнительных органов. Применение данного механизма финансирования могут себе позволить только те регионы страны, которые являются донорами для государственного бюджета. При этом все риски по проекту ложатся на государственный сектор, а именно на местные исполнительные органы. В дополнение к этому местным исполнительным органам приходится выплачивать вознаграждение в виде процентной ставки от стоимости облигации.

Согласно [2,3], в современной практике ПГЧС имеется две принципиально отличные друг от друга как по методике, так и по глубине происходящих изменений схемы институциональных преобразований в сфере отношений государства и бизнеса. Первая из них связана с формированием институтов, соответствующих рыночной экономике и новому месту государства в хозяйственной жизни, по существу, с «нуля». Эта схема реализуется в странах СНГ и в некоторых развивающихся странах. Вторая схема представляет собой структурную адаптацию имеющейся институциональной среды к изменившимся концепциям развития, приоритетам и условиям хозяйственной деятельности государства. Разработка и эволюционное вращение новых принципов, норм и правил в действующие институты происходит либо в контексте декларируемой новой экономической политики государственного регулирования (Великобритания, Новая Зеландия, Аргентина, другие страны Латинской Америки), либо в рамках приспособления, видоизменения, дополнения существующей системы государственного управления (США, Канада, Япония, страны ЕС). Кроме отмеченных, по такому пути идут новые индустриальные страны (Республика Корея, Тайвань и др.), а также некоторые из

развивающихся стран с определенным, но недостаточным для установления партнерских связей «государство-бизнес» уровнем развития рыночных отношений.

Наиболее типичным и характерным примером эволюционного вращивания партнерств в сферу государственной собственности, в частности в транспортной инфраструктуре, дает Великобритания, которая на государственном уровне приняла новую доктрину приватизации государственной собственности под названием «Инициатива частного финансирования».

Во многих странах привлечение частного сектора к развитию инфраструктуры с целью создания конкуренции последовало после внесения изменений в законодательные акты, регулирующие монополии и запрещающие или ограничивающие участие частного сектора. В таблице 3 приведены примеры реформ рыночной структуры в различных странах.

Таблица 3 - Примеры реформ рыночной структуры в различных странах

Сектор	Реформа	Страна
Энергетика	Отделение производства от транспортировки и создание конкуренции в производстве	Аргентина, Австралия, Колумбия, Новая Зеландия, Великобритания
	Свободный доступ к производству	Аргентина, Австралия, Колумбия, Новая Зеландия, Великобритания, США
Газ	Отделение производства и снабжения от транспортировки и дистрибуции	Аргентина, Колумбия, Мексика
	Свободный доступ к транспортировке газа	Чили, Германия, Новая Зеландия
Телекоммуникации	Отделение локальных услуг от дальних	Аргентина, Гонконг, США
	Свободный доступ к основным услугам	Австралия, Чили, Новая Зеландия, Великобритания
Железная дорога	Отделение инфраструктуры пути от подвижного состава	Швеция, Великобритания
	Разделение ж/д линий по географическому принципу	Аргентина, Мексика

Согласно проведенному анализу развития отраслей, входящих в производственную и социальную инфраструктуру РК, в стране происходит процесс создания конкуренции в ранее монопольных средах.

В то же время необходимо тщательно взвесить ожидаемые затраты и результаты таких изменений. Затраты могут включать издержки, связанные собственно с изменением, и издержки, обусловленные функционированием новой схемы, в частности более высокие затраты на координацию, например, в связи с более сложным планированием, технической стандартизацией и регулированием. С другой стороны, результаты могут включать новые инвестиции, более совершенные или новые услуги, более широкий выбор и более низкие экономические затраты.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

Стиглиц Дж. Ю. Экономика государственного сектора/Пер. с англ. - М.: Изд-во МГУ: ИНФРА-М, 1997. - С. 16, С. 189-190, С. 14-15.

Федулов Д. В. Государственно-частное партнерство как инструмент управления социально-экономическим развитием муниципальных образований / Д. В. Федулов, А. А. Победин // Вопросы управления. – 2015. – Том № 5. – С. 66–72.

Житяева Е. С. Формы, модели и механизмы реализации инвестиционных проектов на основе государственно-частного партнерства/ Е. С. Житяева, М. С. Гусева // Региональное развитие: Электронный научно-практический журнал. – 2016. – № 5(17)

УДК 338.45

ЦИФРОВОЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО КАК ДВИГАТЕЛЬ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ И РОСТА

Гельманова Зоя Салиховна,

канд. экон. наук, профессор, Карагандинский индустриальный университет

Габитов Ильдар Мидхатович,

канд. экон. наук, доцент, Уфимский университет науки и технологий

Файзуллин Ильдар Риязович,

аспирант, Уфимский нефтяной университет

***Аннотация:** В статье даются определения того, какой тип предпринимательства мы имеем в виду и в каком контексте. Мы живем в постиндустриальную цифровую эпоху, в условиях интенсивной и растущей экономической глобализации, под влиянием постоянного и стремительного появления новых информационных и коммуникационных технологий, процесса цифровизации экономики. Признание этой неявно динамичной, меняющейся и конкурентной среды важно для понимания того, что значит быть предпринимателем сегодня. Рассматривается роль информационных и коммуникационных технологий в постиндустриальную цифровую эпоху и среда сотрудничества участников и конкуренции.*

***Ключевые слова:** предпринимательство, инновации, технологии, предприниматель, концепции, экосистема*

Предпринимательство анализировалось в большом количестве дисциплин социальных наук – экономической истории, психологии, социологии и антропологии[1]. Три экономиста, представляющие три основные интеллектуальные традиции (немецкая, чикагская и австрийская школы), предложили наиболее признанные идеи для определения предпринимательства: роль инноваций в экономической системе и «разрушительное созидание», т. е. «процесс промышленной мутации, который беспрестанно революционизирует экономическую структуру изнутри, беспрестанно разрушая старую и беспрестанно создавая новую[2]; факторы риска и неопределенности[3]; и предприниматель как бдительный человек, способный определить возможности посредством «спонтанного обучения»[4].

Работа Schumpeter Joseph является основным теоретическим справочником по изучению предпринимательства. Предпринимательство — это проявленная способность и готовность людей самостоятельно, в командах, внутри и за пределами существующих организаций воспринимать и создавать новые экономические возможности (новые продукты, новые методы производства, новые организационные схемы и новые комбинации продуктов и рынков), и внедрять свои идеи на рынке, в условиях неопределенности и других препятствий, но принимая решения о размещении, форме и использовании ресурсов и институтов» [5]. Таким образом, предприниматель является проводником изменений, мотивированных «волей к победе: импульсом к борьбе, стремлением доказать свое превосходство над другими, добиться успеха не ради плодов успеха, а ради самого успеха[5]. Наконец, есть радость творчества, достижения цели или просто проявления своей энергии и изобретательности»[2]. Schumpeter Joseph считает, что экономическое развитие посредством инноваций приводит не к накоплению капитала, а к новым комбинациям, осуществляемым предпринимателем: «осуществление новых комбинаций означает, следовательно, просто различное использование существующих в экономической системе запасов производительных сил. означает...» [2]. Он различал пять

различных типов новых комбинаций: через введение а) нового продукта, б) нового метода производства, (в) нового рынка, (г) нового источника поставок сырья или полуфабрикатов, и е) новая организационная структура.

Расширяя эту концепцию, Auerswald Philip определял предпринимательство как «феномен, по своей сути неравновесный, который имеет место в мире, характеризуемом неопределенностью, асимметричной информацией, неделимостью и ненулевыми транзакционными издержками» [6]. Isenberg Daniel вспоминает о социальных и экономических трениях, порождаемых предпринимателями, и предупреждает, что «[политические] лидеры должны думать честно, если поощрение предпринимателей бросить вызов статус-кво является ценой, которую они готовы заплатить за преимущества предпринимательства» [7].

Таким образом, наш профиль предпринимателя 21 века — это личность, способная воспринимать, создавать и присваивать исключительную ценность [7]. Образованный и информированный, связанный, сетевой, открытый и с глобальным видением; творческий, инновационный, цифровой абориген; вдохновленный возможностью, а не отчаянный или действующий по необходимости [8]. Желание и приверженность преобразованию и улучшению своей среды, обмену и сотрудничеству во имя процветания, соперничеству без желания доминировать и не только для собственной выгоды, но и посредством социального предпринимательства для достижения таких целей, как устойчивое и устойчивое инклюзивное экономическое и социальное развитие их ближайшее окружение, их регион, их страна или мир.

Это прорывной предприниматель, способный обнаружить, а не воспроизвести новый продукт, услугу или процесс, и способный вывести его на рынок; способны работать в междисциплинарных командах для решения все более сложных задач. Этим предпринимателям не обязательно быть изобретателями или экспертами в области сложной технологии или инновационного нового языка программирования. Им нужно только быть «исполнителями», способными преобразовывать видения в реальность посредством непрерывного и быстрого процесса обучения, повторения и проверки или бережливого стартапа [9]. По определению, стартап (будь то низкотехнологичный или высокотехнологичный) — это технологическая компания, которая требует первоначальных небольших инвестиций, но имеет высокий потенциал роста или масштабирования и для создания (новых) качественных рабочих мест.

Информационное общество или цифровая эпоха, цифровая революция, технологическая революция или интернет-революция, третья или четвертая промышленная революция, постиндустриальная эпоха — все это понятия, связанные с влиянием новых информационных и коммуникационных технологий на наше общество в политической и социальные термины, в зависимости от того, где мы делаем акцент или в какой период времени: достижения в области электроники и автоматизации в первой половине 20 века, экспоненциальное увеличение возможностей обработки и хранения данных, развитие, расширение и универсализация Интернета и создание новых цифровых платформ, объединяющих миллиарды людей, или, совсем недавно, достижения в области искусственного интеллекта.

Для Nye Joseph S. [3] ключевым фактором является резкое сокращение стоимости и времени создания, обработки, передачи и поиска информации. Информация является источником власти, который теперь более доступен, чем когда-либо, что приводит к распространению власти государств среди социальных или частных субъектов. Cohen Jared; Schmidt Eric [10] указывают, что «что может вас удивить, так это то, насколько незначительными некоторые достижения в области технологий в сочетании с усилением связи и взаимозависимости между странами заставят ваш мир чувствовать

себя [10]. Auerswald Philip [6] считает, что «сейчас, после четырех столетий неуклонного развития науки, инноваций и организации общества, передовые технологии наконец достигают сердца человеческого сообщества. Никогда раньше у большего числа людей не было больше возможностей создавать ценность для общества и для себя, чем сегодня. Новые технологии коммуникации и сотрудничества позволяют не только новаторам - одиночкам, но и всему населению объединяться и творить в ранее невообразимых масштабах» [6]. Говорить о новой цифровой экономике — значит говорить об Интернете, пропускной способности, мобильных технологиях и приложениях или оборудовании. Непрерывный прогресс в этих сферах, отмеченный увеличением инвестиций в образование, исследования и разработки, в науку и технику, ускорит и усилит эту трансформацию.

Экономическое распространение Интернета оценивается в 4,2 трлн долларов США, и одна только отрасль, связанная с «Интернетом вещей» (IoT), может обеспечить увеличение экономического роста и повышения эффективности на 11,1 трлн долларов в 2025 году. Тем не менее, не все регионы в равной степени выигрывают от такого прироста. С одной стороны, существует цифровой разрыв между развитыми и развивающимися странами, а в последних — между городскими и сельскими районами, прежде всего в широкополосном доступе; [11] с другой стороны, сохраняется несоответствие между соотношением доступа или использования Интернета между мужчинами и женщинами [12]. Быстрое развитие технологий и их влияние на людей также вызвало обсуждение таких тем, как уничтожение рабочих мест, неравенство и экономический прогресс. Поэтому Brynjolfsson and McAfee [13] оптимистично утверждают, что выгоды появятся, когда учреждениям и людям удастся оптимизировать истинный потенциал технологической революции последних десятилетий. С другой стороны, Gordon Robert J. [14] настроен пессимистично и считает, что технологические изменения не повлияли на другие изобретения, такие как электричество, самолеты или антибиотики.

Интересно наблюдать за влиянием цифрового мира на динамику и закономерности глобализации. Хотя раньше в торговле преобладал традиционный поток товаров, услуг и финансов, теперь больший вес приобретает поток данных и информации, связанный с цифровизацией экономики и созданием новых цифровых платформ. Эта трансформация происходит в двух измерениях: во-первых, к этому процессу постепенно присоединяются все больше стран с переходной экономикой и развивающихся стран, который перестал быть однонаправленным явлением, исключая более развитые экономики, хотя последние все же имеют больший вес; [15] и, во-вторых, игроками больше не являются исключительно правительства или крупные транснациональные корпорации, а скорее любой предприниматель или физическое лицо имеет инструменты и платформы, чтобы заявить о себе и получить доступ к глобальному рынку. По данным Глобального института McKinsey [15], с 2005 только по 2014 год транснациональная пропускная способность увеличилась с 4,7 до 213 терабит в секунду. Влияние потоков данных на валовой внутренний продукт на глобальном уровне превзошло влияние потоков товаров [15], и, как это ни парадоксально, считается, что влияние первых может быть более решающим для роста экономики в страны на периферии глобальной сети потоков данных, чем страны, занимающие центральные позиции [15]. Технологии, предпринимательство и человеческий капитал — это понятия, вес которых должен возрастать в сочетании компонентов или инструментов национальной мощи государств [16]. Правительства должны вкладывать свои усилия в людей, их инновационный потенциал и знания, применяя всесторонний позитивный подход.

Инновационный бизнес не может развиваться в вакууме [17], нужна благоприятная среда сотрудничества участников и конкуренции. Moore James подчеркнул, что компании

соревнуются не только в эффективности и результативности, но и в постоянных инновациях. Поскольку проблемы, которые необходимо решить, становятся все более сложными, они не могут изменить мир сами по себе, но должны искать партнеров и сотрудников, чтобы оставаться конкурентоспособными, что он назвал «распределенным творчеством», что означает, что предприятия могут и должны открываться для потенциальных участников. и творческие участники со всего мира [17] .

Благоприятной основы или конкретного единичного акта поддержки создания стартапов или быстрорастущих предприятий, как, например, создание конкретных направлений финансирования, недостаточно. Необходим более целостный, системный подход. Столь же важным, если не более важным, является продуктивное и кооперативное взаимодействие [18] , возникающее между различными участниками через сети — предприниматели, бизнес-ангелы, наставники, инкубаторы, университеты или исследовательские центры — которые имплицитно становятся средствами передачи. Также необходимы люди, которые связывают людей/бизнес и оказывают влияние, хотя нет причин, по которым они должны быть предпринимателями [7]. Создание такой динамичной открытой экосистемы способствует созданию, развитию и росту компаний или стартапов.

В существующей литературе [19] определяют предпринимательскую экосистему как «набор взаимосвязанных субъектов предпринимательства (как потенциальных, так и существующих), предпринимательских организаций (например, фирм, венчурных капиталистов, бизнес-ангелов, банков, институтов ,университетов, и предпринимательские процессы (например, коэффициент рождаемости бизнеса, количество быстрорастущих фирм, уровни «предпринимательства-блокбастера», количество серийных предпринимателей, степень продажного менталитета внутри фирм и уровни предпринимательских амбиций), которые формально и неформально объединятся, чтобы связывать, посредничать и управлять производительностью в местной предпринимательской среде».

Тем не менее, инфраструктуры и технопарков недостаточно. Снижение затрат на связь, вызванное Интернетом и его новыми цифровыми платформами, также позволяет предпринимателям работать и сотрудничать виртуально, в режиме онлайн, с остальными субъектами из других частей мира, открывая доступ к более полной и качественной информации. Быстрый технологический и научный прогресс, а также разработка новых бизнес-моделей поднимают важность быть в курсе событий до критического уровня. Следовательно, анализ предпринимательства с помощью подходов, основанных на работе сети, неизбежен.

Отчет [19] обнаруживает как положительную корреляцию (0,62) между высокоэффективным продуктивным предпринимательством и богатством (хотя это не всегда так в странах с природными ресурсами), так и сильную корреляцию (0,79) между предпринимательством и цифровыми технологиями. По его оценкам, увеличение глобального индекса предпринимательства (GEI) каждой страны на 10% окажет влияние на мировой ВВП в размере 22 триллионов долларов США [19] .

Промышленная революция, которую мы переживаем, является цифровой. Цифровая экономика присоединяется к традиционной экономике и быстро распространяется по планете. Новые технологические тенденции — искусственный интеллект, робототехника, облачные вычисления, финтех, сетевые технологии или Интернет вещей (IoT), связанные с 3D-печатью, — открывают беспрецедентный горизонт возможностей для человека. Цифровизация экономики является фундаментальным механизмом инноваций, конкурентоспособности и роста в современном мире, что, в свою очередь, требует процесса адаптации и трансформации.

Цифровое предпринимательство, согласно наиболее распространенному определению, охватывает все новые предприятия и ранее существовавшие компании, которые были «преобразованы» или преобразованы и которые создают экономическую и социальную ценность с помощью цифровых технологий. Цифровые компании характеризуются высокой интенсивностью использования новых цифровых технологий (в частности, решений для социальной сферы, больших данных, технологий мобильных телефонов и облачных технологий) для улучшения бизнес-операций, создания новых бизнес-моделей, улучшения бизнес-аналитики и работы с клиентами и партнеры [20]. Он опирается на пять столпов: базу цифровых знаний и рынок ИКТ; благоприятная для цифрового бизнеса среда; доступ к финансам; цифровые навыки и электронное лидерство; и культура предпринимательства.

Тем не менее, как это ни парадоксально, эта трансформация имеет две стороны. С одной стороны, обществу знаний потребуются сотни тысяч новых рабочих мест, которые в основном достанутся молодежи, ищущей работу. Многие из них будут участвовать в так называемой гиг-экономике. С другой стороны, признается, что компьютеризация и автоматизация сократят рабочие места — при отсутствии четких альтернатив для их замены — и что неравенство может резко возрасти в краткосрочной перспективе [21].

Для некоторых авторов ключ к решению этих проблем и, таким образом, к глобальному процветанию лежит не столько в создании рабочих мест, требующих цифровых навыков. Он состоит в расширении возможностей, предоставляемых цифровым прорывом, в рамках «хорошей экономики»: предприимчивой экономики, поддерживаемой сильным, реальным ростом, влекущим за собой прогресс и процветание и с инструментами перераспределения богатства [22].

Цель должна состоять в том, чтобы увеличить потенциал экономики (т.е. «вырастить пирог») или расширить границы производственных возможностей — возможных комбинаций производственных факторов или технологий, при которых достигаются максимальные уровни производства. Статического повышения эффективности — роста производственных/технологических факторов в пределах экономических границ или максимального использования ресурсов в данный момент — недостаточно.

Благодаря новым информационным и коммуникационным технологиям результаты, полученные на основе скорости, интенсивности и масштаба взаимодействия всех агентов, а также информации, к которой они могут получить немедленный и одновременный доступ, могут быть более решающими, чем результаты, достигнутые в ходе предыдущих промышленных революций.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

- 1.Swedberg, Richard (2000). Entrepreneurship: The social science view. Oxford University Press.
- 2.Schumpeter Joseph A. (1942). Theory of Economic Development.
- 3.Nye Joseph S. (2011). The future of power. Public Affairs.
- 4.Ткаченко А.А. Кирцнерианское предпринимательство//Большая российская энциклопедия,2004 -2017. URL: <https://bigenc.ru/economics/text/2067819>(дата обращения 20102022)
- 5.Wennekers, S., Thurik, R. (1999). Linking Entrepreneurship and Economic Growth Small Business Economics.
- 6.Auerswald Philip (2014). Enabling Entrepreneurial Ecosystems. P. David Audretsch, Al Link, and Mary Walshok, eds. (2014). The Oxford Handbook of Local Competitiveness. Oxford University Press.

7. Isenberg Daniel. (2013). Worthless, Impossible and Stupid: How Contrarian Entrepreneurs create and capture extraordinary value. Harvard Business Review Press.
8. Motivational Index в Global Entrepreneurship Monitor URL: <http://www.gemconsortium.org/report>(дата обращения 20.10.2022)
9. Blank Steve, Dorf Bob (2014), The Startup Owner's Manual: The Step-by-Step Guide for Building a Great Company. K&S Ranch.
10. Cohen Jared; Schmidt Eric (2014). The New Digital Age: Transforming Nations, Business, and our Lives. Vintage Books.
11. Отчет «Измерение информационного общества», МСЭ (2015 г.). URL: <https://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Documents/publications/misr2015/MISR2015-ES-R>.(дата обращения 10.20.2022)
12. Факты и цифры МСЭ в области ИКТ (2016 г.) URL: <https://www.itu.int/ru/mediacentre/Pages/2016-PR30.aspx>(дата обращения 10.20.2022)
13. Brynjolfsson Erik; McAfee Andrew (2014). The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies. W. W. Norton & Company.
14. Gordon Robert J. (2016). The Rise and Fall of American Growth: The U.S. Standard of Living since the Civil War. Princeton University Press.
15. Глобальный институт McKinsey, Отчет о цифровой глобализации (2016 г.).
16. RAND Corporation (2000). Измерение национальной мощи в постиндустриальную эпоху.
17. Moore James, (1993). Predators and Prey: A New Ecology of Competition. Harvard Business Review.
18. Всемирный предпринимательский конгресс, 2014 г. URL: <http://moscowmanege.ru/kongress-predprinimatelej/>(дата обращения 20.10.2022)
19. Глобальный институт предпринимательства и развития, Глобальный индекс предпринимательства, 2017 г. С. 16-18.
20. Европейская комиссия. URL: <https://ec.europa.eu/growth/tools-databases/dem/monitor/project-description>(дата обращения 20.10.2022)
21. Benedikt, Carl; Osborne, Michael A. (2013). The Future of Employment. How susceptible are Jobs to computerisation? Oxford University.
22. Auerswald, Philip (2012). The Coming Prosperity: How Entrepreneurs are transforming the global economy". Oxford University Press.

Айсағалиева Айнәзи Серікқызы

бакалавриат, мамандығы: «Құқықтану»

Ғылыми жетекшісі - Джумабаева Қ.А., PhD докторы, қауымдастырылған профессор
«Тұран» Университеті,
Алматы, Қазақстан

***Аңдатпа:** Мақалада қазіргі таңда Қазақстан аумағында жүргізіліп жатырған шағын және орта кәсіпкерліктің даму болашағы жайлы сөз қозғалады. Шағын және орта кәсіпкерлікті дамытуда мемлекет тарапынан көрсетіліп жатырған мүмкіншіліктер мен бағдарламалар туралы айтылады.*

***Тірек сөздер:** кәсіпкерлік, бағдарлама, статистика, нормативтің құқықтық актілер.*

Шағын және орта кәсіпкерлік (ШОБ) кез келген елдің экономикасының тірегі болып табылады. ШОБ экономикалық белсенді халықты жұмыс орындарымен қамтамасыз етеді, инновацияларды дамытады және өндірістерді әртараптандырады. Мемлекет басшысы Қ.Тоқаев Қазақстан халқына жолдауында тиімді шағын және орта бизнес әлеуметтік-экономикалық және саяси өмірде маңызды рөл атқаратын қалалар мен ауылдарды дамытудың берік іргетасы екенін атап өтті. Сондықтан шағын және орта бизнесті дамыту мәселесі еліміздегі басты басымдықтардың бірі болып табылады.

Қазақстан Республикасының бүгінгі таңда алдына қойып отырған бірден-бір мақсат-міндеті-Қазақстан аумағында шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту. Қазіргі уақытта Қазақстанда жүргізіліп жатқан экономикалық қайта құрудың бір жаңа тенденциясы шағын және кәсіпкерліктің қалыптасуы мен өсуі болып табылады. Шағын және орта кәсіпкерлік нарықтық құрылымдардың дамуындағы маңызды құбылыстардың бірі және оның негізгі құрамдас бөлігі.[1]

Қазақстандағы шағын және орта кәсіпкерлік нарықтық басқару тәртібін ұйымдастырудың таптырмас құрамдас бөліктері ғана емес, сонымен бірге қоғамды әлеуметтік қайта құрудың ерекше маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Ол экономикадағы бәсекеге қабілетті белсенділікті сақтауға жәрдемдеседі, қоғамның жаңа әлеуметтік құрылымын дамытады. Елдің тұрақты экономикалық прогресінде шағын және орта кәсіпкерліктерді дамыту маңызды рөл атқарады, себебі Қазақстанда шағын және орта кәсіпкерлікті дамытудың атқаратын қызметі ерекше. Сол себепті, еліміздің елбасы, тұңғыш президенті Н.Ә.Назарбаев 1997 жылы 6 наурызда "шағын және орта кәсіпкерлікті күшейту және оның жұмысын активациялау" жарлығы жарық көрген болатын. Жарлық шыққаннан кейін Республикамызда шағын және орта кәсіпкерлікті қолдау мақсатында толыққанды жағдай жасала бастады. Сол уақыттан бері елімізді шағын және орта кәсіпкерлікпен айналысамын деуші субъектілер саны күннен-күнге артуда. "Шағын және орта кәсіпкерлікті қолдау мен оны дамыту" бағдарламасының негізгі мақсаты- шағын және орта кәсіпкерліктің елімізде қарқынды дамуы. Ал, қазіргі уақытта Қазақстандағы шағын және орта кәсіпкерліктің жағдайына келетін болсақ, 2019 жылғы желтоқсан айындағы статистикаға сәйкес, Қазақстан аумағында 2 миллионға жуық шағын және орта кәсіпкерлік субъектілері тіркеліп, қызмет етуде. Қазақстанда шағын және орта кәсіпкерлік субъектілері саны өсуімен қатар, олардың ұлттық экономикаға да тигізіп отырған пайдасы артуда. Мемлекет тарапынан осындай қолдаулардың арқасында қазіргі кезде 2015 жылдан 2021 жылға дейінгі кезең аралығында Қазақстандағы шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту онынан нәтиже беріп, даму үстінде. 2021 жылғы статистикаға сүйенсек, елімізде жалпы ішкі өнімдегі шағын және орта кәсіпкерліктің үлесі 7,9%-ға артты деседі.[2]

Қазақстан Республикасындағы шағын және орта кәсіпкерлікті табысты дамыту үшін мемлекеттік қолдау механизмі әзірленді, ол үш элементті қамтиды:

1. Шағын және орта кәсіпкерлікті дамытуға бағытталған заңдар, нормативтік актілер, жоспарлар;
2. шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту жөніндегі мемлекеттік саясатты тиімді басқаруға және жүзеге асыруға міндетті мемлекеттің институционалдық құрылымдары;
3. шағын және орта кәсіпкерлікті ілгерілету үшін коммерциялық және коммерциялық емес корпорациялардан тұратын шағын кәсіпкерлікті үйлестірудің ұлттық инфрақұрылымы.

«Бизнестің жол картасы-2020» бағдарламасы елімізде кәсіпкерлікті дамыту саясатын жүзеге асырудың маңызды құралы болып табылады және Қазақстан экономикасын дамытудың әлеуетті негізін құрайтын шағын және орта кәсіпкерлікке көптеген мүмкіндіктер береді. Сондай-ақ шағын және орта кәсіпкерлік еліміздегі жұмыссыздық мәселесін шешудегі бірден-бір негізгі нысан. «Бизнестің жол картасы-2020» бағдарламасы енгізіліп, жүзеге асқаннан бері, елімізде жұмыссыздық саны азайып, тұрғындардың табысы арта бастады және шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту жолында "Даму" кәсіпкерлікті дамыту қоры қызмет атқаруда. Шағын және орта кәсіпкерлік ауылдық жерлерде де даму үстінде, бұл тараптан жұмыстарды "Ауыл шаруашылықты қаржылық қолдау қоры", "Продкорпорация" АҚ жүзеге асырып жатыр. [3]

Қорытындылай келе, еліміздің тұрақты экономикасы үшін шағын және орта кәсіпкерлікті жетілдіру біз үшін өте маңызды. Әлемдік статистикада дәлелденгендей, қазір көптеген мемлекеттер дағдарысқа ұшырауда, сол себепті де шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту қажеттілігі туындап жатыр. Шағын және орта бизнес адал бәсекелестікке үлкен үлес қосады. Ал кәсіпкерлердің мемлекет ұсынып отырған қолдау құралдары туралы білуі өте маңызды, өйткені бүгінгі таңда елімізде бизнестің дамуы және оның экономикада орнығуы ел үшін де, кәсіпкер үшін де үлкен рөл атқарады. Дамыған шағын және орта кәсіпкерліксіз мемлекеттердің макроэкономикалық жағдайының тұрақтылығы туралы айту қиын. Соның нәтижесінде тәуелсіздік таңының өзінде-ақ Қазақстанда шағын және орта кәсіпкерлік экономиканың маңызды саласы ретінде айқындалды. Шағын және орта кәсіпкерлікті жан-жақты қолдау қашанда мемлекеттік саясаттың басымдығы болып табылады.

[4]

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан тұңғыш президенті **Н.Ә. Назарбаевтың** Қазақстан халқына жолдауы «Қазақстан-2050» стратегиясы
2. [Электр. Ресурс] <https://informburo.kz/kaz/shayn-zhne-orta-biznes-zhadayy-zhne-ony-alpyna-keltrud-3-zholy-leumettk-zertteu.html> (16.10.22)
3. Статистика агентігінің арнайы сайты www.ontustik.stat.kz (16.10.22)
4. Қазақстан Республикасы Президенті **Н.Ә. Назарбаевтың** Қазақстан халқына Жолдауы, 2016 ж.

УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ РОССИЙСКИХ ГОРОДОВ: ИННОВАЦИОННАЯ АКТУАЛИЗАЦИЯ АСПЕКТОВ СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПЛАНИРОВАНИЯ

Богомолова Ирина Викторовна

кандидат экономических наук, доцент кафедры государственного управления и менеджмента Волгоградского института управления - филиал РАНХиГС;

Богомолов Сергей Александрович

кандидат технических наук, старший преподаватель кафедры сельскохозяйственного строительства и экспертизы объектов недвижимости ФГБОУ ВО РГАУ-МСХА имени К.А. Тимирязева

***Аннотация:** стратегическое планирование является одной из главных функций управления территориями различного уровня и масштаба. В Российской Федерации необходимость стратегического планирования закреплена Федеральным законом от 28.06.2014 г. №172 «О стратегическом планировании в Российской Федерации». Документ устанавливает правовые основы стратегического планирования в России, координацию государственного и муниципального стратегического управления и бюджетной политики.*

***Ключевые слова:** стратегическое планирование, инновации, экономика городского строительства и хозяйства.*

Проблема обеспечения устойчивого развития городов и населенных пунктов является общемировой и в этой связи перед органами власти всех стран и континентов стоит задача реализации инновационных установок ООН, согласно которым стратегии устойчивого развития должны отвечать критериям конкурентоспособности, устойчивости, жизнеспособности и инклюзивности [1]. В современных исторических и политических условиях развития эти позитивные установки нуждаются в совершенствовании, и автор убежден в необходимости их дополнения еще двумя условиями: безопасности и перспективности.

Представляется, что внимание к проблемам развития городов-миллионников со стороны федеральных и региональных властей представляется недостаточным, что территории, которые исторически являются культурными, историческими, спортивными, административными и т.д. центрами, в которых расселены 27% населения России, нуждаются в законодательном закреплении своего особого статуса и пересмотра сложившейся практики межбюджетных отношений [2]. Стратегическое планирование крупных городов не должно ограничиваться только отраслевым планированием, а должно включать социальные, экономические и экологические аспекты, причем основными условиями должны стать их равноправие и комплексность исследования и прогнозирования.

Развитие крупных городов возможно путем применения инновационных инструментов обеспечения их устойчивого развития через разработку и внедрение организационных, экономических, административных мер и мероприятий. Администрацией Волгограда разработана модель создания региональных территорий предпринимательской устойчивости, являющаяся продолжением и модификацией действующей в Волгограде на муниципальном уровне схемы создания территорий предпринимательской активности. На данных территориях специальным Решением Волгоградской городской Думы создан преференциальный режим, позволяющий в течение 5 лет не платить налоги, направляемые в местный бюджет. Полученная экономия по условиям, прописанным в Решении Волгоградской городской Думы, направляется на расширение и обновление производства, на пополнение оборотных средств предприятия.

Планирование устойчивого развития территорий видится через модернизацию подходов к индикативному планированию. Представляется безальтернативным применение индикаторов устойчивого территориального развития при разработке перспективных планов развития крупных городов с учетом их функциональной специфики с использованием методики определения перечня индикаторов устойчивого развития и их количественных (пороговых) значений [3]. В настоящее время существует несколько подходов к выбору и определению величины индикаторов. Предлагается при определении перечня индикаторов использовать метод экспертных оценок. На первом этапе специалистами экономических служб органа местного самоуправления выводится проектный список индикаторов устойчивого развития города, отвечающих, с одной стороны, критериям конкурентоспособности, устойчивости, безопасности, жизнеспособности, перспективности и инклюзивности, а с другой стороны – критериям экономической, социальной и экологической сферы. В качестве экспертов выбирают представителей власти, бизнес-сообществ, гражданское общество и население. В большинстве своем это могут быть члены Генерального Совета или Экспертного совета города (если такие общественные органы имеются). Они путем анонимного анкетирования выбирают наиболее прогрессивные показатели – индикаторы, которые в дальнейшем проходят количественную оценку специалистами соответствующих подведомственных служб. Данный список индикаторов не является какой-либо догмой и может пересматриваться в случае изменения сценарных условий развития, политических и социальных метаморфоз.

Предлагается проведение ежегодного мониторинга эффективности территориального развития крупного города на примере города-героя Волгограда на основе разработанной автором методики эффективности применяемых мер. В основе данной методики лежит сопоставление заложенных в стратегии Социально-экономического развития города количественных параметров индикаторов с фактически достигнутыми значениями по итогам календарного года. Это позволяет провести факторный анализ выполнения Стратегии и разработать комплекс мероприятий по обеспечению выполнения планируемых заданий.

Инновационным, по нашему мнению, выглядит предложение о возможности разбивки показателей мониторинга на четыре группы по числу социальных групп пользователей, принимающих наиболее активное участие в обеспечении устойчивого развития городов: представители власти, бизнеса, гражданского общества и населения. Каждой группе будет соответствовать свой перечень индикаторов, что позволит более активно проводить политику консолидации общества и повысить интерес гостей города и инвесторов в посещение города и вложения денежных средств в экономику муниципального образования.

Современный период урбанизации в Российской Федерации характеризуется ростом числа городов - миллионников, в административном подчинении у которых находятся районы. Соответственно, успешность социально-экономического развития крупных городов напрямую зависит от степени устойчивого развития их территориальных подразделений. Эти ключевые моменты легли в основу построения модели мониторинга эффективности территориального развития, разработанного и апробированного на примере Волгограда [3].

Представляется логичным, что общий вывод о степени устойчивого развития районов городов базируется на результатах комплексной оценки, включающей мониторинг социально-экономического развития районов Волгограда и расчет эффективности деятельности территориальных структурных подразделений администрации города. На основе показателей, полученных по итогам года, возможно проведение ранжирования

районов Волгограда по степени устойчивости и разработки рекомендаций о построении работы органов местного самоуправления на перспективу [4].

Предлагаемая модель мониторинга, по нашему мнению, носит универсальный характер и может быть рекомендована к применению в практике стратегического планирования социально-экономического развития крупных городов, обладающих субтерриториями. При этом, учитывая отсутствие необходимости разрабатывать и актуализировать показатели долгосрочного развития конкретного муниципального образования, возможна экономия трудовых затрат и бюджетных средств на аналогичную разработку [5, 6].

Данные предложения, возможно, могут представлять как теоретический, так и практический интерес для научной аудитории и специалистов в области региональной экономики, стратегического управления и планирования, т.к. затрагивает целый ряд вопросов, носящих дискуссионный характер. Значительная часть высказанных автором предложений нашла воплощение и апробирована в муниципальном управлении города - миллионника Волгограда, на промышленных предприятиях города, что свидетельствует об их жизнеспособности и полезности. Представляется, что опыт всемирно известного российского города Волгограда будет интересен ученым и практикам государственных и муниципальных органов власти.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Ермолаева Е.М., Богомоллова И.В. Стратегическое планирование устойчивого развития крупных городов в императивах современных установок ООН (на примере Волгограда). Экономика и предпринимательство, № 5 (70), 2016 г. С. 296-299.
2. И. В. Богомоллова, С. А. Богомоллов. Крупные города как социально-экономические системы: особенности, тенденции и перспективы устойчивого развития [Текст] // Социология города. - 2016. - № 3. - С. 16-27.
3. Богомоллова И. В. Современная модель мониторинга эффективности территориального развития крупных городов в контексте региональной экономики // Управление экономическими системами: электронный научный журнал. 2015. <http://www.uecs.ru/marketing/item/3627-2015-07-14-07-42-59>
4. Богомоллова И. В., Машенцова Л. С., Сазонов С. П. Устойчивое развитие крупных городов с позиций оценки конкурентоспособности территории // Фундаментальные исследования. 2014. № 9 (часть 11). С. 2506—2510.
5. И. В. Богомоллова, Д. А. Вишняков, Т. В. Соловьева. Устойчивое развитие крупных городов в императивах стратегического планирования: актуализация подходов к оценке [Текст] // Региональная экономика. Юг России. – 2019. – Т. 7, № 3. С. 73–82. DOI: <https://doi.org/10.15688/re.volsu.2019.3.8>
6. Мордвинцев А.И., Дубов Р.С. К вопросу развития системы стратегического планирования на муниципальном уровне // Парадигмы управления, экономики и права. - 2021. - С.141-151.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТАУ-КЕН ӨНЕРКӘСІБІ

Кенес Дариға Еркенқызы

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,
«Экономика және құқық» факультетінің студенті
Ғылыми жетекші: Блялова Айнагуль Крымовна
Тараз, Қазақстан

Түйіндеме: Қазақстан Республикасының тау-кен өнеркәсібі мемлекеттің бәсекеге қабілетті салаларының бірі болып табылады. Ол тұрақты өсу траекториясына негізінен экономиканың осы секторын дамытуға шетелдік инвестицияларды тарту есебінен шықты. Қазақстан ТМД елдері арасында тау-кен өндіруден Ресейден кейін екінші орында. Елде мышьяк, барит, молибден және фосфатты тау жыныстары сияқты басқа да түсті және өнеркәсіптік минералды өнімдердің айтарлықтай көлемі өндіріледі.

Тірек сөздер: пайдалы қазбалар, тау-кен кешені, цифрлі инфрақұрылым, қаржылық көрсеткіштер, автономды басқару.

Қазақстан-жыл сайын бюджетті байытатын тау-кен секторы жақсы дамыған аграрлық-өнеркәсіптік ел. Біздің еліміздің негізгі табыс көзі-тау-кен өндірісі. Қазақстан экономикасы бүгінде көптеген пайдалы қазбалар өндірілетін бес экономикалық ауданнан тұрады. Дәл осы пайдалы қазбалардың экспорты бізге жалпы ішкі өнім (ЖІӨ) көрсеткіші бойынша әлемдік экономикалық рейтингте жоғары орын алуға және бұрынғы ТМД елдері арасында үздік болуға мүмкіндік береді.

Бүгінгі күні тау-кен металлургия кешені (ТКМК) Қазақстан Республикасы (ҚР) экономикасының маңызды стратегиялық секторларының бірі болып табылады. Қазіргі уақытта ТКМ үлесіне ЖІӨ-нің 7% - дан астамы, өнеркәсіптік өндіріс көлемінің 19% - ы, өндеуші өнеркәсіп өнімінің 35% - дан астамы тиесілі. Сала кәсіпорындарында 300 мыңнан астам адам жұмыс істейді, бұл республиканың жұмыспен қамтылған халқының жалпы санының шамамен 3,6% - ын құрайды [1].

Кесте 1. Қазақстан Республикасында 2021 жылға ТМК-де заттай көріністегі өнеркәсіптік өнім өндірісі

Мыс кендері, мың тонна	124 809.2
Өңделмеген, қоспаланбаған тазартылған мыс, мың тонна	480.8
Алюминий кендері (бокситтер), мың тонна	121 905
Өңделмеген Алюминий; алюминий оксиді, мың тонна	1 662
Қорғасынды мырыш кендері, мың тонна	6 678
Өңделмеген тазартылған қорғасын, мың тонна	130.9
Өңделмеген мырыш, мың тонна	138.8
Темір кендері, мың тонна	38 699.5
Марганец кендері, мың тонна	1189.9
Хром кендері, мың тонна	6193.2
Хром концентраттары, мың тонна	3989.2
Құрамында алтыны бар кендер, мың тонна	24 727
Өңделмеген немесе жартылай өңделген алтын, тонна	118.1
Доре қорытпасындағы алтын, тонна	35
Ферроқорытпалар, мың тонна	2 000

Қазіргі заманғы стратегиялық міндеттер Қазақстанның дәстүрлі артықшылықтарын барынша пайдалануды көздейді, оған минералдық-шикізат ресурстарын игеру жатады. Экономикалық тұрғыдан алғанда, Қазақстанның қазба ресурстарының маңызды ерекшелігі, олар көбінесе жер бетіне жақын орналасады, сондықтан арзан ашық тәсілмен (карьерлерде) әзірленеді. Сонымен қатар, кейбір жағдайларда олар кешенді пайдалану үшін ыңғайлы орналасқан. Мысалы, Орталық Қазақстанда түсті және қара металл кендері, кокстелетін тас көмір, әктас және отқа төзімді саздар бір-біріне жақын орналасқан. Пайдалы қазбалардың бұл комбинациясы мұнда түсті және қара металлургияны және олармен байланысты Химия өнеркәсібі мен машина жасауды дамытуға өте қолайлы. Қаратау, Кенді Алтай, Мұғалжар таулары, Торғай алқабы және Маңғыстау түбегі қазба ресурстарының алуан түрлілігімен ерекшеленеді. Қазақстанның бай табиғи ресурстары тау-кен өндіру өнеркәсібін елдің елеулі экономикалық әлеуетін құрайтын негізгі салалардың бірі ретінде айқындайды [2].

Қазақстанның орталық бөлігінде Қарағанды және Екібастұз тас көмір бассейндері орналасқан. Мұнда кокстеу және жоғары калориялы энергия көмірі ашық және шахталық әдіспен өндіріледі. Қарағанды бассейніне негізінен жерасты көмір шахталары кіреді, оларда күлі 10-нан 35% - ға дейінгі жоғары сапалы кокстелетін көмір өндіріледі. Бассейнде газдың үлкен қоры бар және ежелгі дәуірден бастап метан өндіріледі. Мұнда қуаты жылына 50 млн.т көмір болатын әлемдегі ең ірі "Богатырь" көмір разрезі жұмыс істейді.

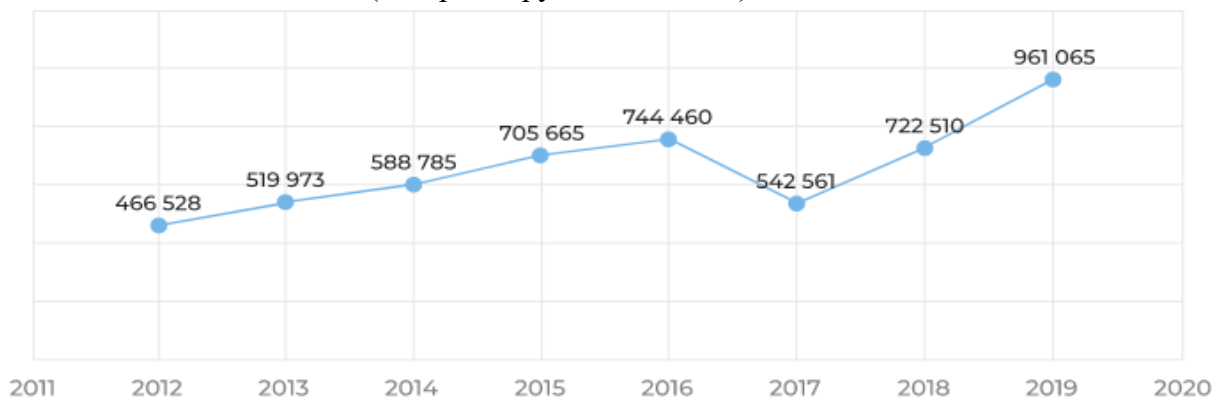
Қазақстан алты уран ауданында: Шу-Сарысу, Сырдария, Солтүстік Қазақстан, Каспий, Балқаш және Іле аудандарында шоғырланған барланған уран қорлары бойынша әлемдегі екінші ел болып табылады.

Осылайша, Ресей, Қытай және Үндістанға тікелей жақын орналасқан және бай шикізат ресурстарына ие Қазақстан әлемнің инвестициялық картасындағы ең "ыстық" өңірлердің біріне айналуда. Тұтастай алғанда, елдің экономикалық әлеуетін дамыту тұрғысынан Қазақстанның тау-кен өндіру секторы өте перспективалы болып табылады. Қазақстанның бәсекеге қабілетті тау-кен өндіру өнеркәсібін дамыту салық салынатын базаны кеңейтуге және мемлекеттік бюджетке түсетін жоғары түсімдерге ықпал етеді. Шикізат ресурстарының өндірісі мен экспортын қарқынды дамыту есебінен Ұлттық экономика соңғы жылдары экономикалық өсудің жоғары қарқынына қол жеткізіп, инвестициялық әлеуетті нығайта алды [3].

Мемлекеттің негізгі міндеті саланы дамыту, инвестициялар тарту және тиісті инфрақұрылым салу үшін жағдайлар жасау болып табылады, бұл саланың бәсекелестік артықшылықтарын барынша пайдалануға ықпал ететін болады.

2019 жылдың қорытындысы бойынша ТМК негізгі капиталына инвестициялар көлемі 1060 млрд.теңгені құрады.

Негізгі капиталға инвестициялар
(көмір өндіруді қоспағанда), млн тг.

Дереккөз: ТМКК

Кен өндіру индустриясын дамытудың неғұрлым маңызды факторы негізгі бизнес-модельдер мен негізгі өндірістік процестерді трансформациялау үшін инновациялық технологияларды пайдалану болып табылады. Инновациялар процестерді интеграциялау және жасанды интеллектті пайдалану арқылы қол жеткізілетін тиімділік пен қауіпсіздіктің мүлдем жаңа деңгейіне жетуге мүмкіндік береді. Дамудың тағы бір факторы – қызметкерлермен және серіктестермен жұмыс істеудің жаңа тәсілі. Бұл жаңа құндылықтардың қалыптасуына, өзара әрекеттесудің икемді жағдайларына және процестерді жекелендіруге ықпал етеді. Сонымен, мұндай өзгерістер қашықтықтан басқаруға көшу есебінен тау-кен компанияларының бизнес-процестерін жаңғыртуға мүмкіндік береді [4].

Барлаудан жөнелтуге дейінгі 12-ден астам негізгі өндіру кезеңдері адамның тікелей қатысуынан автономды болуы мүмкін. Әрбір компанияда осындай кезеңдерді дұрыс таңдау үш өлшемге негізделеді: бизнес-процестің маңыздылығы, оның күрделілігі, оны жүзеге асыру үшін қажетті уақыт.

Автономды процестер үлкен әлеуетке ие және сала үшін ерекше мәнге ие. Мысалы, роботтар адамдармен бірлесіп жұмыс жасайтын Роботтар барған сайын танымал бола бастады. Accenture сарапшыларының деректері бойынша, 2025 жылға қарай мұндай технологиялар әлемге көмірқышқыл газы шығарындыларының азаюына, ал салалар мен қоғамға – 250 құтқарылған адамның өміріне және қосымша 75 млрд. Маңызды аспект: автономды басқару және қашықтан басқару кезінде қызметкерлердің толық штаттық санын өндіріс орындарына вахтаға жіберудің қажеті жоқ, бұл еңбекақы төлеу қорын және көшу, тұру, тамақтану, жұмыс киімдері мен қорғаныс шығындарын едәуір азайтуға мүмкіндік береді.

Ірі трансұлттық тау-кен компаниялары өз бизнестерін өзгерту үшін автономды басқару және жақсартылған ақпарат алмасу мүмкіндіктерін пайдаланады. Жарқын мысал – VALE, әлемдегі ең ірі тау-кен компанияларының бірі. Өндірістік процестерді автоматтандыру есебінен ол жоғары қаржылық көрсеткіштерге ие болды, сондай-ақ бизнестің тұрақтылығы мен қауіпсіздігіне қол жеткізді. Автономды процестерді енгізу компанияға өз өнімділігін 2 млрд-қа арттыруға және шығындарды жылына \$200 млн-ға қысқартуға мүмкіндік береді. Процестерді автоматтандыру кен орындарының ағымдағы құнын 40% - ға арттыруға көмектесетінін атап өткен жөн. Мысалы, тасымалдау жүйесін автоматтандыру VALE-ге жабдықты пайдалану мерзімін 15% - ға арттыруға, сондай-ақ отын шығыны мен қызмет көрсету шығындарын 10% - ға қысқартуға мүмкіндік береді.

Басқа әлемдік өндіруші компаниялар өздерінің қаржылық көрсеткіштерін жақсарту үшін автономды шешімдерді қолданады. Anglo American, Индустрия көшбасшыларының бірі, процесті басқару жүйесін жетілдірді. Компания "болашақ шахталарын" дамытуда, оның шеңберінде басқарудың дербес процестері әзірленуде. Автономды тасымалдарды дамыту бағдарламасын BHP компаниясы іске асырады. Ол 20 ұшқышсыз көлік құралын қолданады, олардың қолданылу аясын біртіндеп кеңейтеді.

Роботталған жүйелер Codelco-да кеңінен қолданылады; мұнда олардың көмегімен кен сынамаларын алу, катодты мыс дайындау және басқа да операциялар жүргізіледі. FMG компаниясы 100-ден астам автономды көлік бірліктерімен жұмыс істейді және сонымен бірге олармен жұмыс істеуге персоналды белсенді тартады: 3000-нан астам қызметкер тиісті қайта даярлаудан өтті. Resolute Mining Малиде әлемдегі алғашқы арнайы салынған және толықтай автономды алтын кенішін жасады. Бүкіл процесс бұрғылау, зарядтау, жарылыс жұмыстары және тиеу сияқты автономды жүйе арқылы жүзеге асырылады. Бұл жобаға салынған инвестициялар \$15 млн құрады.

Ал Sandvik компаниясы шахталардың 3D-модельдерін жасайды, олар қашықтықтан талдау жүргізуге және туындаған кез келген дерлік міндеттерді шешуге мүмкіндік береді. Rio Tinto компаниясының автономды паркінде 80-нен астам көлік құралдары бар, бұл ретте компания жаңғырту және басқа да бағыттарды, мысалы, шахтадан портқа автономды поезд құру мүмкіндігін қарастыруда. Suncor корпорациясы жүк көтергіштігі 400 тонна автономды жүк көліктерін 4 жылдан астам уақыт бойы сынап келеді. Бүгінде олардың паркі 9 бірлікті құрайды, ал болашақта компания олардың санын 150 бірлікке дейін жеткізуге ниетті [5].

Цифрлық инфрақұрылымды дамыту тау-кен бизнесі үшін маңызды болып отыр, бұл жұмыстың бір бөлігін қашықтағы режимге ауыстыру арқылы ағымдағы дағдарысқа тиімді қарсы тұруға көмектеседі. Сарапшылардың пікірінше, жақын арада жұмыс көлемінің тек 10% - ы ғана адамдардың үлесіне тиеді, ал 90% - ы роботтандырылған процестерді құрайды. Дамудың маңызды бағыты деректермен жұмыс істеу болады: жинау, жинақтау, талдау және визуализация. Деректердің көмегімен өндірісті оңтайландыру, ақпараттық қауіпсіздік, инфрақұрылымды дамыту және реттеушілердің талаптарына сәйкестік қамтамасыз етіледі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Петросьян А., Дауранов Т. Ключевая отрасль для развития производства и экспорта. – Металлы Евразии, №3, с.22-27. 2019.
2. Петренко Е.С., Вечкинзова Е.А., Уразбеков А.К. Анализ состояния и перспективы развития горно-металлургической отрасли Казахстана. – Экономические отношения. Алма-Аты. Октябрь – декабрь, т.9, №4, с. 2661-2676. 2019.
3. Додонов В. Международное инвестиционное сотрудничество Казахстана: тенденции, факторы, перспективы. Нур-Султан: КИСИ при Президенте РК, 192 с. 2019.
4. Внешнеэкономические перспективы Казахстана. – Экономика Казахстана 2021: реальные цифры, прогнозы, анализ, статистика. 09.03.2021.
5. Официальный сайт Инвестиционного фонда РК. URL: <https://ifk.kz> (дата обращения 06.03.2021).
6. Официальный интернет-ресурс АО «Национальная компания «KAZAKH INVEST». URL: <http://invest.gov.kz/> (дата обращения 09.03.2021).

СЫЗЫҚТЫҚ ТРЕНДТІ ҚОЛДАНА ОТЫРЫП БОЛЖАМДАУ

Кошекова Азиза Кайратовна

педагогика ғылымдарының магистрі,

Қазтұтынуодағы Қарағанды университетінің оқытушысы,

Оразғалиева Шынар Ержанқызы

жаратылыстану ғылымдарының магистрі,

Қазтұтынуодағы Қарағанды университетінің оқытушысы,

Қарағанды, Қазақстан

Аннотация. Берілген мақалада болжау маңыздылығы, сызықтық функцияның болжамдауда қолданылуы қарастырылды. Мақсаты – сызықтық трендтің болжамдаудағы маңыздылығын көрсету. Мақаланың өзектілігі – болжамдауда неғұрлым қарапайым, әрі нақты шешімге қол жеткізу. Мақалада келесі мәселе қарастырылды - келесі жылдағы компания кірісінің болжамдық мәнін сызықтық тренд бойынша анықтау. Есеп жүргізу нәтижесінде сызықтық трендтің көмегімен берілген тапсырма қолайлы түрде нәтижеге ие болды.

Тірек сөздер: экономикалық болжамдау, тренд моделі, сызықтық тренд, компания кірісі, квадраттар әдісі, Крамер әдісі.

Болжау - бұл статистикалық мәліметтер мен өткен модельдерді зерттеу арқылы жасалған болжам. Компаниялар ұзақ уақыт бойы жиналған деректердің үлкен көлемін талдау үшін бағдарламалық құралдар мен жүйелерді пайдаланады. Содан кейін болашақ сұраныс пен тенденцияларды болжап, компанияларға нақты қаржылық, маркетингтік және операциялық шешімдер қабылдауға көмектеседі..

Болжаудың қарапайым модельдерінің бірі – тренд моделі – регрессиялық модель, онда біз зерттейтін индикатор тәуелді айнымалы ретінде әрекет етеді, ал тәуелсіз – бұл көрсеткіштің бақылау уақыты немесе нөмірі. Трендтерді қолдана отырып болжау бақылау нөмірі (немесе уақыт) мәнінің орнына болашақта қажетті нөмірлерді ауыстыруға дейін азаяды.[3]

Сызықтық тренд - ең қарапайым, интуитивті және барлық трендтердің ішінде жиі кездесетін тренд. Ол уақыт өте келе индикатордың біркелкі өзгеруін сипаттайды.

$$y_t = a_0 + a_1 t$$

Сызықтық трендті қолдана отырып болжамдауға келесі есеп қарастырылды:

Компания кірісі бойынша мәліметтер келесі кестеде келтірілген. Келесі жылдағы компания кірісінің болжамдық мәнін сызықтық тренд бойынша анықтау қажет [2, с.24]:

Жыл	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
y_t	30	40	50	60	70	90	100	120	130	140

Шешімі:

Сызықтық тренд теңдеуінің параметрлерін бағалау қалыпты теңдеулер жүйесі негізінде ең аз квадраттар әдісі бойынша жасалады [1, с.35].

$$\begin{cases} na_0 + a_1 \sum_{i=1}^n t_i = \sum_{i=1}^n y_i \\ a_0 \sum_{i=1}^n t_i + a_1 \sum_{i=1}^n t_i^2 = \sum_{i=1}^n t_i y_i \end{cases}$$

мұндағы, n – динамика қатарындағы деңгейлер саны;
 y – динамика қатарындағы нақты деңгейлер;
 t – уақыт факторын реттік нөмірлермен шартты белгілеу. Уақыт есебі бірден басталады.

Есепті шығаруда Excel функцияларын қолданамыз. Алдымен А бағанын y_t мәндерімен толтырамыз, С бағанына $y_t \cdot t$ формула бойынша мәндерді тауып, еңгіземіз, D бағанына t^2 мәндерін жазамыз:

	A	B	C	D	E
1	y_t	t	$y_t \cdot t$	t^2	
2	30	1	30	=B2^2	
3	40	2	80		
4	50	3	150		
5	60	4	240		
6	70	5	350		
7	90	6	540		
8	100	7	700		
9	120	8	960		
10	130	9	1170		
11	140	10	1400		

Әрбір баған бойынша қосындыларын табамыз:

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S
1	y_t	t	$y_t \cdot t$	t^2															
2	30	1	30	1															
3	40	2	80	4															
4	50	3	150	9															
5	60	4	240	16															
6	70	5	350	25															
7	90	6	540	36															
8	100	7	700	49															
9	120	8	960	64															
10	130	9	1170	81															
11	140	10	1400	100															
12	=СУММ(A2:A11)																		
13																			
14																			
15																			
16																			
17																			
18																			
19																			
20																			
21																			
22																			

Аргументы функции

СУММ

Число1: A2:A11 = {30;40;50;60;70;90;100;120;130;140}

Число2: = число

Суммирует аргументы.

Число1: число1;число2... от 1 до 255 аргументов, которые суммируются. Логические и текстовые значения игнорируются.

Значение: 830

[Справка по этой функции](#)

OK Отмена

Нәтижесінде келесіге ие боламыз:

	A	B	C	D
1	y_t	t	$y_t \cdot t$	t^2
2	30	1	30	1
3	40	2	80	4
4	50	3	150	9
5	60	4	240	16
6	70	5	350	25
7	90	6	540	36
8	100	7	700	49
9	120	8	960	64
10	130	9	1170	81
11	140	10	1400	100
12	830	55	5620	385

Шыққан нәтижелерді теңдеулер жүйесіне қойып, матрица құрып, Крамер әдісімен a_0 мен a_1 мәндерін табамыз. Анықтауышты есептеу үшін $f_x \setminus$ математическое \set МОПРЕД функциясын қолданамыз:

y_t	t	$y_t \cdot t$	t^2
30	1	30	1
40	2	80	4
50	3	150	9
60	4	240	16
70	5	350	25
90	6	540	36
100	7	700	49
120	8	960	64
130	9	1170	81
140	10	1400	100
830	55	5620	385

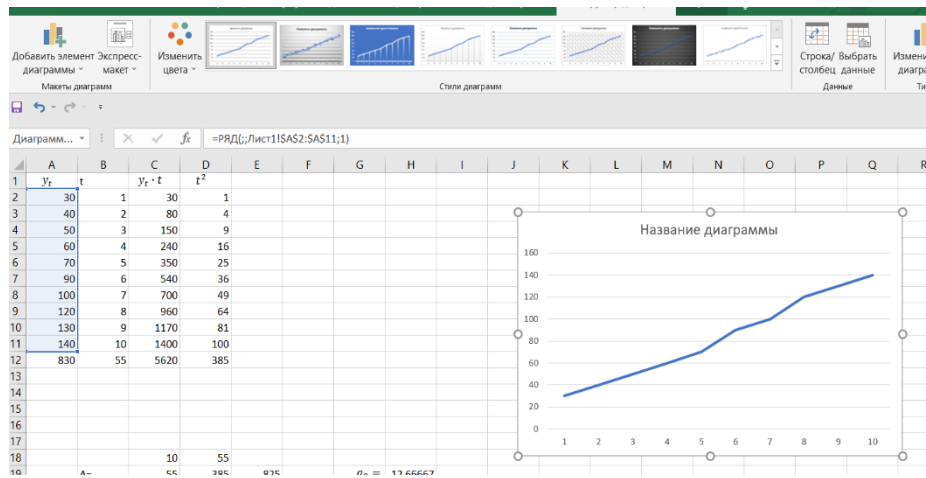
$\Delta =$	10	55	
	55	385	=

Кейінгі кезекте Δ_1 мен Δ_2 дәл осы әдіспен табамыз. Модель параметрін $a_0 = \frac{\Delta_1}{\Delta}$; $a_1 = \frac{\Delta_2}{\Delta}$ формулалары арқылы анықтаймыз. $y_t = a_0 + a_1 t$ формуласы арқылы сызықтық трендтің теңдеуін аламыз:

18		10	55			
19	$\Delta =$	55	385	825	$a_0 =$	12,66667
20						
21		830	55			
22	$\Delta_1 =$	5620	385	10450	$a_1 =$	12,78788
23						
24		10	830			
25	$\Delta_2 =$	55	5620	10550	$y_t =$	12,66667+12,78788t
26						140,5455

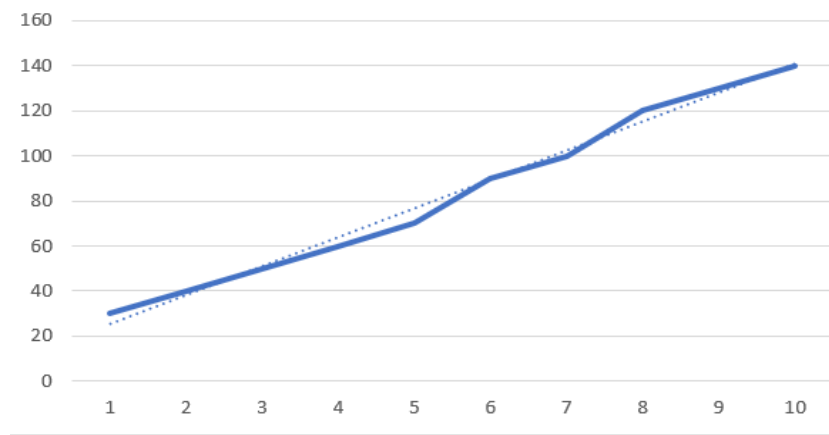

«Мастера диаграмм» көмегімен тренд сызығының графигі құрылады. Ол үшін y_t мәндерін белгілеп, Вставка \ Диаграммы \ График функцияларын қолданамыз:

Графиктің үстінен тышқанның он жақ тетігін басып, Добавить линию тренда мәзірін басып аламыз. Шыққан терезеде Параметры линии тренда ішінен Линейная дегенді тандаймыз. Және Прогноз / вперед на деген бөлікте 1-ді жазамыз.

Келесідей нәтижеге ие боламыз:

Нәтижеде сызықтық тренд көмегімен компания кірісінің болжамдық мәнін анықтауға болатыны дәлелденді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Козлова Н.Г. Методические рекомендации для срсп по курсу «Анализ данных и прогнозирование экономики», Караганда, 2015.
2. Козлова Н.Г. «Мәліметтерді талдау және экономиканы болжамдау» пәні бойынша ОСӨЖ тапсырмалары, Қарағанды, 2018
3. Светуньков И.С. Методы социально-экономического прогнозирования. Т.2.

УДК 336.13

ЦИФРОВАЯ ВАЛЮТА НАЦИОНАЛЬНОГО БАНКА: РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНОГО БАНКА В ОДНОУРОВНЕВОЙ И ДВУХУРОВНЕВОЙ МОДЕЛЯХ

Дүйсенбиев Аян Мерейұлы

магистрант физико-технического факультета ЕНУ им. Л.Н.Гумилева,
Научный руководитель – к.э.н., м.а. профессор Кузеков Асхат Сайпиевич
Астана, Казахстан

***Аннотация:** В этой статье рассматриваются последствия введения цифровой валюты национального банка (CBDC) для экономики страны. В нем анализируется международная передача стандартной денежно-кредитной политики и технологий при наличии и отсутствие CBDC, а также последствия для оптимальной денежно-кредитной политики и благосостояния. Кроме того, рассматриваются аспекты архитектуры и моделей, включая одноуровневую модель и двухуровневую модель, а также их различие и функционирование. Присутствие CBDC значительно усиливает международные побочные эффекты потрясений, тем самым расширяя международные связи.*

***Ключевые слова:** Цифровая валюта Национального Банка, Блокчейн, оптимальная денежно-кредитная политика, банковская система, цифровизация, цифровые технологии.*

1. Появление CBDC

Благодаря мощи технологии блокчейн финансовые учреждения обеспечивают беспрепятственные и мгновенные глобальные платежи. У каждого центрального банка также будут свои собственные мотивы для создания цифровой валюты, которые будут определяться конкретными рыночными вызовами и возможностями. Характер этой основной цели – будь то преодоление ограничений существующей платежной инфраструктуры, содействие расширению доступа к финансовым услугам, усиление конкуренции или стимулирование инноваций – будет определять подход и технологию каждого CBDC.

Цифровые валюты центральных банков (CBDC) недавно стали горячей темой в финансовом пространстве. Банки, учреждения и правительства проводят исследования и анализ экономической и технической осуществимости внедрения новой формы цифровых денег и ее влияния на денежно-кредитную и фискальную политику.

В настоящее время роль наличных денег в мире снижается, в то время как новые формы цифровых платежных систем стремительно развиваются. Центральные банки думают о том, должны ли они адаптироваться и как это сделать. Одной из возможностей является цифровая валюта Центрального банка (Central Bank Digital currency (CBDC)), широко доступная цифровая форма “фиатных денег”, которая может использоваться в качестве законного платежного средства.

Если страна выпустит CBDC, ее правительство будет считать его законным платежным средством, точно так же, как и фиатные валюты; как CBDC, так и физические наличные деньги будут юридически признаны в качестве формы платежа и выступать в качестве требования к центральному банку или правительству.

Цифровая валюта центрального банка повышает безопасность и эффективность как оптовых, так и розничных платежных систем. Что касается оптовой торговли, цифровая валюта национального банка облегчает быстрые расчеты по розничным платежам. Это могло бы повысить эффективность осуществления платежей в торговой точке или между двумя сторонами (p2p).

2. CBDC: Аспекты Архитектуры

CBDC потенциально может быть доступен всем частным лицам, предприятиям и другим организациям. Розничный CBDC может быть организован на одном или двух уровнях. В одноуровневом розничном CBDC национальный банк будет управлять инфраструктурой CBDC, распространять CBDC непосредственно среди населения и управлять счетами всех пользователей (физических и юридических лиц), ведя учет всех остатков и обновляя их при каждой транзакции. В модели такого типа национальный банк мог бы передать на аутсорсинг некоторые операции, такие как центр обработки вызовов, пользовательский интерфейс и обработка жалобы пользователей. С другой стороны, в двухуровневой модели национальный банк распределял бы CBDC среди населения через посредников, обычно упоминаемых в этом отчете как поставщики платежных услуг (PSP). PSP могут быть банками или небанковскими организациями и будут лицензированы и контролироваться национальным банком. В двухуровневой системе первый уровень может иметь функции, аналогичные функциям оптовой системы CBDC. В обеих моделях национальный банк был бы эмитентом CBDC, а CBDC был бы обязанностью (требованием к) национального банка-эмитента.

2.1. Одноуровневая модель

В одноуровневой модели доступ к системе может либо требовать идентификации и верификации, либо быть анонимным. Было бы технически возможно отделить личную информацию владельцев учетных записей или доступ к токенам от самой системы. Соответственно, система будет содержать ссылки на личную информацию, которая может храниться в другой системе и управляться другой организацией. Это решение обеспечивает два основных преимущества: во-первых, оно скрывает личную информацию от финансовых транзакций и, следовательно, защищает конфиденциальность; во-вторых, личная информация будет отделена от доступа к нескольким учреждениям, что обеспечит более надежную защиту от кибератак. Другой вариант предполагает наличие анонимной учетной записи с балансом ниже определенного предела или лимита транзакций и запрос идентификации выше этого порога.

2.2. Двухуровневая модель

Двухуровневая модель может предусматривать различное распределение функциональных возможностей CBDC между центральным банком и поставщиками платежных услуг (payment service providers (PSP)) соответственно.

Выбранный уровень децентрализации будет зависеть от нескольких факторов, таких как: уровень рыночной конкурентоспособности и степень, в которой национальный банк должен конкурировать с дополняющее PSP частного сектора; уровень зрелости PSP и экосистемы розничных платежей в более широком смысле; подход, который наилучшим образом позволяет центральному банку достичь своих целей по выпуску CBDC; необходимость поддержания эффективного взаимодействия между CBDC и всеми другими платежные инструменты, включая физическую наличность; и способность центрального банка управлять рисками, связанными с предоставлением услуг и снижать их.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Bechara, Marianne, Wouter Bossu, Yan Liu, and Arthur Rossi. 2021. "The Impact of Fintech on Central Bank Governance." IMF Fintech Note 21/01, International Monetary Fund, Washington, DC.
2. World Bank Group. 2021. "Central Bank Digital Currency. Background Technical Note" P. 13-14
3. The Future of CBDCs. Why All Central Banks Must Take Action // The Rise of CBDCs, 2020, P.2–4
4. Дүйсенбиев А.М. Цифровая валюта центрального банка. Преимущества и недостатки // Современные научные исследования и инновации. 2021. № 3 [Электронный ресурс]. URL: <https://web.snauka.ru/issues/2021/03/95018>

УДК 338.5.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДА «ДИРЕКТ-КОСТИНГ» ДЛЯ УЧЕТА ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ ЗАТРАТ

Тұрымбет Салтанат Оспанқызы

магистрант факультета экономики и бизнеса

АО «Алматинский технологический университет»,

Научный руководитель – д.э.н., профессор Даулетбаков Б. Д.

АО «Алматинский технологический университет»,

Алматы, Казахстан

Аннотация: *Статья посвящена особенностям метода «директ-костинг». С целью определения оптимальных цен, обеспечивающих максимальную прибыль без вычета налогов, рассматриваются методы разделения затрат на переменную и постоянную части.*

Ключевые слова: *директ-костинг, методы учета затрат, маржинальный подход, переменные затраты, постоянные затраты, метод оптимальных цен.*

В настоящее время существует множество различных методов учета затрат. Их использование определяется не только особенностями производственного процесса, но и характером продукта, его составом, способом обработки и рядом других факторов.

В этой статье основное внимание уделяется системе переменных затрат, или так называемой «директ-костинг». Этот метод используется на предприятиях, где нет высокого уровня постоянных затрат и производительность легко поддается определению и измерению. Его основная концепция - маржинальный доход, который представляет собой разницу между доходом и переменными затратами. Маржинальный доход включает в себя прибыль от производственной деятельности и постоянные затраты.

Система «директ-костинг» предполагает использовать маржинальный подход как альтернативу традиционному калькуляционному подходу. Маржинальный подход позволяет решать широкий круг бухгалтерских и управленческих проблем. Он применит при принятии решения относительно объемов производства, например, как определить оптимальных цен, обеспечивающих максимальную прибыль без вычета налогов при выборе производственной программы в ценообразовании и т.п.

Эффективное управление производственной деятельностью предприятия часто зависит от уровня его информационного обеспечения. В настоящее время существующая отечественная система бухгалтерского учета во многом остается бухгалтерским учетом директивной экономики и выполняет функции расчета налогооблагаемой базы. Большинство казахстанских предприятий используют затратный метод калькуляции себестоимости, предполагающий учет и исчисление полной фактической себестоимости единицы продукции (работ, услуг). Однако весь мировой опыт свидетельствует об эффективности использования маржинального метода — системы учета «директ-костинг», в основе которой лежит исчисление приведенных издержек производства и определение маржинальной выручки.

Термины «переменные издержки» и «маржинальные затраты» являются синонимами, когда постоянные издержки остаются неизменными. Этот подход предполагает обязательное разделение затрат на постоянные и переменные. Кроме того, необходимо четко определить характер этих затрат, связанных с производственным процессом - производственные и непроизводственные виды, а также способ их включения в себестоимость - прямые и косвенные.

Деление затрат на постоянные и переменные важно при выборе системы учета и калькулирования, анализе и прогнозировании, расчете критической точки объема производства (анализ безубыточности), анализе порогов рентабельности, конкурентоспособности, ассортимента продукции и при выборе экономической политики предприятия [1].

В практике анализ безубыточности является ключевым при принятии решений по выбору выпускаемой продукции, установлению цены на нее, маркетинговой стратегии использования капитала предприятия, т.е. способствует оптимизации управленческих решений.

Анализ безубыточности показывает:

- границу окупаемости издержек;
- безубыточный объем продаж продукции при заданных соотношениях цены, постоянных и переменных затрат;
- критический уровень цены при заданных объемах продаж, постоянных и переменных затратах;
- критический уровень постоянных затрат при заданном уровне маржинального дохода;
- необходимый объем продаж продукции для получения определенной прибыли;
- зоны безубыточности (безопасности) предприятия для заданных параметров его деятельности.

В конечном счете, можно выявить влияние цен, издержек, объема производства и реализации продукции в комплексе на величину прибыли путем проведения маржинального анализа при соблюдении следующих условий:

- совокупные издержки делятся на постоянные и переменные;
- общие переменные издержки изменяются прямо пропорционально объему производства (реализации) продукции;
- общие постоянные издержки сохраняются неизменными в пределах данной производственной мощности предприятия;
- уровень цен на продукцию и производственные ресурсы не меняются, выручка пропорциональна объему реализованной продукции;
- объем продаж равен объему производства, то есть запасы готовой продукции остаются неизменными;
- ассортимент продукции в рассматриваемый период неизменен.

Для определения взаимосвязи затрат, объемов реализации продукции и прибыли без вычета налогов используются графические, аналитические и численные методы.

Мы здесь рассмотрим приложения методов математического анализа для решения агроэкономических задач [2].

Для эффективной организации деятельности кооператива (фирмы) финансовому менеджеру необходимо знать величины оптимальных затрат, оптимального объема выпускаемой продукции, оптимальную численность работников и т.п. Задачи такого типа порождают особый класс экстремальных задач в экономике, решение которых требует использования аппарата дифференциального исчисления.

Главная цель любого кооператива (фирмы), действующей на рынке – максимизация своей прибыли. Прибыль Π (profit) определяется как разность между общей выручкой (доходом) R (revenue), полученной от реализации Q (quantity) единиц продукции, и общим издержками C (costs), связанными с затратами на ее производство и реализацию. Поскольку выручка и издержки зависят от объема выпускаемой продукции, т.е. являются функциями от количества товара Q , то и прибыль, в свою очередь, является функцией от Q . В результате имеем следующее выражение для функции прибыли:

$$\Pi(Q)=R(Q)-C(Q) \quad (1)$$

Так как совокупная выручка конкурентного кооператива (фирмы) - это денежная сумма, полученная от продажи Q единиц продукции по цене P за единицу товара, то можно записать, что $R(Q)=P*Q$.

$$\text{Следовательно,} \quad \Pi(Q)=P*Q-C(Q) \quad (2)$$

Прибыль $\Pi_{ред.j}$ от продажи единицы продукции равна разности между ее продажной ценой и суммой $З_{пер.ед.j} + З_{пост.ед.j}$ постоянных и переменных затрат на единицу продукции:

$$\Pi_{ред.j}=P_j-(З_{пер.ед.j}+З_{пост.ед.j}) \quad (3)$$

Критический объем продаж продукции для j - го вида продукции - это объем, при котором прибыль без вычета налогов равна нулю, т.е.:

$$Q_j P_j - Q_j З_{пер.ед.j} - Q_j З_{пост.ед.j} = 0 \text{ или } Q_j P_j - Q_j З_{пер.ед.j} - З_{пост.j} = 0 \quad (4)$$

Откуда:

$$Q_j = \frac{З_{пост.j}}{P_j - З_{пер.ед.j}} = \frac{З_{пост.j}}{МД_j} \quad (5)$$

где:

Q_j – объем реализации продукции в точке безопасности;

$МД$ – удельный маржинальный доход.

Очевидно, что при малых объемах выпуска $0 \leq Q \leq Q_j$ кооператив (фирма) имеет убытки, так как $\Pi < 0$.

Если $Q > Q_j$, то кооператив (фирма) получает прибыль, и окончательное решение об объеме выпуска зависит от состояния рынка сбыта производимой j -го вида продукции.

Из (5) следует, что:

$$\Pi_{рj} = Q_j(P_j - З_{пер.ед.j}) - З_{пост.j} \quad (6)$$

Представим кривую, выражающую зависимость между объемом выпускаемой продукции и ценой, в следующем виде:

$$Q_j = C_1 - C_2 P_j \quad (7)$$

где:

C_1 и C_2 – некоторые константы, причем для кривой нормального вида $C_1 > 0$, а $C_2 < 0$.

Подставив уравнение (7) в уравнение (6), получим:

$$\Pi_{рj} = (C_1 - C_2 P_j)(P_j - З_{пер.ед.j}) - З_{пост.j} = C_2 P_j^2 + P_j(C_1 - C_2 З_{пер.ед.j}) - (C_1 З_{пер.ед.j} + З_{пост.j}) \quad (8)$$

Теперь можно выпустить оптимальную цену, обеспечивающую получение максимальной прибыли:

$$P_j = \frac{C_2 З_{пер.ед.j} - C_1}{2C_2} = \frac{З_{пер.ед.j}}{2} - \frac{C_1}{2C_2} \quad (9)$$

Объем выпускаемой продукции, обусловленной этой ценой, определяется путем подстановки уравнения (9) в уравнение (7):

$$Q_j = C_1 + C_2 \left(\frac{З_{пер.ед.j}}{2} + \frac{C_1}{2C_2} \right) = \frac{C_1}{2} + \frac{C_2 З_{пер.ед.j}}{2} \quad (10)$$

Величина прибыли без вычета налогов определяется при помощи уравнения (6).

Рассмотрим на примере производства и реализации молока в ПК "Каракемер" Енбекшиказахского района Алматинской области. В хозяйстве 60 коров с продуктивностью 4100 кг. Валовой надой соответственно 2460 ц в год.

По данным технологической карты, общая сумма затрат по кооперативу без затрат на побочную продукцию (навоз) составила 3040 тыс. тенге, из них 2736 тыс. тенге. распределяется на основную продукцию – молоко, на приплод – 304 тыс. тенге.

Переменные затраты в общей сумме затрат составили 2356,64 тыс. тенге, постоянные затраты – 1268,96 тыс. тенге. А переменные затраты на единицу произведенного молока - 1127 тенге/ц

Зависимость между объемом реализации 1 ц молока и ценой за 2001 год даны в следующем виде (таблица 1 3.19):

Таблица 1 3.19 - Объем и цена реализации 1 ц молока

Цена реализации и молока, тенге	2550	2552	2554	2556	2558	2560	2562	2564	2566	2568	2570	2572	2574	2576	2578	2580	2582	2584	2586	2588	2590
Объем продукции молока, ц	910	897	895	893	891	889	887	885	883	879	872	870	865	860	850	840	830	826	828	820	815

По таблице 1 3.19 определены коэффициенты C_1 и C_2 ($C_1=2930,19$; $C_2=-0,4159$) с помощью стандартной функции Excel "Линейн" из раздела статистических функций:

$$Q=2930,19-0,4159P$$

Таким образом, $Z_{пер.ед.}=1127,04$ тенге/ц.; $Z_{пост.}=1268,96$ тыс. тенге.

Тогда по кооперативу оптимальная цена 1 ц молока составит:

$$P_m=1127,04/2-2930,19/2*(-0,4159)=563,5+2930,19/0,8318)=$$

$$=563,5+3522,71=4086,21 \text{ тенге}$$

Обусловленной этой ценой объем продукции будет равен:

$$Q_m=2930,19/2+(-0,4159)*1127,04/2-1465,1-234,368=1230,73 \text{ ц}$$

А прибыль без вычета налогов составит:

$$P_{pm}=1230,73*(4086,23-1127,04)-1268960=2373 \text{ тыс. тенге}$$

Определение прибыли кооператива путем прямого счета позволяет получить искомую величину только для одного рассматриваемого варианта. Однако такой расчет не позволяет установить закономерность изменения прибыли, если какой-то или какие-то параметры будут варьироваться. Такую возможность можно получить только при использовании для исследовательских целей полученных параметрических моделей типа (6), (9) и (10).

Рассмотрим для примера модели типа (6), (9) и (10) и покажем на примере изменения переменных затрат на производство единицы продукции молока закономерность изменения прибыли кооператива (таблица 2).

Таблица 2 - Объем продукции и прибыль, обусловленные ценой единицы продукции, тенге

$Z_{пер.ед.}$	1200	1300
P	4122,7098	4172,7098
Q	1215,555	1194,76
Π	2283,7545	2163,2387

Предположим, что $Z_{пер.ед.}=1200$ тенге/ц, а постоянные затраты не изменятся, тогда $P=4122,7098$; $Q=1215,555$; $П_p=2283,7545$. Если $Z_{пер.ед.}=1300$, то $P=4172,7098$; $Q=1194,76$; $П_p=2163,2387$. Сравнивая $Z_{пер.ед.}$, видим, что при повышении $Z_{пер.ед.}$ оптимальная цена единицы продукции молока увеличивается. Объем продукции и прибыль, обусловленные ценой единицы продукции, при этом снижаются.

Таким образом, важной особенностью «директ-костинга» является то, что благодаря ему можно изучать взаимосвязи и взаимозависимости между объемом производства, себестоимостью и прибылью.

Подводя итог, следует отметить, что система «директ-костинг» имеет ряд преимуществ:

- способствует установлению связей и пропорций между затратами и объемом производства;
- позволяет руководству заострить внимание на изменении маржинального дохода как по предприятию в целом, так и по различным продуктам, выявить продукт с большей рентабельностью с целью перехода на выпуск в основном этих продуктов;
- в отчете о финансовых результатах четко видно изменение прибыли вследствие изменения переменных расходов, цен реализации и структуры выпускаемой продукции;

Ведение учета себестоимости по системе «директ-костинг» не отвечает требованиям отечественного учета, одной из главных задач которого являлось составление точных калькуляций. Другой стороны, не существует такой системы калькулирования затрат, которая позволила бы определить себестоимость со 100 %-ной точностью.

Однако идеальных систем учета затрат не бывает, у каждой есть свои достоинства и недостатки. Поэтому при выборе метода управления затратами руководство предприятия должно тщательно проанализировать особенности деятельности организации, ведь от этого выбора зависит прибыльность предприятия и его деятельность в целом. Кроме того, важной особенностью «директ-костинга» является то, что с его помощью можно изучать и анализировать взаимосвязи и взаимозависимости между объемом производства, затратами (себестоимостью) и прибылью.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Вахрушева О.Б. Бухгалтерский управленческий учет: учеб. пособие. М.: Дашков и К, 2011. 252 с.
2. Даулетбаков Б. Принятия управленческих решений в агропромышленном производстве (теория, методология, модели). Монография. – Алматы, 2005. – 425 стр.

УДК 336.6

ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ТАРТЫМДЫЛЫҚ ФАКТОРЛАРЫ РЕТІНДЕ ҚАРЖЫЛЫҚ ТҰРАҚТЫЛЫҚ ЖӘНЕ ҚАРЖЫЛЫҚ БЕРІКТІК ҚОРЫ

Жунусова Раушан Мустафиевна

С. Сейфуллин ат. Қазақ агротехникалық университетінің доценті

Түйіндеме: Мақалада экономиканың нақты секторындағы кәсіпорындардың инвестициялық тартымдылығының факторлары қарастырылған. Инвестордың инвестициялау объектісін таңдауға қатысты ең дұрыс шешім қабылдауы үшін кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығы мен қаржылық беріктік қорын анықтауға негізделген әдістеме қолданылады, сонымен бірге ол басшылыққа кәсіпорынның инвестициялық тартымдылық деңгейін ұлғайту жоспарларының кешенді жүйесін жасауға мүмкіндік береді.

Негізгі сөздер: Инвестициялық тартымдылық, қаржылық тұрақтылық, қаржылық тұрақтылық көрсеткіштері, қаржылық беріктік қоры, зиянсыздық нүктесі.

Кәсіпорынның инвестициялық тартымдылығы – бұл сандық және сапалық факторлар жүйесі, тәуекелдің қолайлы деңгейінде инвестордан кәсіпорынның әлеуетті мүмкіндігін қамтамасыз ететін ақша қаражатын алу.

Инвестициялық тартымдылық инвестициялаудың объективті шарттарының жиынтығы болып табылатын инвестициялық әлеуеттің көрсеткішіне байланысты.

Инвесторлардың инвестициялық тартымдылығын бағалау үшін қаржылық жағдайды және табыстылықты бағалауды, кәсіпорынның нарықтық құнын бағалауды, инвестицияның кірістілігін бағалауды және ресурстардың тиімділігін бағалауды қамтитын әртүрлі қаржылық көрсеткіштер қолданылады. 1-суретте кәсіпорынның инвестициялық тартымдылығының негізгі көрсеткіштері берілген.

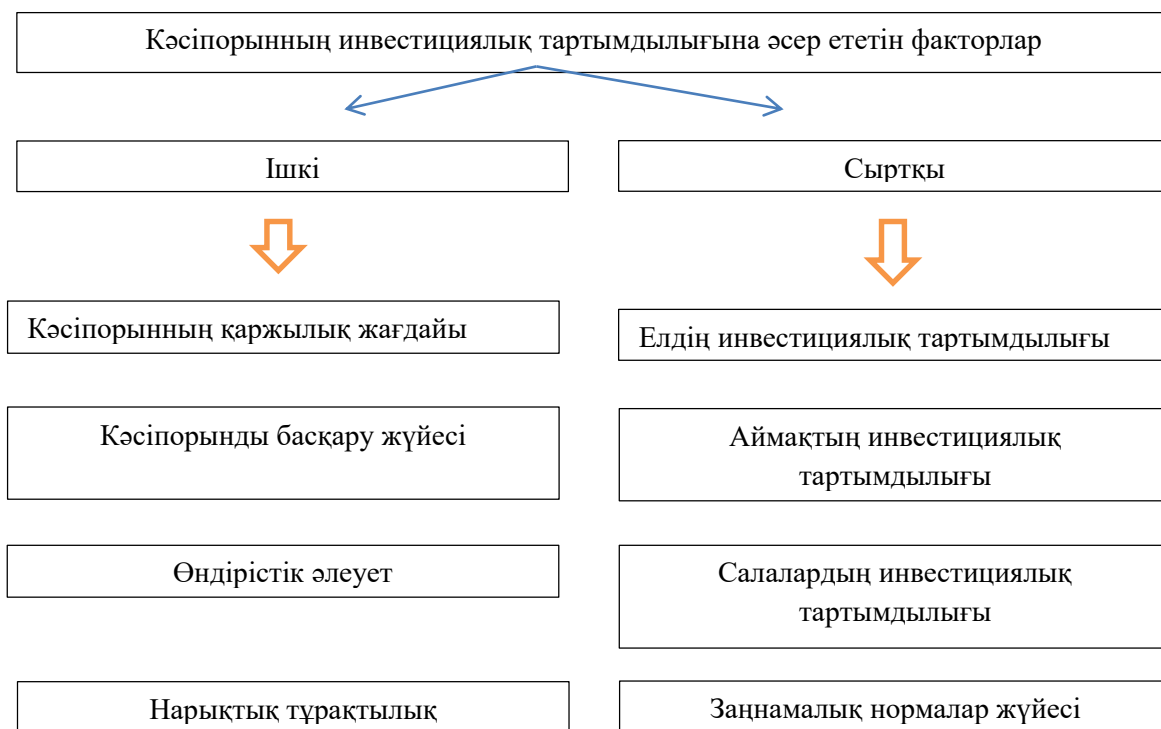

Сурет 1. Кәсіпорынның инвестициялық тартымдылығының қаржылық көрсеткіштері

Кәсіпорынның инвестициялық тартымдылығын бағалаудың бірнеше әдістері бар. Инвестициялық тартымдылықты бағалауда жиі қолданылатын зерттеу келесі төрт бағытты атап көрсетуге болады. Кәсіпорынның инвестициялық тартымдылығын бағалаудың негізгі қаржылық көрсеткіштеріне өндірістік потенциал, еңбек потенциалы, кәсіпорынның қаржылық нәтижелері, инвестициялық белсенділікті сипаттайтын көрсеткіштер жатады [1].

Кез келген коэффициенттерді есептеген кезде әрқашан осындай көрсеткіштердің экономикалық логикасына сүйеніп, қарастырылып отырған кәсіпорынның белгілі бір көрсеткіштерінің жеке сипаттамаларын ескеру қажет. Қаржылық жағдайды толық талдау үшін бухгалтерлік балансты, қаржылық коэффициенттерді, қаржылық нәтижелерді және өнімнің рентабельділігін талдау қажет, сонымен қатар кәсіпорынның қаржылық мүмкіндіктерін кешенді бағалау керек. Инвестициялық тартымдылыққа әсер ететін бірқатар факторларды қарастырайық (2-сурет).

Сурет 2. Инвестициялық тартымдылыққа әсер ететін факторлар

Инвестициялық тартымдылыққа әсер ететін ішкі факторларға кәсіпорынның тікелей әсер ететін факторлары және кәсіпорынның тікелей әсер етпейтін сыртқы факторлары жатады. Ішкі факторлардың ішінде инвестициялық тартымдылықты бағалау кезінде кәсіпорынның кіріс алу мүмкіндігін, сондай-ақ инвестор үшін ең аз тәуекелді қамтамасыз ететін қаржылық тұрақтылық пен қаржылық беріктік қоры (запас финансовой прочности) ескеру қажет.

Қаржылық тұрақтылық – қаржылық көздердің жалпы сомасындағы меншікті капиталдың жоғары үлесімен қамтамасыз етілген ұйымның қаржылық жағдайының тұрақтылығының сипаттамасы.

Қаржылық тұрақтылықты бағалаудың міндеті ұйымның займдық қаржыландыру көздерінен тәуелсіздік дәрежесін бағалау болып табылады.

Кәсіпорынның инвестициялық тартымдылығын бағалау үшін қаржылық тұрақтылықтың негізгі көрсеткіштерін есептеу қажет, ол инвесторға белгілі бір компанияға инвестициялау тәуекелінің деңгейі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді (1-кесте).

Кесте 1-Қаржылық тұрақтылықты бағалаудың негізгі көрсеткіштері

Коэффициент аты	Көрсеткіштерді белгілеу	Оңтайлы мәндер	Түсініктеме
Капиталдандыру коэффициенті	U_1	$<1,5$	Кәсіпорынның активтердегі күрделі салымдардың деңгейін көрсетеді
Меншікті қаржыландыру көздерімен қамту коэффициенті	U_2	$>0,1$	Айналым активтерінің қай бөлігі меншікті көздерден қаржыландырылады
Қаржылық тәуелсіздік коэффициенті	U_3	$\geq 0,4-0.6$	Жиынтық капиталдағы меншікті капитал үлесі
Қаржыландыру коэффициенті	U_4	>1	Тартылған капиталдың бірлігіне келетін меншікті капитал сомасы
Қаржылық тұрақтылық коэффициенті	U_5	$>0,9$	Жиынтық капиталдағы меншікті капитал мен ұзақ мерзімді несие үлесі

Кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығы жағдайында инвестициялық тартымдылық келесі жағдайларда артады:

1. Баланс валютасының өсуі керек;
2. Мүлік құнындағы меншікті айналым қаражатының үлесі өсуі керек;
3. Меншікті капиталдың өсу қарқыны займдық капиталының өсу қарқынынан жоғары болуы керек;
4. Дебиторлық және кредиторлық берешектердің өсу қарқыны бір-бірін теңестіру керек.

Инвестициялардың экономикалық тиімділігін бағалау кезінде кәсіпорынның қаржылық беріктік қоры (ҚБҚ) деңгейін, яғни ағымдағы сату көлемі ($V_{ағым}$) мен зиянсыздық нүктесіндегі сату көлемі арасындағы айырмашылықты келесі ($V_{зиянс}$) формула бойынша анықтау қажет:

$$ҚБҚ = V_{ағым} - V_{зиянс} \quad (1)$$

Қаржылық беріктік қорына өндіріс емес сату көлемі әсер ететінін түсіну керек, өйткені кәсіпорынның ақшалай кірісін құрайтын сату көлемі [2]. Кәсіпорынның қаржылық беріктік қоры артқан сайын ол әлеуетті инвестор үшін тартымдырақ болады, өйткені қаржылық күштіліктің жоғары деңгейі инвестициялық тәуекелдерді азайтады.

Қаржылық беріктік қорын есептеу кезінде бастапқыда зиянсыздық нүктесін анықтау қажет. Зиянсыздық нүктесі - бұл өнім өндіру мен өткізуге кеткен барлық шығындар табыспен өтелетін сату көлемі немесе кіріс. Шындығында, бұл жағдай бизнес «нөлге» кеткенде өтеледі, бірақ пайда әкелмейді. Құн тұрғысынан зиянсыздық нүктесі маңызды табысты білдіреді. Көрсеткішті табиғи түрде, яғни сатылған тауарлар мен қызметтерде қарастыратын болсақ, онда ол өндіріс пен өткізудің критикалық көлемі деп аталады [3]

Табиғи тұрғыдан алғанда зиянсыздық нүктесі келесідей болады:

$$T_{3H} = \frac{Z_T}{C-C} \quad (2)$$

мұндағы: T_{3H} – зиянсыздық нүктесі, Z_T – өндіруге және өткізуге арналған тұрақты шығындар (жылдық), C – өнім бірлігінің бағасы, C – өнім бірлігінің өзіндік құны.

Құндылық тұрғыдан зиянсыздық нүктесі:

$$V_{3.K} = T_{3.H} * C \quad (3)$$

мұндағы: $V_{без}$ - зиянсыздық көлемі, $T_{без}$ – табиғи мәндегі зиянсыздық нүктесі, C - өнім бірлігіне баға.

Жалпы алғанда, қаржылық беріктік қоры мына формула бойынша есептеледі: $ҚБҚ = \frac{K_{HK} - V_{3H}}{K_{HK}}$ (4)

мұндағы: $ҚБҚ$ – қаржылық беріктік қоры, K_{HK} – кірістің нақты көлемі, $V_{без}$ – құндық мәндегі зиянсыздық нүктесі.

Коэффициентті бағалау кезінде оның деңгейі 0,2-ден төмен болса, онда кәсіпорын банкроттыққа жақын екенін, егер коэффициент мәні 0,2-ден 0,5-ке дейін өзгерсе, онда кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығы төмен, яғни бірінші жағдайға қарағанда банкроттық қаупі төмен екенін ескеру қажет, ал егер коэффициент 0,5-тен 0,8-ге дейін болса, онда кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығы жоғары, сонымен бірге инвестицияларды алу ықтималдығы артады .

Сонымен, қаржылық тұрақтылық пен қаржылық қауіпсіздік қорын бағалау кәсіпорынның инвестициялық тартымдылығының ажырамас факторлары болып табылады деп қорытынды жасауға болады, өйткені осы деректерді ескере отырып, инвестор өз активтерін инвестициялау туралы неғұрлым объективті шешім қабылдай алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бердникова Л.Ф., Гаврилов Д.В. Анализ финансового состояния как инструмент поиска путей устойчивого развития организации // КНЖ. 2017. №4 (21). с.117-120.
2. Шеремет А.Д. Финансовый анализ: Учебно-методическое пособие / А.Д. Шеремет, Е.А. Козельцева. М.: Экономический факультет МГУ им. М.В. Ломоносова, 2020. -200 с
3. Бондарева Л.Н. Комплексный экономический анализ: учебное пособие / Л.Н. Бондарева [и др.] – Екатеринбург: Изд-во Рос. гос. проф.-пед. ун-та, 2018. 152 с.

УДК 336.64

ВОПРОСЫ ФИНАНСОВОЙ ПОДДЕРЖКИ СЕЛЬХОЗФОРМИРОВАНИЙ

Утибаева Гульжан Бегендыковна

асс. профессор Казахского агротехнического университета им. С. Сейфуллина

***Аннотация:** в данной статье рассмотрены некоторые проблемные вопросы финансовой поддержки сельхозтоваропроизводителей. Отмечено, что изучение направлений, форм и методов государственной финансовой поддержки сельского хозяйства в настоящее время показывает, что предусмотренная законодательством и целым рядом нормативных актов их многообразие и разнонаправленность не способствуют эффективному использованию бюджетных средств, приводят функционированию лишь отдельных фрагментов общей системы государственного финансового регулирования. Обоснованы предложения по совершенствованию механизма государственного финансового регулирования сельхозтоваропроизводителей.*

***Ключевые слова:** государственное регулирование, финансовая поддержка, сельскохозяйственные формирования, финансирование, кредитование, специализированный сельскохозяйственный банк*

Одна из главных целей государственной аграрной политики – это повышение доходности сельскохозяйственного производства, поскольку сельское хозяйство по сравнению с другими отраслями экономики поставлено в относительно неравные условия. Это – и существенная зависимость от природно-климатических факторов, и наличие многочисленных субъектов рынка, реализующих стандартные продукты, и низкая эластичность спроса на продовольствие, и волатильность мировых рынков и др.

Достижение доходности сельскохозяйственного производства сопряжено также со многими трудностями, поскольку уровень доходности подвержен влиянию целого ряда факторов. Прежде всего, к таковым факторам можно отнести применяемые технологии и, как следствие, уровень производственных затрат, состояние продовольственных и ресурсных рынков, налоговый режим, состояние субсидирования, страхования посевов, животных и др.

В целом, уровень доходности сельского хозяйства – это результирующий показатель, по которому, с одной стороны, можно судить об эффективности менеджмента и используемых предприятиями технологий, а с другой стороны – качество государственного регулирования отрасли и финансовой поддержки в том числе.

Всем известно, что предприятия аграрного сектора, как и предприятия других отраслей экономики, покрывают свои затраты доходами. Однако, в отличие от предприятий иных отраслей, у сельскохозяйственных формирований в течение года имеет место продолжительный временной разрыв между осуществлением затрат и получением доходов. Это обстоятельство влияет на формирование финансовых ресурсов и требует привлечения заемных источников. Поэтому основная часть затрат до получения доходов покрывается за счет привлеченного кредита, что определяет специфику организации финансовых отношений.

Но, заметим, что с целью оценки уровня оптимальности структуры источников финансовых ресурсов нельзя подходить в одностороннем порядке, решая эту проблему только с позиции эффективности использования каждого конкретного вида источника. Данная задача должна решаться комплексно, поскольку финансовые ресурсы, разнородные по своей сущности и принадлежности, участвуют в производственном процессе и используются для удовлетворения определенных потребностей. С их помощью решаются

стратегические задачи, планируется достижение поставленных целей и повышение эффективности деятельности предприятия, выражающийся в росте уровня результативных показателей [1].

Полагаем, что одним из посылов установления оптимальной структуры источников финансирования сельскохозяйственных формирований является предположение о необходимости определения допустимых границ привлечения внешних финансовых источников. Разумеется, что при этом надо учесть фактическое наличие собственного капитала, привлеченного капитала и возможности поступления средств государственного бюджета. Именно государственного, поскольку финансовая поддержка может осуществляться за счет средств как республиканского, так и местного бюджетов.

В конечном счете, установленная оптимальная граница привлечения внешних источников финансирования должна способствовать повышению эффективности использования производственных ресурсов предприятия и отдачи привлеченных финансовых ресурсов. Однако нельзя не учитывать также то обстоятельство, что такие источники на сельскохозяйственных предприятиях практически на 60-70% состоят из льготного кредита, предоставляемого кредитными товариществами в основном за счет бюджетных средств.

Поскольку эффективность использования финансовых ресурсов не зависимо от их структуризации и принадлежности выражается, по определению, через показатели результативности производственной деятельности предприятия, поэтому мы полагаем, что оптимизация структуры формирования финансовых ресурсов должна рассматриваться с точки зрения взаимообусловленности и взаимовлияния с эффективностью производства. При этом мы исходим из того, что, поскольку финансовые ресурсы участвуют в производственном процессе в полном объеме, необходимо изучить и определить взаимообусловленность и взаимовлияние между финансовыми ресурсами в их структурной зависимости и результатами производственной деятельности. Эта задача – определение степени влияния финансовых ресурсов и их структуризации на результаты производственно-хозяйственной деятельности – может быть решена посредством построения экономико-статистической модели, а именно модели оптимизации источников формирования финансовых ресурсов.

Бюджетное финансирование и кредитование, как регулирующие рычаги и инструменты, по существу, должны ориентировать товаропроизводителей на более эффективное хозяйствование, и они должны предоставляться строго дифференцировано. Полагаем, механизм государственного регулирования и финансовой поддержки аграрного сектора должен учитывать, что сельскохозяйственные товаропроизводители функционируют в рыночной среде на принципах самофинансирования и что конкретные меры их поддержки не что иное как дополнительные меры, призванные обеспечить нормальные экономические условия хозяйствования. В целом система государственной поддержки сельского хозяйства должна использовать свои направляющие функции в сфере регулирования аграрного сектора экономики и базироваться на целевом программном подходе [2].

Нам представляется, что прямое бюджетное финансирование должно быть ограничено поддержкой сельскохозяйственных формирований, подвергшихся природным, техногенным катастрофам и форс-мажорным обстоятельствам (засуха, наводнение, массовое заболевание животных и т.п.), а также финансированием фундаментальной и прикладной сельскохозяйственной науки.

Много вопросов возникает по поводу кредитования банками второго уровня субъектов АПК. Здесь роль банков второго уровня сводится в основном к тому, что они за счет средств бюджета предоставляют кредиты сельскохозяйственным предприятиям. Государству в процессе регулирования аграрного сектора не нужно финансировать коммерческие банки – ему нужно регулировать проценты за предоставляемые этими банками кредит. Для этого государство берет на себя обязательство уплачивать коммерческим банкам за сельскохозяйственных товаропроизводителей проценты за долгосрочный кредит. Например, это может быть долгосрочный кредит на приобретение новой сельскохозяйственной техники, мелиорацию и улучшение земель, на покупку новых пород скота или элитных семян, на строительство или реконструкцию производственных животноводческих помещений, или же для первичной переработки сельскохозяйственного сырья.

Рассматривая такой механизм, мы исходим из того, что государство не является банком, а средства бюджета – это не ссудный капитал, поэтому оно также не может и, наверное, не должно напрямую кредитовать сельскохозяйственные формирования за счет средств бюджета, а тем более коммерческие банки. Но, вместе с тем, оказывать поддержку сельскохозяйственным товаропроизводителям посредством полного или частичного погашения кредитов банка из соответствующих бюджетных источников – это реальная, вполне доступная, адресная и эффективная мера.

Сущность механизма такого кредитования заключается в том, что банк второго уровня, после проверки всех необходимых документов, выдает сельскохозяйственным формированиям кредит без начисления им процентов. Проценты же начисляются и предъявляются к оплате Специализированному сельскохозяйственному банку, который на основании договора с уполномоченным органом, курирующим сельское хозяйство, перечисляет суммы процентов коммерческому банку. При этом процентная ставка не должна превышать среднюю в регионе ставку по аналогичным кредитам.

Специализированный сельскохозяйственный банк мог бы получать средства для погашения процентов из целевых бюджетных ресурсов, предназначенных для поддержки сельского хозяйства за счет средств республиканского бюджета. Кроме того, с учетом финансового состояния заемщика, а также его потери в результате стихийных бедствий или наступления форс-мажорных обстоятельств, из названного источника могут производиться выплаты отдельным банкам второго уровня в счет погашения не только процентов, но и самого кредита (полностью или частично) в случае невозможности его возврата конкретным заемщиком. При этом хотим подчеркнуть, что речь не идет о введении порядка полного или частичного гарантирования государством возврата банкам кредитов, взятых сельскохозяйственными формированиями, поскольку они представляются нам нецелесообразными с практической точки зрения.

Поскольку речь зашла о сельскохозяйственном банке, то, как мы уже неоднократно писали [3], необходимость наличия крупного специализированного сельскохозяйственного банка – это требование времени. Такой банк должен быть создан именно как специализированный сельскохозяйственный банк с участием государственного капитала с широкой сетью филиалов и представительств (отделений) по регионам страны. Присутствие государства в капитале сельскохозяйственного банка обеспечит его стабильность, доверие акционеров и вкладчиков, большую эффективность государственных гарантий, а участие в нем частного капитала позволит контролировать работу государства с позиций ее эффективности со стороны акционеров.

Поэтому возможно создание Акционерного сельскохозяйственного банка на первых порах со 100% участием государства, а по мере его становления – на долевых началах с привлечением частного капитала при сохранении контрольного пакета акций у государства.

Для обеспечения Сельхозбанку разветвленной сети филиалов по территории всей страны, включая районные центры регионов, достаточно в качестве таковых филиалов использовать уже существующие и успешно функционирующие в каждом районном центре кредитные товарищества.

С целью исключения монопольного влияния Сельхозбанка в области сельскохозяйственного кредитования необходимо, чтобы условия выдачи, возврата и государственные гарантии по процентам у банков второго уровня и Сельхозбанка должны быть примерно одинаковыми.

Это позволит улучшить конкурентную среду, появятся более широкие возможности в осуществлении факторинговых операций с долгами сельскохозяйственных формирований.

Причем Сельхозбанку, в отличие от банков второго уровня, можно вменить в обязанность проводить факторинговые операции. С созданием Сельхозбанка появится также реальная возможность широкомасштабной реализации государственной лизинговой политики.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Интыкбаева С.Ж. Финансовые проблемы регионального развития в РК. – Алматы: Каржы-Каражат, 2003.
2. Кемел М. Государственное регулирование развития АПК и сельских территорий: Агропромышленный комплекс // Устойчивое развитие KZ. – 2005. – № 9. – С. 37.
3. Утибаев Б.С., Ахметова Д.Т., Утибаева Г.Б., Жунусова Р.М. Финансовая поддержка сельскохозяйственных товаропроизводителей Республики Казахстан // «Проблемы агрорынка» – 2016. – №2 (62). – 62-69 с.

УДК 336.6

ПРИЧИНЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И ПОСЛЕДСТВИЯ ФИНАНСОВОЙ НЕСОСТОЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ

Тукенова Береке Имантаевна

ст.преподаватель Казахского агротехнического университета им. С. Сейфуллина

***Аннотация:** в статье тезисно рассмотрены вопросы, связанные с причинами возникновения финансовой несостоятельности (банкротства) предприятий в современных условиях. Отмечено, что несостоятельность как экономическое является следствием неэффективной финансовой деятельности хозяйствующих субъектов, представляющее колоссальный разрушающий эффект для финансов как определенного предприятия, так и государства в целом.*

***Ключевые слова:** несостоятельность, кризисное состояние, факторы, инфляция, спад производства, собственный капитал, заемный капитал.*

Причины несостоятельности (банкротства) предприятий представляют собой результат взаимодействия объективных и субъективных факторов. Зарубежные исследователи полагают, что несостоятельность предприятий вызвана на 1/3 часть объективными факторами и на 2/3 – субъективными. Однако, нынешняя экономическая ситуация диктует обратную пропорцию, когда объективные факторы доминируют над субъективными.

Объективные причины представляют собой ряд факторов внешней среды, которые практически непреодолимы на уровне предприятия [1]. К числу таких факторов можно отнести следующие макроэкономические условия:

- экономические, проявляющиеся в кризисном состоянии экономики страны, всеобщем спаде производства, инфляции, нестабильности финансовой системы, изменении конъюнктуры рынка;
- политические, вызванные изменением условий импорта и экспорта, потерей рынков сбыта, внешнеэкономической политикой страны, политической разобщенностью общества, несовершенством законодательства в области антимонопольной политики и предпринимательской деятельности;
- нарастание международной конкуренции;
- научно-технические порывы, порождающие падение спроса в связи со сменой потребительских потребностей и другие.

Субъективные причины, напротив, вытекают непосредственно из внутрихозяйственной деятельности предприятия и являются следствием его низкоэффективной работы. В качестве данных причин выступают такие факторы как:

- дефицит собственного оборотного капитала, следствием которого является неэффективная производственная деятельность предприятия;
- преобладание заемного капитала над активами и собственным капиталом;
- неудовлетворительная структура баланса предприятия;
- низкая ликвидность, проявляющаяся в виде превышения краткосрочных финансовых обязательств над суммой высоколиквидных активов и выражающаяся в длительной неплатежеспособности предприятия;
- недостаточное обеспечение техникой, низкий уровень технологии и организации процесса производства;
- превышение отрицательного денежного потока над положительным;

- ограниченность в собственных средствах и отказ в получении средств в кредитных компаниях;

- низкая эффективность использования производственной мощности и ресурсов и т.д.

Пока одни из названных факторов способны вызвать внезапное наступление несостоятельности, другие – постепенно накапливаются и усиливаются, вызывая медленное и непреодолимое движение предприятия к спаду производства и, в конечном итоге, к несостоятельности.

Следовательно, причины несостоятельности могут включать в себя сочетание определенных недостатков, присущих отдельным хозяйствующим субъектам, которые для каждого предприятия различны, зависят от специфики его деятельности и способности своевременно реагировать на изменения условий экономической среды.

Несостоятельность (банкротство) влечет за собой не только разорение самого предприятия, но и накладывает негативный отпечаток непосредственно на отдельных участников экономических отношений, заинтересованных в его функционировании [2].

Последствия несостоятельности для отдельных категорий лиц, условно можно разделить на положительные и отрицательные (табл.1).

Таблица 1

Последствия несостоятельности (банкротства)

Положительные последствия	Отрицательные последствия
Для предприятия	
<ul style="list-style-type: none"> - преодоление кризисных ситуаций с последующим восстановлением и продолжением деятельности предприятия; - возможность замены некомпетентного руководства предприятия; - очищение активов предприятия и восстановление финансового положения с целью перехода на новый этап развития. 	<ul style="list-style-type: none"> - сокращения рабочих мест с последующим возникновением социального напряжения; - снижение спроса на продукцию, товары и услуги; - ликвидация деятельности предприятия и изъятие имущества для погашения долгов.
Для работников предприятия	
<ul style="list-style-type: none"> - осуществление стабильной выплаты заработной платы при условии полного восстановления платежеспособности предприятия; - окончательный расчет посредством выплаты всех установленных компенсаций при увольнении. 	<ul style="list-style-type: none"> - ухудшение материального положения работников в связи с постоянными задержками заработной платы и прочих причитающихся им выплат; - потеря постоянного места работы и стабильного заработка - снижение жизненного уровня населения; - увеличение числа безработных граждан.
Для других участников рынка	
<ul style="list-style-type: none"> - отсеивание конкурента как неэффективного участника рынка. 	<ul style="list-style-type: none"> - разрыв связей с контрагентами; - потеря контрагентами части собственного капитала; - вероятность возникновения цепочки банкротств других хозяйствующих субъектов вследствие распространения финансового риска от партнера-банкрота; - снижение потребительского рынка.
Для кредиторов	
<ul style="list-style-type: none"> - получение расчетов по долгам; - определенность по сроку и сумме погашения обязательств. 	<ul style="list-style-type: none"> - замедление получения средств по возникшим обязательствам с предприятием-банкротом; - вероятность получения не полной суммы задолженности; - потеря прежнего партнера и необходимость поиска нового.

Для государства	
- получение задолженности по налогам и другим платежам в бюджет.	- замедление получения поступлений по налоговой задолженности и другим платежам, осложняющее получение доходов в государственный бюджет; - необходимость проведения мер по поддержанию занятости в связи с увеличением числа безработных граждан; - вероятность возникновения дополнительных затрат, связанных с капитализацией платежей по компенсации вреда здоровью работников; - возможное возникновение криминального пердела собственности предприятия и разворовывания имущества, в частности, с долей государственной собственности; - социальная напряженность и замедление социально-экономического развития.

Анализируя последствия исследуемого явления, приведенные в таблице 1, видно, что в настоящее время известно два взгляда на то, какую роль и значение данная проблема играет для предприятий, отдельных отраслей экономики и государства в целом. Как справедливо полагает современное экспертное общество, такое явление как несостоятельность (банкротство) несет положительное влияние и оздоравливающее действие для экономики страны, поскольку посредством его осуществления рынок освобождается от неэффективных предприятий и тем самым дает толчок развитию другим, более достойным предприятиям расширить свою деятельность и освоить новый сегмент рынка [3]. Такого рода «естественный отбор» выступает положительным моментом и для самого предприятия-должника, так как предоставляет ему возможность погасить свои обязательства перед кредиторами посредством продажи имущества и позднее, освободившись от долгов, начать новую деятельность.

Однако, существует и иной подход, сторонники которого уверены, что вследствие высоких темпов роста несостоятельности (банкротства) среди хозяйствующих субъектов в экономике может произойти рецессия, приводящая к замедлению социально-экономического развития и снижению основных макроэкономических показателей всей страны в целом. Не стоит и забывать о том, что финансы всех хозяйствующих субъектов в своей совокупности обслуживают сферу материального воспроизводства, в которой создаются валовой внутренний продукт и национальный доход страны [4].

Таким образом, несостоятельность (банкротство) как экономическое явление – это следствие неэффективной финансовой деятельности хозяйствующих субъектов, представляющее колоссальный разрушающий эффект для финансов как определенного предприятия, так и государства в целом. В связи с этим, с целью противодействия данной угрозе, мощным и действенным инструментом государственной политики считается институт банкротства, служащий для урегулирования взаимоотношений должника и кредиторов и обеспечивающий перераспределение общественного капитала для того, чтобы обеспечить более эффективное использование доходов общества.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Адрианова Д.А. Банкротство предприятий [Электронный ресурс]: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/bankrotstvo-predpriyatiy>
2. Балдин К.В., Белугина В.В., Галдицкая С.Н. Банкротство предприятия: анализ, учет и прогнозирование. – М.: Дашков и К, 2016. – 376 с.
3. Кован С.Е. Предупреждение банкротства организаций. Монография. – Москва: ИНФРА-М, 2017. – 219 с.
4. Родин Е. А. Проблемные вопросы оценки финансового состояния предприятия в условиях возникновения риска банкротства // Молодой ученый. — 2016. — № 12.5.

УДК 336.6

ҚАРЖЫЛЫҚ СТРАТЕГИЯНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ШЕҢБЕРІНДЕ КӘСІПОРЫННЫҢ ТӨЛЕМ ҚАБІЛЕТСІЗДІГІН БАҒАЛАУ

Ахметова Динара Төлеуханқызы

С. Сейфуллин ат. Қазақ агротехникалық университетінің доценті

Аннотация: мақалада қаржылық дағдарысты бастан өткерген кәсіпорынның қызметіндегі мәселелі сұрақтарды анықтауға мүмкіндік беретін қаржылық көрсеткіштер қарастырылған. Кәсіпорынның төлем қабілетсіздігінің алдын алу жүйесін құрайтын кезеңдері анықталған.

Түйін сөздер: тәуекелдерді басқару, қаржылық стратегия, төлем қабілеттілігі, табыстылық, өтімділік, қаржылық тәуекелдер.

Кәсіпорынның қаржылық стратегиясы ұйымдарды дамыту мен ұлғайтуда үлкен маңызға ие. Сондықтан қазіргі заманғы жағдайда мүмкін болатын дағдарыстық жағдайларды есепке алмай қаржылық стратегияны қалыптастырудың іс жүзінде мағынасы жоқ. Ағымдағы әлемдік оқиғалар кезінде бизнес ортасында анықталмағандық туындайды, өзгерістер жиілігі барған сайын күшейе түседі, бұл кәсіпорынның жұмысына кері әсерін тигізеді. Сонда сыртқы орта бұрыннан барларын белсендіреді және экономикалық үдеріске әсер ететін жаңа дағдарыстық жағдайлар тудырады.

Сондықтан тәуекелдер мен дағдарыстық жағдайларды басқара білу қажет. Бұл қаржылық стратегияны қалыптастыруда көрініс табады. Тиісінше, кез келген ауылшаруашылық кәсіпорынның басшылығы өзі басқаратын шаруашылықтың дамуына ат алысуға міндетті. Маңызды міндеттердің бірі кәсіпорынның төлем қабілетсіздігінің алдын алу болып табылады. Төлем қабілетсіздігі – бұл борышкердің ақшалай қаражаттың бір бөлігін орындауын тоқтатуы немесе қаражаттың жеткіліксіздігінен туындаған міндетті төлемдерді төлеу бойынша міндеттемелер [1].

Кәсіпорынның қаржылық стратегиясын жасамас бұрын, сондай-ақ ондағы дағдарыстың алдын алу үшін мониторинг жүргізу қажет. Дағдарысқа қарсы мониторинг олардың төлем қабілетсіздігін болдырмау мақсатында мәліметтер жинау, өңдеу және оның қаржылық-экономикалық жағдайын жүйелі түрде талдауды қамтиды.

Кәсіпорынның қаржылық стратегиясы төлем қабілетсіздігінің алдын алу жүйесін қамтиды және оны құру үшін келесі қадамдарды орындау қажет [2].

Бірінші кезеңде олардың төлем қабілетсіздігіне әкелетін қауіптерді анықтау қажет.

Екінші қадам - бұл қауіптерді үнемі бақылау қажет, яғни:

- қауіпті сипаттайтын көрсеткіштерді жүйелі түрде анықтау. Көрсеткіштер ұсынылған, қолайлы, қауіпті және дағдарыстық шектерде болуы керек.

- төлем қабілетсіздігінің дәрежесінің жоқтығын немесе болуын анықтау үшін көрсеткіштердің мәндерін үнемі есептеп, шекті мәндермен салыстыру қажет.

Үшінші кезеңде қауіпті құбылыстарды анықтаған кезде қаржы-экономикалық салада төлем қабілетсіздігін болдырмау шараларын қолдану.

Алдымен кәсіпорынның қызметін бақылау жүйесін әзірлеу керек. Ол үшін төлем қабілетсіздігіне әкеп соғуы мүмкін жиі кездесетін ықтимал қауіптерді және осы қауіптердің деңгейін сипаттайтын және өлшейтін қаржылық-экономикалық жағдайдың көрсеткіштерін анықтау қажет.

Ықтимал қауіптердің тізімі [3]:

1. Кәсіпорынның қызметінің қаржылық нәтижелерінің (табыс, пайда, рентабельділік) төмендеуі. Табысты кәсіпорындар үшін келесі ереже орындалуы керек:

Табыс > Ттүсім > Тактивтер құны,
мұндағы, Табыс, Ттүсім, Тактивтер көрсеткіштері сәйкесінше пайданың, кірістің және актив құнының өсу қарқыны болып табылады.

Осы ережені ұстанған кезде, кәсіпорынның активтеріне салынған 1 теңге үшін жоғары түсім алынады және сәйкесінше одан да көп пайда қалыптасады. Ал, бұл ереже бұзылған жағдайда төлем қабілеттілігін бұзу қаупі бар. Себебі, түсім азайған кезде шығындарды төлеу қиынырақ болады және төлем қабілетсіздік тәуекелділігі артады.

Сондай-ақ, кіріс азаймауы және тіпті өсуі мүмкін, бірақ бұл төлем қабілетсіздігі қаупінің жоқтығына кепілдік бермейді. Кірістер мен шығыстардың арақатынасы мен динамикасын, оның ішінде кәсіпорынның табыстылығы мен рентабельділігін бақылау қажет.

Кәсіпорында жоғарыда аталған тәуекелдердің бар-жоғын бақылау үшін келесі көрсеткіштерді пайдалану қажет:

- орташа айлық түсім;
- рентабельділік көрсеткіштері: активтердің рентабельділігі. Бұл көрсеткіш салық салынғанға дейін пайданың қандай бөлігі активтерге салынған бір теңгеге келетінін көрсетеді; сату рентабельділігі сатудан түскен пайданың қанша тиыны түсімнің бір теңгесін құрайтынын көрсетеді; таза пайда нормасы түсімнің бір теңгесіне таза пайданың қанша тиыны қалатыны туралы түсінік береді;
- ағымдағы міндеттемелер бойынша төлем қабілеттілік дәрежесі – 3 айдан аспайды. Бұл көрсеткіш айлармен анықталады, кәсіпорынның барлық қысқа мерзімді міндеттемелерді басқа төлемдер және шығындарсыз тек түсімдерден төлеуге қанша ай қажет екенін көрсетеді.

2. Өнімнің, сондай-ақ ұйымның тауарларының (жұмыстар, қызметтер) өтімділігінің (нарық сұранысының) нашарлауы.

Бұл өнім (жұмыс, қызмет) әлеуетті сатып алушылар арасында сұранысқа ие емес дегенді білдіреді. Сондықтан, ақша компанияға түспейді. Немесе кәсіпорынның менеджерлері өз өнімінің бағасын төмендеті бастайды, бұл да ақша тапшылығына әкеледі. Осының нәтижесінде міндеттемелер ұлғаяды және басшылық оларды толық өтей алмайды.

Бұл топтың факторлары төлем қабілеттілігіне келесідей әсер етеді. Егер өнімнің өтімділігі (тартымдылығы) уақыт өткен сайын төмен болса, онда кәсіпорынға түсетін ақшалай түсімдердің азаю қаупі артады және қарызды өтеу қиынға соғады. Осылайша, төлем қабілетсіздік қаупі туындайды.

Бұл жағдайды бақылау үшін келесі көрсеткіштерді ескеру қажет:

- ай сайынғы кіріс деңгейі;
- дебиторлық берешектің, оның ішінде жөнелтілген тауарлардың өсу немесе азаю қарқынының өзгеруі. Дебиторлық берешектің өзгеру қарқыны кірістердің өсу қарқынынан аспауы керек.
- дебиторлық берешек құрылымы. Дебиторлық берешек уақыт өте келе айтарлықтай өспеуі керек. Жоғарыда көрсетілген көрсеткіштерге әртүрлі факторлар әсер етуі мүмкін, сондықтан әрбір жағдай, егер теріс тенденция болса, жеке зерттеуді қажет етеді.

3. Кәсіпорынның шаруашылық қызметінің заемдық қаражатына тәуелділігін арттыру.

Кәсіпорынның қызметін қаржыландыру үшін келесілерді пайдаланады:

- пайда, амортизация, қалыптасқан қорлар сияқты меншікті қаражаттар;
- тартылған қаражат: меншік иелерінің тікелей инвестициялары, түсімдер (мысалы акциялар шығарудан);

- займдық қаражаттар, яғни несиелер мен займдар.

Займдық қаражатының тұрақты өсуі кезінде төлем қабілетсіздігі қаупі болуы мүмкін. Ал, егер қарыз қаражаттары шектен тыс ұлғайса, ал кірістер (мысалы, пайда) өспесе, онда кәсіпорынның қызметі кредиторлардың мінез-құлқына тәуелді болады. Олардың қарыз қаражатына тәуелділік дәрежесін бақылау үшін келесі көрсеткіштерге назар аудару керек:

- дербестік коэффициенті (қаржылық тәуелсіздік): кәсіпорын мүлкінің қандай бөлігі меншікті (яғни тұрақты) көздерден қаржыландырылатынын көрсетеді.
- меншікті айналым капиталының коэффициенті. Ол меншікті көздерден қаржыландырылатын айналым активтерінің үлесін сипаттайды. Егер мән теріс болса, бұл кәсіпорынның айналымнан тыс активтерінде өз қаражатының жоқтығын білдіреді, және, мүмкін, тіпті бір бөлігі займдық қаражатынан қалыптасады, бұл өте қауіпті.

4. Активтердің өтімділігінің (сату мүмкіндігінің) нашарлауы.

Займды екі жолмен өтеуге болады:

- шығындарды жабуға болатын ағымдағы қызмет арқылы;
- кәсіпорынның мүлкін сату арқылы.

Әрине, кәсіпорынның иелігіндегі жылдам өткізілетін тауарлық мүлік неғұрлым көп болса, қажет болған жағдайда қарызды төлеу оңайырақ болады.

Бірақ, мүлікті сату кезінде тек өндірісте пайдаланылмаған мүлікті сатуға болатынын да ескеру қажет. Егер сіз осы ережені бұзсаңыз және өндіріс жүргізілетін мүлікті сатсаңыз, онда төлем қабілеттілігінің жағдайы нашарлайды, өйткені кәсіпорын өз қызметін жүзеге асыра алмайды және қарыздарды өтеу мүмкіндігін жоғалтады.

Егер ауылшаруашылық кәсіпорында ең өтімді және тез сатылатын активтер аз болса, бірақ сонымен бірге баяу қозғалатын және сатылуы қиын активтер болса, онда төлем қабілетсіздігі қаупі де болуы мүмкін. Бұл қарыздарды өтеу үшін бірдеңе сатудың шұғыл қажеттілігі туындаған жағдайда болуы мүмкін, бірақ сатуға ештеңе болмайды. 1-кестеде қаржылық көрсеткіштердің ұсынылған мәндері берілген.

Кесте 1-Қаржылық көрсеткіштердің ұсынылған мәндері

Көрсеткіш	Төлемқабілеттілік кәсіпорындар	Мәселелі ұйымдар	Дағдарысты кәсіпорындар
Активтердің рентабельділігі	>0.02	0.02-(-0.02)	<-0.02
Сату рентабельділігі	>0.06	0.06-0	<0
Таза табыс нормасы	>0.04	0,04-(-0,04)	<-0.04
Ағымдағы міндеттемелер бойынша төлем қабілеттілік деңгейі	<=3	3-12	>12
Ағымдағы өтімділік коэффициенті	>1,2	1,0-1,2	>1,0
Аралық өтімділік коэффициенті	>1	1-0,6	<0,6
Абсолютті өтімділік коэффициенті	>0,08-0,04	0,04-0,02	<0.02
Дербестік коэффициенті (қаржылық тәуелсіздік)	>=0,5	0,5-0,3	<0,3
Меншікті айналым қаражатын қамтамасыздандыру коэффициенті	>=0,1	0,1-0	<0

Бұл жағдайды бақылау үшін келесі көрсеткіштер қолданылады:

- абсолютті өтімділік коэффициенті. Бұл көрсеткіш арқылы қысқа мерзімді міндеттемелердің қай бөлігін жеткілікті түрде тез өтеуге болатынын көруге болады;
- аралық өтімділік коэффициенті – өндіріске тартылмаған айналым құралдарының көмегімен берілген кәсіпорынның барлық қысқа мерзімді міндеттемелерді өтеу мүмкіндігін көрсетеді;
- ағымдағы өтімділік коэффициенті. Бұл коэффициент кәсіпорынның займдарының айналым қаражатына қатынасын көрсетеді. Коэффициент мәні неғұрлым жоғары болса, олардың төлем қабілеттілігі соғұрлым жоғары болады, сатылатын және қиын сатылатын активтер, бұл жағдайда төлем қабілетсіздігі қаупі де болуы мүмкін.

Жоғарыда аталған көрсеткіштер барлық кәсіпорындарға ортақ, ал оның сипаттамаларын ескере отырып, белгілі бір шаруашылық үшін арнайы таңдалған төлем қабілетсіздігін бақылау үшін мүлдем басқа көрсеткіштерді қолдануға болады.

Төменде үш негізгі топқа бөлінген жоғарыда аталған барлық көрсеткіштерді қамтитын кесте берілген [4]:

- «төлемқабілетті» өркендеген шаруашылықты сипаттайды;
- кәсіпорынның қаржылық-экономикалық жағдайының тұрақсыздығын көрсететін «мәселелі»;
- «дағдарыс», бұл топтың көрсеткіштері кәсіпорынның дәрменсіздігін және оның өмірін сақтауда қиындықтарды бастан кешіретінін айқын көрсетеді.

Қаржылық стратегияны жасау кезінде жоғарыда келтірілген қаржылық талдауды ескеру қажет. Сонымен қатар, шаруашылықтың дағдарысқа бейімділігі бар-жоғына қарамастан, кәсіпорын басшылығы кез келген жағдайда қандай да бір тәуекел дәрежесі бар шешімдер қабылдауы қажет. Қаржылық стратегия күтілетін тәуекелдерді ескере отырып жасалуы керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Республика Казахстан. Закон РК. О реабилитации и банкротстве: принят 7 марта 2014 года, №176-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2022 г.)
2. Б.С. Утибаев және т.б. Оқу құралы. Қаржылық есептелік және оның көрсеткіштерін талдау әдістемесі. –Нұр-Сұлтан, 2019. -335 б
3. Кован, С.Е. Антикризисный консалтинг [Электронный ресурс]: учебное пособие / С.Е. Кован. - Москва : Финансовый университет, 2013. - 136 с.
4. Комплексный экономический анализ: учебник. /Под общей ред.Б.С.Утибаева. – Астана:КАТУим.С.Сейфуллина, 2016. – 435с.

ӘОЖ 339.138.68.10

СПОРТТЫҚ БИЗНЕСТІ ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Абдукаймова Макпал Гажданбековна

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің 3-курс студенті.

Ғылыми жетекшісі - Есіркепов Жандос

Қызылорда, Қазақстан

Аннотация: В данной статье подробно рассматриваются пути развития спортивного бизнеса. Положительное влияние физической культуры и спорта на экономическую систему любого государства не ограничивается перечисленными факторами. Также отмечается, что в последние десятилетия индустрия физической культуры, спорта и туризма стремительно развивается как широкая сфера предпринимательской деятельности.

Ключевые слова: Спорт, бизнес, спортивные клубы, физкультура, клиент.

Қазіргі жағдайда физикалық белсенділік пен спорт адамдардың күнделікті өмірінің негізіне айналып келеді. Спорт клубтары мен ұйымдары, спортқа қатысатын адамдардың саны, бұқаралық ақпарат құралдарының сапасы жылдан-жылға артып келеді. Қазір көптеген елдерде киім мен өмір салтында "спорттық стиль" қалыптасты, сымбатты мүсін немесе бедерлі бұлшықеттер сәнге айналды. Нарық адамдардың қажеттіліктеріне сәйкес жан-жақты жауап береді: спорттық тауарлар мен қызметтерді өндіруші фирмалар олар ұсынатын өнімдердің ассортиментін кеңейтеді, оның сапасын жақсартады, сонымен қатар жаңа сұранысты қалыптастырады.

Спорттық тауарлар мен қызметтерге кәсіби спортшылар, жаттықтырушылар, клубтық және басқа да дене шынықтыру-спорт ұйымдары жоғары сұранысты ұсынады. Қазіргі заманғы спорт нарықтарында қалыптасқан үрдістер жаппай сұраныспен бірге спорт өнімдері мен қызметтерін өндірушілерге үлкен пайда әкеледі, олар үшін қатаң бәсекелестік бар.

Салауатты өмір салты дағдыларын ұстану қарқын алуда, сондықтан спортпен байланысты бизнес ең тиімді болып табылады. Фитнес-орталықтар келушілерге толы, спорт тауарлары дүкендерінде әрдайым көптеген сатып алушылар бар, адамдар спорттық матчтарға баруды және сүйікті командаларын қолдауды жалғастыруда. Сонымен, спорттық бизнеске инвестиция салу өте тиімді және оны пайдалану қажет болуы мүмкін.

Салауатты өмір салтының танымалдылығының артуы және халықтың әртүрлі санаттары тарапынан спортқа деген қызығушылық көптеген фитнес-орталықтардың, спорт залдарының, гимнастикалық кешендердің ашылуына түрткі болды. Дегенмен, күшті бәсекелестікке қарамастан, ұтымды қаржылық жоспарлау, мақсатты аудиторияны зерттеу және жоғары сапалы қызмет көрсету арқылы спорт бизнесі салыстырмалы түрде тез нәтиже береді және компаниялар нарықта өз орнын таба алады.

Бизнес-жоспар жасамас бұрын болжамды спорт орталығының орналасқан жерін зерттеу қажет: бәсекелестік деңгейі, әлеуетті тұтынушылардың қажеттіліктері. Мақсатты клиенттердің материалдық жағдайы, оларға қызықты болуы мүмкін қызметтер туралы нақты түсінік алу үшін жалдамалы мамандандырылған компаниялардың маркетингтік зерттеулерінің нәтижелерін пайдалануға немесе талдауды өз бетінше жүргізуге болады [1]. Бірінші нұсқа спорт және гимнастика залдары, бассейн, ойын алаңдары бар толыққанды спорт кешенін ашуды жоспарлап отырған кәсіпкерлер үшін қолайлы. Егер біз шағын бизнес туралы айтатын болсақ, мысалы, фитнес-орталықтың ашылуы туралы айтатын болсақ, аудиторияны зерттеуді компанияның күшімен жүргізуге болады.

Мақсатты аудиторияны анықтаған кезде келесі сипаттамаларға назар аудару маңызды:

- топтың жыныстық жас құрамы;
- табыс деңгейі;
- спорттық қызметтерге сұраныс;
- қол жеткізу аймағындағы халық саны.

Келесі қадам-тұжырымдаманы қалыптастыру. Егер болжамды спорт клубы тандалған ауданда жалғыз болса, онда келушілердің белгілі бір саны оның қызметтерін аумақтық принцип бойынша пайдаланады. Әйтпесе, бәсекелестердің қызметін мұқият зерделеу, олар ұсынбайтын қызметтерді анықтау, өздерінің бірегей сауда ұсыныстарын жасау қажет. Жарнамалық стратегияны әзірлеу кезінде оны бәсекелестіктен қалпына келтіру және оның артықшылықтарын атап өту маңызды.

Тұжырымдаманы жасағаннан кейін орынды таңдауға, жабдықты орнатуға, заңды рәсімдеуге, қызметкерлерді жалдауға кірісу керек.

Спорт орталығына келушілерді тарту үшін келесі әрекеттерді орындау қажет:

- спорт орталығының нақты аудиториясының өзгеруін қадағалаңыз және осыған байланысты әлеуетті клиенттермен байланыс орнатыңыз;
- жарнамалық материалдар арқылы қызығушылықты сақтау;
- келушілердің қажеттіліктерін зерттеу және олардың назарын спорт клубының мүмкіндіктеріне аудару;
- акциялар өткізу, абонементтерді арнайы бағамен сату, бірегей қызметтерді ұсыну арқылы клиенттердің белсенділігін ынталандыру;
- тұрақты келушілер базасын жүргізу және оларға клуб оқиғалары туралы хабарлау [2].

Тиімді маркетингтік саясаттың нәтижесі клиенттердің тұрақты ағыны болуы керек. Спорт индустриясының ерекшелігі - адамдар өз таныстарының пікіріне сенеді, сондықтан адал тұтынушылар өздері жаңа келушілерді тартады. Ашылған мекеме мақсатты аудиторияның қажеттіліктерін қанағаттандыратын және жаңа қызметтерді ұсына отырып, жұмысты үздіксіз жетілдіретін болса, ол сұранысқа ие және үнемді болады. Көп жағдайда тиімді спорт орталығы желілік бизнесті бастауға негіз болады.

Бәсекелестік бизнестің барлық компоненттерінде көрінеді, кез-келген қателіктер немесе қателіктер туралы білуге мүмкіндік береді-жарнамада, ғылыми-зерттеу жұмыстарында, баға белгілеуде, сұранысты болжау мен қалыптастыруда, өнімді сатуда. Бәсекелес өндіруші фирмалармен және спорттық ұйымдармен үнемі қарсыласу жағдайында бәсекелестікті тек нарық пен нарықтық қатынастар туралы қолданбалы ғылымдар жиынтығы болып табылатын маркетингке жүгіну арқылы жеңуге болады.

Көпжылдық тәжірибе көрсеткендей, көптеген спорттық ұйымдар мен фирмалардың жұмысы, белгілі бір шарттар жиынтығын орындау кезінде бизнесті сәтті жүргізу мүмкін. Осындай маңызды шарттардың бірі спорттық ұйымды кадрлық, өткізу, жарнамалық және басқа саясат бөлігінде кейіннен түзету арқылы мақсатты нарықтар мен тұтынушылар туралы ақпаратты үнемі жинау және талдау негізінде білікті басқару болып табылады. Осылайша, біз дене шынықтыру мен спорттың менеджмент, маркетинг, жарнама, баға белгілеу, бизнесті жоспарлау және жалпы экономика сияқты ұғымдармен тығыз байланысты екенін көреміз.

Дене шынықтыру мен спорттың кез-келген мемлекеттің экономикалық жүйесіне оң әсері аталған факторлармен шектелмейді. Сондай-ақ, соңғы онжылдықтарда дене шынықтыру, спорт және туризм индустриясы кәсіпкерлік қызметтің кең саласы ретінде қарқынды дамып келе жатқандығын атап өту қажет [3].

Біздің елімізде және шетелде өз қызметін коммерциялық негізде жүзеге асыратын барлық меншік түріндегі көптеген спорттық, дене шынықтыру және туристік ұйымдар құрылады. Мұндай ұйымдардың тобына дене шынықтыру және сауықтыру клубтары мен қауымдастықтары, фитнес және спорт клубтары, массаж салондары, бодибилдинг, қоян-қолтық бо секциялары және т.б. кіреді.

Спорттық бизнестің тағы бір құрамдас бөлігі - кәсіби спорт - өзін-өзі қаржыландыру негізінде жұмыс істейтін және жарнама, баспа қызметі, ұлттық және халықаралық коммуникациялық корпорацияларға теле-және радиотрансляция құқықтарын сату және басқа да коммерциялық қызмет арқылы табыс табатын кәсіби клубтар, лигалар.

Сонымен қатар, қазіргі заманғы спорт индустриясы спорттық киім, аяқ киім, құрал-жабдықтар, тренажерлер мен аксессуарлар өндірісін қамтиды. Спорт индустриясының жекелеген компоненттері ретінде ақпараттық-спорттық бизнесті (мамандандырылған спорттық радио және телеарналар, ақпараттық агенттіктер, спорттық баспалар және т.б.) және спорт ғимараттарындағы бизнесті (стадиондар, бассейндер, спорт залдары, спорт кешендері) бөліп көрсетуге болады.

Іс жүзінде бизнес спортқа өте ұқсас: кәсіпкерлік қызметтің негізі бәсекелестік пен бәсекелестік, жеке адамдар мен ұжымдардың бәсекелестігі болып табылады. Спорттағы да, бизнестегі де іс-әрекеттің мотиві-бәсекелестерге жеңіске жетуге, өз ойын білдіруге, өзіне және басқаларға өзінің маңыздылығын дәлелдеуге, айналасындағылар мен әріптестердің құрметіне ие болуға деген ұмтылыс. Осылайша, спорт пен бизнес бір-бірімен тығыз байланысты, ұқсас мотивация мен қозғаушы күшке ие.

Спорт бизнесі физикалық белсенділік пен ұзақ өмір сүруге, денсаулық пен қарым-қатынасқа, ойын-сауыққа және бос уақытты мазмұнды өткізуге деген ұмтылыс сияқты адамдардың өмірлік қажеттіліктерін қанағаттандырады. Кәсіпкерлік қызметтің басқа түрлерінен айырмашылығы, спорт бизнесі алкоголь мен темекіні шамадан тыс тұтынуға қарсы тұруда, жаман әдеттермен және отырықшы өмір салтымен күресуде әлеуметтік маңызды рөл атқарады.

Спорттық бизнес саласы өз орбитасына миллиондаған адамдарды тартады, олар өздерінің еңбек және эмоционалдық әлеуетін қалпына келтіреді, белсенді демалады және басқа қызмет түрлеріне ауысады, қозғалыс белсенділігі, ұтымды тамақтану, салауатты өмір салтын ұстану бөлігінде жаңа білім мен дағдыларды алады. Бұл тұрғыда спорт бизнесі сапалы жұмыс күшін өндіру, Еңбек ресурстарын дамыту және нығайту процесінің маңызды элементі болып табылады.

Жұмыс күшінің әлеуетін қалпына келтіру және қалпына келтіру функциясын орындай отырып, спорт бизнесі мемлекеттің қаржылық және материалдық ресурстарын ішінара босатады. Осылайша, үкімет спорттық бизнесті дамыту арқылы бірден бірнеше пайдалы әсерлер алады, олар:

- мемлекеттік және жергілікті деңгейдегі әртүрлі дене шынықтыру-спорт бағдарламаларын мемлекеттік қаржыландыруды төмендетуде;
- кәсіпкерлік қызметтің әлеуметтік маңызды саласын дамытуда, оның есебінен халық сауығып, жаңа жұмыс орындары құрылуда;
- алкоголь мен темекіні тұтынуды, қылмыс деңгейін төмендетуде;
- барлық деңгейдегі бюджеттерге салық түсімдерін ұлғайтуда [4].

Инновациялық экономикалық процестердегі спорттың маңызы өте жоғары. Жаңа технологиялар, тәжірибелік-конструкторлық әзірлемелер және ғылыми-техникалық прогрестің өзге де атрибуттары шаруашылық практикаға енгізілуі үшін олардың жан-жақты сынақтары қажет. Жаңа идеялардың, материалдардың, технологиялардың, қозғалтқыштардың, мотор майларының, шиналардың және басқа да өнімдердің әртүрлі сынақтары спортты жоғары жетістіктерге жеткізеді.

Спорттық жарыстарда, экстремалды жағдайларда жаңа эзірлемелердің ең жақсы қасиеттері, олардың ыңғайлылығы, үнемділігі және басқа да пайдалану сипаттамалары анықталады. Сонымен қатар, белгілі-бір материалдардың немесе құрылымдық компоненттердің әлсіз жақтары жұмыстың шекті режимдерінде көрінеді, кемшіліктерді жоюдың мүмкін жолдары және өнімдерді перспективалық модернизациялау бағыттары айқынырақ болады.

Сонымен, жаңа моторлы және трансмиссиялық майлардың, Қозғалтқыштар мен шиналардың көпшілігі формула-1 жарыстарында, көпкүндік мотоцикл жарыстарында, Париж - Дакар раллиінде және басқа да осыған ұқсас жарыстарда сынақтан өтті. Спортшылардың жоғары талаптары композиттік материалдардан жасалған ультра жеңіл жарыс велосипедтерін, спорттық аяқ киімдерді, маталарды, көзілдіріктерді, дулығаларды, конькилерді, шаңғыларды және басқа да көптеген бұйымдарды жасаудың жаңа технологияларын жасауға әкелді.

Сонымен қатар, физикалық белсенділік, спорт және туризм сандық бағаланатын тікелей экономикалық пайдадан басқа, тікелей сандық бағалауға келмейтін материалдық емес сипаттағы басқа да артықшылықтар әкелетінін атап өткен жөн. Бұл жерде, ең алдымен, жарыстарға, мәдени-танымдық және оқу бағдарламаларына қатысу процесінде адамдардың көкжиегі мен интеллектуалдық деңгейін кеңейту сияқты факторлар айтылады.

Адамдар бос уақыттарын ұтымды және сындарлы түрде өткізеді; дене шынықтыру және спорт әр адамға өзін-өзі көрсетуге, өзін-өзі жетілдіруге және өзін-өзі растауға үлкен мүмкіндіктер береді. Дене шынықтыру және спорт, осылайша, қоғамның әл-ауқатын арттырудың және адамдардың өмір сүру сапасын жақсартудың маңызды факторы болып табылады.

Соңғы жылдары спорттағы бизнеске, әсіресе аймақтық инвесторлар арасында қызығушылықтың арту үрдісі байқалды. Мұны оңай түсіндіруге болады: халық арасында спорттың танымалдығы артып келеді, ал аймақтардағы фитнес-орталықтар мен спорт дүкендерінің саны нақты қажеттіліктерден айтарлықтай артта қалды. Сондықтан, егер сіз өз бизнесіңізді астанадан алыс жерде ашуды жоспарласаңыз, нарықтың бұл сегментін әсіресе мұқият қарастырған жөн. Сарапшылар спорт индустриясы экономикалық дағдарыстарды салыстырмалы түрде оңай жеңе алатындардың бірі деп санайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Стратегический план Агентства Республики Казахстан по делам спорта и физической культуры на 2012 – 2016 годы, утвержденный постановлением Правительства Республики Казахстан от 31 марта 2012 года № 414
2. Кульназаров А. К. Совершенствование системы управления физическим движением РК. – Алматы.: Арыс, 2008
3. Воинов В. Э., Судакова Г. Г. Управление ФКиС. Учебно-методические указания для подготовки к практическим занятиям. - Алматы.: 2000
4. Уваров В. Н. Государственное управление ФКиС. – Алматы.: Мектеп, 2011

УДК 33.2964

КӘСІПОРЫНҒА ИННОВАЦИЯЛЫҚ СТРАТЕГИЯНЫ ЕНГІЗУДІҢ ТИІМДІЛІГІ

Имангалиева Милана Николаевна

Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті

Ғылыми жетекші: Нурсапина Ханбибі Утешовна

Батыс Қазақстан облысы, Орал қаласы

Аннотация: Мақалада инновациялық стратегияны іске асырудың мазмұны мен ерекшеліктеріне назар аударылады. Сонымен қатар, кәсіпорындарда инновациялық стратегиялардың түрлеріне, стратегияны іске асыруға және оның тиімділігіне байланысты мәселелерге талдау жасалады.

Тірек сөздер: инновациялық стратегия; кәсіпорын; тренд;

Бизнесті тиімді басқарудың алғышарты, бұл стратегия құру. Стратегия – жаһандық мақсаттарға қол жеткізуге ықпал ететін кешенді басқару жоспары болып табылады. Стратегияны кәсіпорынның жұмыс дағдысына қарай бейімдеу, компанияның нарықтағы жағдайын нығайтуға өз септігін тигізеді. Стратегияның дұрыс құрылуы тұтынушыларды қанағаттандыру арқылы сұранысты тудыруға, бәсекелестерден озып, табысты еселеуді қамтамасыз етеді.

Компанияның стратегиялық дамуының құрамдас бөлігі, бұл – инновациялық стратегия. Кәсіпорындардағы инновациялық стратегия – жаңашылдықтарды өндіріске енгізу мен тәжірибе жүзінде іске асыруды талап етеді. Инновациялық стратегия зияткерлік ресурстарға, ғылым, ақпараттық технологияларға, өндірістің барлық факторларын тиімді пайдалануға және сапалы жетілдіруге негізделген.

Инновациялық стратегия межелі мақсаттарға жету құралы ретінде әртүрлі деңгейлерде қалыптасады: ұлттық экономика, салалық, компаниялар мен кәсіпорындар деңгейінде. Инновациялық стратегия – бұл инновациялық мақсаттарға жетуге арналған шаралар жиынтығы. Іс жүзінде жекелеген субъектілердің стратегиялары ұлттық инновациялық стратегияға сәйкес келуі керек және оның құрамдас бөліктерінің бірі болуы шарт. (1)

1-Кесте. Кәсіпорынның инновациялық стратегияны таңдау принциптері

Кәсіпорынның мақсаты	Стратегиялары
Нарықта жетекші позицияларды иелену.	Шабуылдық. Жаңашылдықтарға бөлінетін жоғары шығындар.
Нарықта бәсекелестік позицияларды ұстап тұру, көбасшының енгізген инновациялары мен өзгерістерін қолдау	Қорғаныстық. Инновация шығындары көшбасшыға қарағанда төмен.
Көшбасшылар тобының шешімдерін ұстану, олардың жетістіктерін қайталау, нарықтық және технологиялық позицияларын пайдалану.	Еліктеушілік. Жаңашылдық шығындары төмен.
Инновациялық кәсіпорындар үшін субконтрактілік жұмыстарды орындау арқылы өзін-өзі сақтау.	Тәуелділік. Жаңашылдықтарға бөлінген аз шығындар.
Консервативті технологияларды қолдану арқылы өзін-өзі сақтау.	Дәстүрлі. Жаңашылдықтарға шығындар минималды.
Нарықтағы бос тауашаларды жаулап алу.	Оппортунисттік. Тактикалық ойларға байланысты инновация шығындары.

Кәсіпорында инновациялық қызметті бастаудың негізгі себептерінің бірі - қосымша бәсекелестік артықшылықтарды, соның ішінде стратегиялық сипаттағы артықшылықтарды алу:

- тұтынушылар, әлеуетті серіктестер, инвесторлар алдында іскерлік бедел құру;
- өндірістік қуаттарды жаңғырту және жаңарту есебінен өндіріс тиімділігін арттыру;
- өткізу нарықтарын кеңейту және қызметті әртараптандыру есебінен кәсіпорынның дамуын қамтамасыз ету болып табылады.

Фирмадағы стратегиялық жоспарлаудың негізгі мақсаты ұзақ мерзімді артықшылық жасау болып табылады.

- Негізгі әдіс-нарықтық жағдайларға үнемі бейімделу және сыртқы ортадағы өзгерістерді болжау.

- Инновациялық қызметті стратегиялық жоспарлаудың негізгі міндеті компанияның нарықтағы инновациялық мінез-құлық схемасын құру. (2)

Инновациялық стратегияларды кәсіпорындарға еңгізу – заман талабы. Себебі, әлемде әр минут сайын жаңа ашылулар пайда болуда, бұл адамзаттың үлкен жылдамдықпен дамып келе жатқандығының дәлелі. Жаңашылдықтарды өндіріске еңгізу және тиімді басқару, жаһандық трендтен қалып қоймай, ілгері дамудың айғағы. Инновациялық стратегия кәсіпорынды жаңашылдыққа бұрудан бөлек, қызметкерлерге жайлы жұмыс орнын жасауға, осы арқылы жұмыс өнімділігін арттыруға жағдай жасайды. Инновацияның басты міндеті – кәсіпорынның жаңа деңгейге көтерілуіне жағдай жасау. Сондықтан да, инновацияларды өндіріске кезең-кезеңімен іске қосу және бақылау, инновациялық стратегияны жүзеге асыру барысындағы басты мақсаттардың бірі болып есептеледі.

Бизнеске инновациялық стратегияны еңгізу арқылы жетістікке жеткен мысал – бұл CitizenM жаңа кейіптегі қонақүйі.

2008 жылы Майкл Леви, Раттан Чадха мен Робин Чадха қонақүй желісінің жаңа кейпін жасауға шешім қабылдайды. Қонақүй индустриясында инновацияның тоқырап қалғанына сенімді болған олар, жиі саяхаттайтын клиенттерге немесе «осы салада әлемнің мобильді азаматтарына» мол құндылық ұсыну мүмкіндігі бар деген тоқтамға келеді. Бұл үшеуі жаңа қонақүй желісіне CitizenM деген атау беріп, клиенттердің, шын мәнінде, қандай қажеттіліктерге ерекше көңіл бөліп, құндылық санайтынын, ал қандайы аса маңызды емес екенін қайта қарастырды.

Қонақүй желісінің негізін қалаушылар саяхатқа жиі шығатын адамдар, біріншіден, жеке тұлғасын көрсететін стильді ұнатып, заманауи қонақүйлерде тоқтауды жөн санайды деген қорытындыға келеді. Бірақ олар тіркеу орындары мен портъелерге аса мән бермеді. Қалай болғанда да, ұзақ сапардан кейін тіркеуге кезекте тұруды ешкім ұната қоймайды, оның үстіне клиенттер әуежайдан жүгін өзі жеткізетін болса, оны бөлмеге апаруға портъе көмегі керек пе? Оның орнына қонақүй желісі жеке тіркеу жүргізіп, бөлме кілтін тарататын машиналарды орнату арқылы шығындар мен күту уақытын қысқартып, портъелерді жұмысқа алған жоқ.

Екіншіден, Леви мен Чадхалар Лондон немесе Нью-Йорк сияқты космополиттік қалаларда қонақүйдің ішінде премиум қызмет ұсынатын мейрамхана ашып, жергілікті бар, мейрамханалармен бәсекелесу жөнсіз деген пікірді құптады. Оның орнына клиенттерге несие картасын пайдалану арқылы қалаған кезінде жылдам тамақтануға мүмкіндік беретін, тәулік бойы жұмыс істейтін стильді әрі ыңғайлы асханамен қамтамасыз етті.

Үшіншіден, қонақүй желісінің негізін қалаушылар саяхатшылардың көбі бар уақытын қонақүй бөлмелерінде өткізе бергісі келмейді деген пікірде болды. Осыған орай, олар жатын бөлмелерін шағын әрі тар, круиздік кеме ұяшығындай ерекше көркем стильде жасады. CitizenM қонақүйінің стандарт бөлмесі 172 шаршы фут шамасында, бұл орта есеппен алғанда 280 шаршы футтық Лондон және 250 шаршы футтық Манхэттен

қонақүйлерінің бөлмесінен айтарлықтай шағын еді. Дегенмен олар саяхатшылардың өз үйінде жүргендей сезімде болуы үшін бөлмелерді king-size өлшемді төсектермен, жоғары сапалы төсек-орын жабдықтарымен, көрнекі шам, үлкен мамық сүлгілермен, сондай-ақ тегін интернет желісімен жабдықтады. Бөлмелерге «көңіл-күйді реттеуге арналған құрылғы» қойды, ол - қонақтардың теледидар, жарықтандыру және темпера- тураны бақылау үшін қолданатын электронды планшеттер еді. Идеяның мәні - «люкс санатындағы қызметті қолжетімді бағада» ұсыну. Технологиялық инновация стратегиясын құру дәстүрлі қонақүйлерге тән бірқатар қымбат қызмет пайдаланбау нәтижесінде citizenM компаниясының құрылыс және персоналмен қамтамасыз ету шығындары басқа төртжұлдызды қонақүйлерге қарағанда орташа есеппен 40%-ға төмен. Сол себепті бір түнге төленетін баға, негізгі нарықтардағы өзге төртжұлдызды қонақүйлермен салыстырғанда, шамамен 50 долларға арзанырақ. Жайлы және стильді орта қолжетімді бағамен үйлесім тапқандықтан, қонақүйдің толу деңгейі индустриядағы орташа көрсеткіш саналатын 85%-дан асып, 95%-ға жетті. Робин Чадха бірде былай деді: «Біз бәрін нөлден бастадық, саяхатшылардың жаңа буынының мінез-құлқына қарап, соған сай компаниямызды құрдық... Біз брондауға арнайы персонал ұстамайтын онлайн компаниямыз: барлығы интернет арқылы жүзеге асады, қызметкерлерге жұмсалатын шығындардың орнына технологияны пайдаланамыз. Үнемделген ақшаны біз қонақтарымыздың игілігіне жұмсаймыз». Ашылғаннан кейін бір жыл ішінде citizenM-ді Sunday Times, CNBC және Fortune журналдары ең үздік бизнес қонақүй ретінде бағалады. CitizenM қонақүйі TripAdvisor ұсынған «Әлемдегі ең сәнді қонақүй» (2010-2011), Entrepreneur тағайындаған «Ең үздік жаңа қонақүй платформасы» (2013) және Fodor's 100 Hotel awards-күшті тұстары, осал тұстары (2011) ма- рапаттарына ие болды. 2015 жылға қарай citizenM қонақүйлері Амстердамда, Глазгода, Лондонда, Нью-Йоркте, сондай-ақ Париж бен Роттердам қалаларында ашылды.(3)

Инновацияның қоғамға пайда әкелуі, оның кәсіпорындағы құндылығын жоғарылатады. Қазіргі уақытта инновациялар бизнестің көптеген салаларында бәсекенің қозғаушы күші болып табылады.

Қорытындылай келе, кәсіпорынның нарықта жетекші дәрежеде болуы үшін басшы стратегияның құрылымын дұрыс құруы шарт. Инновациялық стратегияларды жүзеге асыру үшін материалдық ресурстардан бөлек, адам ресурстарының құлшынысы болуы керек. Себебі, иновациялық стратегия тек бір компанияны ғана емес, түгел бір елдің экономикалық әлуетінің атсалысуын талап етеді. Инновациялық стратегияны іс жүзінде енгізу, үлкен көлемдегі тәуекелдерге бару арқылы, бәсекелік қабілетті шыңдауға өз септігін тигізеді. Өз кезегінде, инновациялық стратегия елеулі нәтижеге жету үшін, әрекеттердің үйлесімділікпен жоспарлануын қамтамасыз етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/232911/1/263-266.pdf>
2. <https://present5.com/integraciya-strategicheskogo-i-innovacionnogo-upravleniya-biznesom/>
3. Шиллинг Мелисса А. Технологиялық инновациялардағы стратегиялық менеджмент. - Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. ISBN 978-601-7943 -48-6 (100 жаңа оқулық)
4. Бердалиев, К.Б.Стратегиялық менеджмент : Оқулық. / ҚР Білім және ғылым министрлігі, ҚР Жоғары оқу орындарының қауымдастығы. - Алматы: Дәуір, 2011. - 312 б.
5. Сейтова, Г.Т. Кәсіпорынды басқарудағы стратегиялық менеджменттің рөлі. // Наука. № 1(50):. КИНЭУ им. М. Дулатова, 2014.

УДК 338.242.2

ЗНАЧИМОСТЬ УНИВЕРСИТЕТСКОЙ ПРОФЕССУРЫ В УСЛОВИЯХ КОММЕРЦИАЛИЗАЦИИ НАУЧНЫХ РАЗРАБОТОК

Камшибаев Ермек Есимбекович

Лектор кафедры «Экономика, менеджмент и финансы» Высшей школы экономики и права
Восточно-Казахстанского университета им. С. Аманжолова
Усть-Каменогорск, Казахстан

Аннотация: В связи с восстанавливающимся пост-пандемийным ростом рынка научно-технической продукции и очень высоким уровнем конкуренции данного рынка целесообразным решением становится поиск путей коммерциализации продуктов научных разработок для их успешного претворения в жизнь.

Ключевые слова: профессор, коммерциализация науки, инновационное производство, научные разработки, инвестиции в отрасли науки

Стандартный «портрет» профессора — университетский преподаватель высокого уровня компетентности и одновременно ученый, являющийся экспертом в определенной области науки или искусства. Не смотря на то, что страны СНГ имеют относительно высокий научно-технический уровень и определенный потенциал, развитие науки и инновационного творчества на сегодняшний день является одной из важнейших задач. В связи с наблюдающимся пост-пандемийным ростом рынка научно-технической продукции и очень высоким уровнем конкуренции данного рынка целесообразным решением становится поиск путей коммерциализации продуктов научных разработок.

В данном контексте процесс коммерциализации следует рассматривать как проектирование, разработку и реализацию определенных мероприятий, посредством которых продукты научных разработок станут востребованными для рынка с целью получения коммерческой прибыли.

Коммерциализация включает в себя следующие этапы:

- поиск и отбор разработок для финансирования;
- привлечение инвестиций;
- внедрение разработок в производство и их дальнейшее сопровождение.

На этапе отбора реализуется выбор наиболее выгодных научных разработок, а также определения сегмента того или иного рынка, востребованность среди целевой группы общественности. На данном этапе важно четко определить возможные факторы риска, угрозы, а также сильные стороны и возможности конечного продукта.

Вышеперечисленные этапы коммерциализации наглядно приведены на рисунке 1.

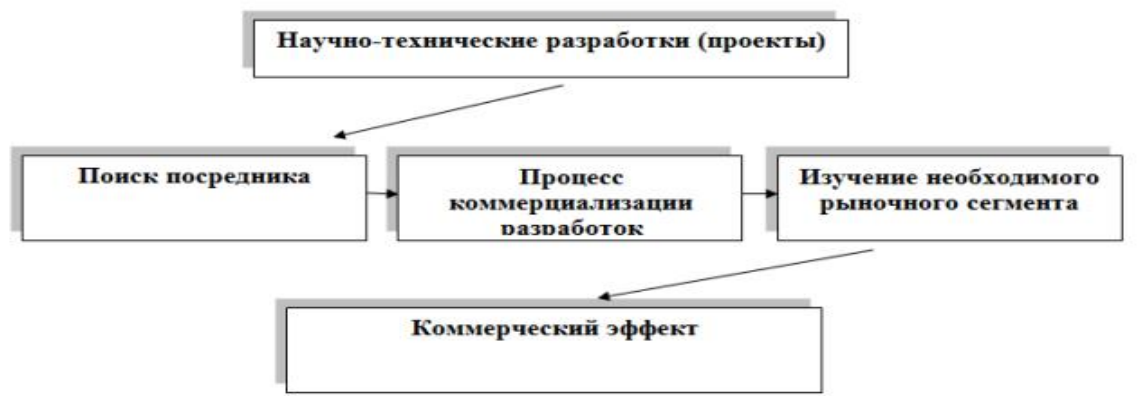

Рис. 1. Этапы коммерциализации

Затем, после проведения отбора, целесообразным станет выявление функциональных характеристик. Здесь важно заинтересовать промежуточного инвестора, вложение определенных ресурсов которого позволит внести существенно важные доработки для эффективной продажи продукта стратегическому инвестору. На этапе взаимодействия стратегического партнера с продуктом реализуется стадия серийного производства.

Далее происходит составление сметы, определяют необходимые финансовые ресурсы, а между участниками процесса – распределение прав.

На следующем этапе продукт инновационного творчества переходит в процесс производства.

Всего в процессе коммерциализации участвуют две основные группы. Они представляют собой авторов научно-технических разработок и инвесторов. Категории группы авторов весьма разнообразны:

- университеты и институты, которые финансируются за счет отечественных и международных грантов, прямых инвестиций и т.д.;
- научные коллективы, которые не имеют потенциальных инвесторов и финансируются небольшими разовыми грантами;
- малые инновационные компании, в которых работают ученые и инженеры, проводящие целенаправленно коммерциализацию своих разработок;
- ученые и изобретатели, которые по различным причинам отделились от научных институтов и работают самостоятельно.

Категорию группы инвесторов представляют собой различные международные и государственные фонды, цель которых заключается в поддержке развития науки и инновационного творчества.

Также инвестиционной поддержкой в процессе коммерциализации являются различные целевые программы, гранты, венчурные фонды, международные и мировые проекты. Венчурные фонды, в данном случае, оказывают финансовую поддержку на основе дальнейшей полной либо частичной передачи прав разработчиков фонду. Наибольшую долю средств из всей категории группы инвесторов могут выделить государственные и международные фонды.

Инвестором также могут выступать различные промышленные компании определенных отраслей, заинтересованные в дальнейшем использовании продукта коммерциализации в своем производстве.

Стоит отметить, что немаловажную роль в процессе коммерциализации играют посредники. Их задача заключается в привлечении финансовых ресурсов, а также поиски новейших технологий. В данном случае посредниками являются различные консалтинговые компании, в основе деятельности которых лежит продвижение разработок на определенном рыночном сегменте.

Для эффективной реализации коммерциализации продукта инновационного творчества необходимо правильно выбрать способ коммерциализации. С точки зрения передачи прав на продукцию и разработку выделяют три способа: самостоятельная передача прав, переуступка прав, полная передача прав.

Самостоятельный способ коммерциализации позволяет обладать разработчику всеми правами на готовый продукт, а также получать максимальную коммерческую выгоду.

Переуступка заключается в частичном использовании патента на готовый продукт на определенной территории в течение определенного временного промежутка посредством выдачи лицензии или приобретение франчайзинга.

Полная передача интеллектуальных прав на разработку означает безвозвратную передачу или продажу авторских прав, отчуждение от прав без возможности получать финансовый доход.

Ввиду особенностей отечественного рынка технологий существуют определенные проблемы: незавершенность большинства исследований для самой разработки, проблема поиска необходимых финансовых средств для разработки и инвесторов, проблема адекватной оценки коммерческой привлекательности технологии, а также низкая юридическая грамотность разработчиков в области защиты объектов интеллектуальной собственности и их рыночного использования, что связано с определенным несовершенством законодательства в данной сфере. Говоря быденным языком, в современных реалиях профессор должен быть «машиной по зарабатыванию денег».

В целях реализации пункта 81 Общенационального плана мероприятий по реализации Послания Главы государства народу Казахстана от 1 сентября 2020 года «Казахстан в новой реальности: время действий», утвержденного Указом Президента Республики Казахстан от 14 сентября 2020 года №413 «О мерах по реализации Послания Главы государства народу Казахстана от 1 сентября 2020 года «Казахстан в новой реальности: время действий», Правительство РК утвердило Концепцию развития науки Республики Казахстан на 2022 - 2026 годы. Несмотря на имеющиеся проблемы, государство проводит активную работу по коммерциализации научных разработок в рамках действующей Концепции развития науки РК на 2022 - 2026 гг.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Цуканова О.А., Шашкова Е.В. Особенности коммерциализации научно-технической продукции в России // Современные проблемы науки и образования. – 2013. – № 2.; URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=9026> (дата обращения: 21.10.2022).

УДК 334

"КӘСІПКЕРЛІК ЖӘНЕ ОНЫ ҚОЛДАУ"**Құсаиын Айгерім Талғатқызы**

Бакалавриат, мамандығы «Маркетинг»,
Ғылыми жетекшісі – Джумабаева Қ.А., PhD докторы., қауымдастырылған профессор,
«Тұран» Университеті,
Алматы, Қазақстан

Аннотация: Қазіргі заманғы экономиканы алға тартушы күш – кәсіпкерлік қызмет. Осы күшке демеу беру мемлекеттік қолдауға байланысты. Мемлекеттік қолдау кәсіпкерлерді алға тартса, кәсіпкерлер өз кезегінде мемлекеттің экономикасын алға тартады.

Түйінді сөздер: кәсіпкерлік, мемлекет, бағдарламалар, бизнес, қолдау.

Кәсіпкерлік дамыту және оны қолдау жайлы айтпай жатып кәсіпкерлік ұғымымен танысып алайық. Кәсіпкерлік - бұл қабілетті азаматтар мен олардың бірлестіктерінің дербес қызметі, сонымен қатар бастамашыл қызмет өз қабілеттерін іске асыру және басқа адамдар мен қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандыру. Кәсіпкерлік-бұл ескірген өндірістерді жоюға ықпал ететін жаңа перспективалы өндірістерді игеру процесі. Кәсіпкерліктің мәні экономиканың ашықтығын дамыту және болып табылады. Кәсіпкерліктің негізгі белгісі - кәсіпорындардың немесе шаруашылық жүргізуші субъектілердің тәуелсіздігі мен тәуелсіздігі. Олардың мінез-құлқының негізі ішкі ынталандыру болып табылады, өйткені кәсіпкер болуға шешім қабылдаған әрбір адам өз ұйымының барлық іс-әрекеттерін дербес шешеді.[1]

Кәсіпкерлік азаматтың тәуекел баруы арқылы жүзеге асады. Осыған байланысты ты кәсіпкерлік тәуекелге әсер ететін факторлар бар. Олар ішкі және сыртқы факторлар. Ішкі факторларға келетін болсақ бұл жерге кәсіпкердің білімі, тәжірибесіздігі, шешімді дұрыс қабылдай алмауы және т.б жатқызылады. Сыртқы факторларға келетін болсақ оған еліміздің экономиканың жағдайы, инфляция, бәсекелестерді және т.б жатқызамыз.[2]

Бүгінгі Қазақстанда кәсіпкерлік айтарлықтай қиындықтарға тап болса да, қазірдің өзінде орын алған факт. Ол заңмен қорғалады және дамиды. Қазіргі таңда бизнес қоғамдық өндірістің жетекші саласы болатынына күмән жоқ.

Қазақстан Республикасында кәсіпкерлік қызметті дамытудың барлық алғышарттары қарқынды құрылуда, атап айтқанда, меншікті жекешелендіру бойынша үлкен жұмыс жүзеге асырылды, соның арқасында кәсіпкерлікті дамыту үшін берік экономикалық негіз құрылады. Ел кәсіпкерлердің арқасында, ал кәсіпкерлер өз мемлекеттерінің қолдауының арқасында өркендеп келеді.

Бүгінде біз елімізде кәсіпкерлікті дамыту перспективалары туралы нақты көзқарастарымыз бар, сондықтан кәсіпкерлікті дамыту қазіргі таңда Қазақстан Республикасының негізгі және маңызды мақсаты. Әсіресе мемлекет жеке бизнесті, соның ішінде ең алдымен шағын және орта бизнесті қолдау болып табылады.

Қазіргі таңда елімізде кәсіпкерлікті, шағын және орта бизнестерді қолдау бойынша көптеген мемлекеттік бағдарламалар бар және жүргізіліп жатыр. Олардың қатарына «Қазақстан-2050» стратегиясы, «Еңбек», «Бизнестің жол картасы», «Даму» бағдарламаларын алуға болды. Бұл бағдарламалар кәсіпкерлікті дамытудың құралы және қолдауы болып табылады.[3]

Бұл шағын және орта бизнесті дамытуға арналған коммерциялық емес бағдарламалар болғандықтан, банк қаржыландыруға гранттар беріп, кеңес береді. Мемлекеттік грант беру дегеніміз яғни кәсіпкерге өз кәсібін ашу үшін арнайы ақшалай қаражат беріледі және ол қайтарымсыз болады. Бұл елімізде жаңа бағытта кәсіпкерлікті ашып оны дамытуға үлкен көмек көрсетеді. Әсіресе бағдарламалар қаржылық қолдау бойынша кәсіпкерлерге көмек көрсетеді. Мысалы: өңірлер бойынша және әрбір кәсіпкерлік саласына арнайы бағдарламалар шеңберінде екінші деңгейдегі банктер арқылы кредиттеу, субсидиялау, кепілдік беру.

Қазіргі уақытта көптеген нарық жағдайлары, сондай-ақ бизнес нарығының өзі жаңа технологияларды құруға байланысты өзгеріп жатқандықтан, кәсіпкерлердің өздері де өз бизнесін нарыққа бейімдеу керек. Мұндай жағдайда бизнесті қолдайтын ұйымдар көмектеседі.

Қазақстан Республикасында кәсіпкерлікті дамыту үшін бірнеше пункттерді айтып кетуге болады. Мысалы: микрокредиттерді кеңейту – халыққа өз кәсібін ашып дамуы үшін арнайы кредиттер берілу, бұл қазіргі таңда Қазақстанда даму үстінде, бұл қазіргі таңда кәсіпкерлікті қолдап дамытуға ең қолайлы жағдай десек те болады. Қазір 21 ғасыр болғаннан кейін халықты жақпай кәсіпкерлікке және оны тиімді жүргізуге үйрету, бұндай жағдай елімізде жасалғанымен кейбір адамдарға бұл қолжетімсіз болып табылады.

Қазіргі уақытта ҚР-да кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау: кәсіпкерлік субъектілерін мемлекет материалдық тұрғыда жағдайлар жасау, кәсіпкерлікті дамытудың орналасқан жеріне байланысты бағдарламаларын әзірлеу іске асырылады, кәсіпкерлік субъектілерін мемлекеттік тіркеу белгілеу; кәсіпкерлікті қолдау үшін арнайы тарту, жұмыс істеп тұрған кәсіпорынды дамыту үшін қолдау шараларын ұйымдастыру.[4]

ҚР кәсіпкерлікті қолдау арқылы бірнеше маңызды міндеттерді шеше алады. Мысалы: жұмыссыздық деңгейің төмендету, отандық өнімдерді арттыру сияқты маңызды міндеттерді шеше алады.

Қорытындылай келе, қазіргі таңда Қазақстан Республикасында кәсіпкерлеге және кәсіпкерлік қызметпен айналысуға көптеген іс – шаралар жүргізілуде. Ол іс – шараларға біз мемлекетіміздің тарапынан атқарылатын жұмыстарды, яғни заң актілерімен қорғау, мемлекеттік бағдарламалар жүзінде қолдау, мемлекеттік гранттармен қамтамасыз ету және т.б іс – шараларды жатқыза аламыз. Ендігі кезек кәсіпкерлердің қолында!

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. https://openu.kz/storage/lessons/1632/predprinimatelstvo-teoriya-process-praktika_1_lecture.pdf
2. <http://ru.solverbook.com/spravochnik/ekonomika/sushnost-predprinimatelstva/>
3. <https://vestnik.turan-edu.kz/jour/article/view/999>
4. <https://elib.kaznu.kz/app/voyager/books/1459/1528955185557.pdf>

СОДЕРЖАНИЕ CONTENT

JANIBEKOVA NURSAULE NURGOZHAYEVNA (ALMATY, KAZAKHSTAN) DEVELOPMENT OF HEALTH-MEDICAL TOURISM IN KAZAKHSTAN	3
ОСПАНОВА АРАЙЛЫМ ЕДІГЕҚЫЗЫ (АҚТӨБЕ, ҚАЗАҚСТАН) ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ САҚТАНДЫРУ НАРЫҒЫН БАҒАЛАУ	6
БЕКБАЕВ ДАУРЕН КАПАШЕВИЧ (АСТАНА, КАЗАХСТАН) МИРОВАЯ ЭКОНОМИКА И РК ПУТИ ЕЕ РАЗВИТИЯ	10
ГЕЛЬМАНОВА ЗОЯ САЛИХОВНА, ПЕТРОВСКАЯ АСИЯ СТАНИСЛАВОВНА, ЛАТЫПОВА МАРИНА АЛЕКСАНДРОВНА, АЛДАБАЕВА АСЕМ ЕГИМБАЕВНА (КАРАГАНДА, КАЗАХСТАН) КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ РИСКОВ	13
ГЕЛЬМАНОВА ЗОЯ САЛИХОВНА, АКМАГАНБЕТОВА АЛИЯ СУРАГАНОВНА, АЛДАБАЕВА АСЕМ ЕГИМБАЕВНА, АРЗАКУЛОВА АЙЖАН (КАРАГАНДА, КАЗАХСТАН) НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ПАРТНЕРСТВА ГОСУДАРСТВА И ЧАСТНОГО СЕКТОРА В КАЗАХСТАНЕ	18
ГЕЛЬМАНОВА ЗОЯ САЛИХОВНА, ГАБИТОВ ИЛЬДАР МИДХАТОВИЧ, ФАЙЗУЛЛИН ИЛЬДАР РИЯЗОВИЧ (КАРАГАНДА, КАЗАХСТАН) ЦИФРОВОЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО КАК ДВИГАТЕЛЬ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ И РОСТА	26
АЙСАҒАЛИЕВА АЙНӘЗИ СЕРІКҚЫЗЫ (АЛМАТЫ, ҚАЗАҚСТАН) «ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА КӘСІПКЕРЛІКТИҢ ДАМУ БОЛАШАҒЫ»	32
БОГОМОЛОВА ИРИНА ВИКТОРОВНА, БОГОМОЛОВ СЕРГЕЙ АЛЕКСАНДРОВИЧ УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ РОССИЙСКИХ ГОРОДОВ: ИННОВАЦИОННАЯ АКТУАЛИЗАЦИЯ АСПЕКТОВ СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПЛАНИРОВАНИЯ	34
КЕҢЕС ДАРИҒА ЕРКЕНҚЫЗЫ (ТАРАЗ, ҚАЗАҚСТАН) ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТАУ-КЕН ӨНЕРКӘСІБІ	37
КОШЕКОВА АЗИЗА КАЙРАТОВНА, ОРАЗҒАЛИЕВА ШЫНАР ЕРЖАНҚЫЗЫ (ҚАРАҒАНДЫ, ҚАЗАҚСТАН) СЫЗЫҚТЫҚ ТРЕНДТІ ҚОЛДАНА ОТЫРЫП БОЛЖАМДАУ	41
ДҮЙСЕНБИЕВ АЯН МЕРЕЙҰЛЫ (АСТАНА, КАЗАХСТАН) ЦИФРОВАЯ ВАЛЮТА НАЦИОНАЛЬНОГО БАНКА: РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНОГО БАНКА В ОДНОУРОВНЕВОЙ И ДВУХУРОВНЕВОЙ МОДЕЛЯХ	45
ТҰРЫМБЕТ САЛТАНАТ ОСПАНҚЫЗЫ (АЛМАТЫ, КАЗАХСТАН) ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДА «ДИРЕКТ-КОСТИНГ» ДЛЯ УЧЕТА ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ ЗАТРАТ	47
ЖУНУСОВА РАУШАН МУСТАФИЕВНА (АСТАНА, ҚАЗАҚСТАН) ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ТАРТЫМДЫЛЫҚ ФАКТОРЛАРЫ РЕТІНДЕ ҚАРЖЫЛЫҚ ТҰРАҚТЫЛЫҚ ЖӘНЕ ҚАРЖЫЛЫҚ БЕРІКТІК ҚОРЫ	52
УТИБАЕВА ГУЛЬЖАН БЕГЕНДЫКОВНА (АСТАНА, КАЗАХСТАН) ВОПРОСЫ ФИНАНСОВОЙ ПОДДЕРЖКИ СЕЛЬХОЗФОРМИРОВАНИЙ	56
ТУКЕНОВА БЕРЕКЕ ИМАНТАЕВНА (АСТАНА, КАЗАХСТАН) ПРИЧИНЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И ПОСЛЕДСТВИЯ ФИНАНСОВОЙ НЕСОСТОЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ	60

АХМЕТОВА ДИНАРА ТӨЛЕУХАНҚЫЗЫ (АСТАНА, ҚАЗАҚСТАН) ҚАРЖЫЛЫҚ СТРАТЕГИЯНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ШЕҢБЕРІНДЕ КӘСПОРЫННЫҢ ТӨЛЕМ ҚАБІЛЕТСІЗДІГІН БАҒАЛАУ	63
АБДУКАЙМОВА МАКПАЛ ГАЖДАНБЕКОВНА (ҚЫЗЫЛОРДА, ҚАЗАҚСТАН) СПОРТТЫҚ БИЗНЕСТІ ДАМЫТУ ЖОЛДАРЫ	67
ИМАНГАЛИЕВА МИЛАНА НИКОЛАЕВНА (ОРАЛ, ҚАЗАҚСТАН) КӘСПОРЫНҒА ИННОВАЦИЯЛЫҚ СТРАТЕГИЯНЫ ЕНГІЗУДІҢ ТИІМДІЛІГІ	71
КАМШИБАЕВ ЕРМЕК ЕСИМБЕКОВИЧ (УСТЬ-КАМЕНОГОРСК, КАЗАХСТАН) ЗНАЧИМОСТЬ УНИВЕРСИТЕТСКОЙ ПРОФЕССУРЫ В УСЛОВИЯХ КОММЕРЦИАЛИЗАЦИИ НАУЧНЫХ РАЗРАБОТОК	74
ҚҰСАЙЫН АЙГЕРІМ ТАЛҒАТҚЫЗЫ (АЛМАТЫ, ҚАЗАҚСТАН) «КӘСПКЕРЛІК ЖӘНЕ ОНЫ ҚОЛДАУ»	77

Научное издание

XI Международная научно-практическая
конференция
«НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ:
ВЫЗОВЫ XXI века»

Сборник научных статей
Ответственный редактор – Е. Абиев
Технический редактор – Е. Ешім

Подписано в печать 05.11.2022
Формат 190x270. Бумага офсетная. Печать СР
Усл. печ. л. 25 п.л. Тираж 50 экз.